

ИНСТИТУТ
ЗА
ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XIX

БРОЈ 20

САРАЈЕВО 1984.

YU ISSN 0350-1159

КОНТРАКЦИИ

Год. XIX
Број 20

Historical Institute

KONTRIBUTIONS

Year XIX
Number 20

Sarajevo 1984.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XIX

Број 20

САРАЈЕВО 1984.

Редакциони одбор

др ТОМИСЛАВ ИШЕК
др ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ
др АВДО СУЂЕСКА
др НЕДИМ ШАРАЏ
др МАРКО ШУЊИЋ

Главни и одговорни уредник
др ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ

Секретар Редакције
мр ТИХОМИР КЛАРИЋ

Технички уредник
др ИБРАХИМ КЕМУРА

СА Д Р Ж А Ј

	Str.
Уз двадесети број »Прилога«.	9
СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ	
др Бранислав Ђурђевић, <i>Посао у Пекингу (Одломак из књиге »Кинески рез у моје схватање историје«)</i> .	11
др Марко Шуњић, <i>О историји у средњем вијеку и историји средњег вијека (in usum scholarum)</i> .	29
др Ибрахим Кемура, <i>О улози »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903—1941)</i> .	63
мр Рафаел Брчић, <i>Њемачка процјена војнополитичке ситуације у Југославији и реаговање окупатора и домаћих контра-револуционарних снага на одлуке Другог засједања АВНОЈ-а</i> .	85
ПРИЛОЗИ	
др Ђуро Тошић, <i>О извозу житарица са Неретве у Дубровник у XIV вијеку</i> .	109
др Богумил Храбак, <i>Дубровчани у западној Босни 1463—1669. године</i> .	119
мр Борис Нилевић, <i>Односи између православног свештенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа</i> .	129
др Авдо Сућеска, <i>Прилике у Босни прије и после освајања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (према домаћим и османско-турским изворима)</i> .	143
Ристо Бесаровић, <i>О покретању листа »Херцеговче« у Мостару 1893. године</i> .	151
др Лука Ђаковић, <i>Прилог разматрању раних појава политичког клерикализма др Јосипа Стадлера</i> .	165
др Растислав Терзиоски, <i>Совјетска јавност о борби југословенских народа и народности у току другог свјетског рата</i> .	189

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

- Војка Бесаровић, *Изложба »Јеврејска штампа на тлу Југославије до 1941. године«. Савез јеврејских општина Југославије, Београд 1982, 47 страна.* 215
- др Душан Лукач, Веселин Ђуретић, *Народна власт у Босни и Херцеговини 1941—1945. Београд, Народна књига 1981, стр. 363.* 216
- др Здравко Антонић, Есад Тихић, *Посавско-требавски НОП одред. Војноиздавачки завод, Београд 1983, 408 стр.* 219
- Лазо Ковачић, Милорад Муратовић, *Десет конгреса омладине БиХ. Центар друштвених активности РКССОБиХ и »Ослобођење«, Сарајево 1982, стр. 390+2.* 222
- др Расим Хурем, *Сарадња историчара СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске.* 226

ИЗ ИНСТИТУТА

- Кратак преглед рада Института за историју у Сарајеву у 1982. години.* 233

БИБЛИОГРАФИЈА

- мр Тихомир Кларић, *Библиографија »Прилога« Института за историју у Сарајеву (1965—1982, I—XVIII, 1—19).* 243

TABLE OF CONTENTS

	Page
With the twentieth issue of contributions	9
STUDIES, ARTICLES AND TREATISES	
dr Branislav Đurđev, <i>The Work in Peking</i> (The excerpt from the book <i>Chinese Cut in My Understanding of History</i>). . . .	11
dr Marko Šunjić, <i>On History in the Middle Ages and the History of the Middle Ages (in usum scholarum)</i>	29
dr Ibrahim Kemura, <i>On the role of the »Gajret« Society in the social life of the Moslems in Bosnia and Herzegovina (1903—1941)</i>	63
mr Rafael Brčić, <i>The German assessment of the military and political situation in Yugoslavia and the reaction of the occupier and domestic contrarevolutionary forces to the Second Session of AVNOJ</i>	85
CONTRIBUTIONS	
dr Đuro Tošić, <i>On the export of grains from the Neretva River to Dubrovnik in XIV century</i>	109
dr Bogumil Hrabak, <i>The citizens of Dubrovnik in the Western Bosnia from 1463 to 1669</i>	119
mr Boris Nilević, <i>Relations between the Orthodox clergy and the Franciscan Order in Bosnia and Herzegovina from XV until the end of XVII century</i>	129
dr Avdo Sućeska, <i>Conditions in Bosnia before and after the fall of Sarajevo to Eugene of Savoy (according to domestic and Osmanli-Turkish sources)</i>	143
Risto Besarović, <i>On the beginning of the journal »Hercegovče« in Mostar in 1893</i>	151
dr Luka Đaković, <i>A contribution to a consideration of the early forms of Dr Josip Stadler's political clericalism</i>	165

- dr Rastislav Terzioski, *The Soviet public's recognitions of the Yugoslav peoples and nationalities's struggle during World War two.* 189

REVIEWS

- Vojka Besarović, *Izložba »Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941. godine. — The exposition »Jewish press on the soil of Yugoslavia until 1941«.* Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1982. 47 p. 215
- dr Dušan Lukač, *Veselin Đuretić. Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941—1945. — Veselin Đuretić. People's rule in Bosnia and Herzegovina 1941—1945.* Beograd, Narodna knjiga 1981. 363 p. 216
- dr Zdravko Antonić, *Esad Tihiić. Posavsko-trebavski NOP odred. — Esad Tihiić. The Posavina-Trebava People's Liberation Partisan Detachment.* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983. 408 p. 219
- Lazo Kovačić, *Milorad Muratović Deset kongresa omladine BiH. — Milorad Muratović. Ten Congresses of the Youth of Bosnia and Herzegovina.* Centar društvenih aktivnosti RKSSOBiH i »Oslobođenje«, Sarajevo 1982, 390+2 p. 222
- dr Rasim Hurem, *Saradnja istoričara SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske. — A Collaboration between the Historians from SR Bosnia and Herzegovina and SR Croatia.* 226

FROM THE INSTITUTE

- A short survey of the Historical institute in Sarajevo activities in 1982.* 233

BIBLIOGRAPHY

- dr Tihomir Klarić, *The Bibliography of »Contributions« of the Historical institute in Sarajevo (1961—1982, I—XVIII, 1—19).* . . . 243

УЗ ДВАДЕСЕТИ БРОЈ »ПРИЛОГА«

Двадесети број »Прилога« Института за историју у Сарајеву појављује се у јубиларној 1983. години, када се обиљежава 40-годишњица славних битака на Неретви и Сутјесци и историјског Другог засједања АВНОЈ-а у Јајцу.

За нешто више од двије деценије свог постојања и дјеловања, Институт за историју у Сарајеву развио се у значајну научноистраживачку организацију која је видно допринијела унапређењу наше историографије. О резултатима Института, који су га афирмисали у босанскохерцеговачкој и широј јавности, свједоче објављене монографије, студије, зборници грађе, зборници саопштења са научних скупова и више стотина чланака, прилога, осврта и приказа објављених у разним публикацијама у земљи и иностранству. Ти радови чине знатан дио историографске литературе стваране и објављене на подручју Босне и Херцеговине. Часопис »Прилози«, којег издаје Институт, један је од показатеља раста, сазријевања и научних преокупација његових сарадника. Библиографија до сада објављених 19 бројева Прилога«, коју објављујемо у овом броју, најбоље свједочи о разноврсности третиране проблематике, научне усмјерености, посебно отворености Института, и сталној тежњи да на сарадњу окупи историчаре из свих дијелова наше земље и из иностранства. Чињеница да се у саставу редакционог одбора »Прилога« и међу ауторима радова објављених у овом часопису стално налазе и спољни сарадници најбоља је потврда његове отворености.

»Прилози« су, као и Институт, до сада прошли, углавном, кроз двије фазе. Од појаве првог броја (1965. године) и у неколико наредних бројева, »Прилози« су претежно објављивали радове из новије и најновије прошлости наших народа и народности, посебно историје револуционарног радничког покрета, НОР-а и социјалистичке револуције, да би се потом, у складу са промјеном програмске оријентације Института, хронолошка граница третиране проблематике проширила до најстарије прошлости.

Досадашњи бројни прикази и оцјене »Прилога« потврђују да је овај часопис стекао запажено мјесто и функцију у широком спектру постојећих периодичних историографских публикација.

У оквиру размјене, »Прилози« достијевају у око 50 научних установа и библиотека у земљи и иностранству. Редакциони одбор и Институт настојаће да ову врсту сарадње проширују и у наредном периоду, јер за то постоје и реални услови.

Предајући јавности овај 20-ти број, Редакциони одбор се захваљује свим досадашњим ауторима, члановима уредништва и читаоцима »Прилога« на сарадњи у увјерењу да ће и убудуће својим прилозима и подршком учествовати у настојањима да се овај часопис одржи и даље развија.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

др Бранислав Ђурђев

ПОСАО У ПЕКИНГУ

Одломак из књиге »Кинески рез у моје схватање историје«*)

Кад је Војвођанска академија добила у међународној академијској сарадњи за 1981. годину две недеље боравка у Кини, што је распоређено на два учесника, јавио сам се зато што сам желео да посетим Кину, да видим неке од њених старина и да стекнем нека сазнања о животу у њој. Бити историчар, а не видети Велики кинески зид или Забрањени град, не упознати преисторијски материјал који се чува у неким кинеским музејима, чинило ми се да значи ускратити себи у животу што се мора видети, уколико се пружи прилика. Колебао сам се због дужине путовања, јер нисам више у тој доби да такво путовање не представља смео подвиг. Али сам се, ипак, поуздао у здравље које ме поприлично служи.

Теже ми је било да нађем садржај свога студијског боравка у Кини. Што се тиче обавезе да одржим предавања, ту нисам имао тешкоћа у свом опредељењу. Знао сам шта могу изложити што ће изазвати пажњу код кинеских научника који се баве историјом, од-

---

*) После студијског боравка у Кини 1981. науими сам да напишем књигу »Кинески рез у моје схватање историје«. Пре коначне дораде те књиге објавио сам четири главе које сам завршио. Мислио сам да то само објавим пре публикације књиге у целини. Сада сам се одлучио да објавим и ову главу. Главе које су претходно објављене: *Узгредни сусрети и запажања* (Летопис Мат. срп. новембар 1983), *Посао у Пекингу* (овде се објављује), *Размишљања у Шангају* (Летопис Мат. срп. децембар 1983), *»Азијски начин производње«* и *(не)развијателност капитализма у Кини* (Зборник за историју М. С. бр. 27/1983) и *Алтернатива у развоју социјализма и у схватању савремене историје и питање филозофије историје* (Преглед бр. 9/1983).

носно њеним методолошким и теоретским проблемима. Искрсла је тешкоћа шта да одаберем као тему за оно што ја треба да сазнам. Студијски боравак није оно што треба да буде, ако у њему нема те стране. Ја се не бавим кинеском историјом, нити се мислим бавити. Уз то, боравак од недељу дана је врло кратак.

Ипак се појавила једна тема која ми може корисно служити да допуним своја схватања историје. То је питање »азијског начина производње«, што је Маркс унео у своје схватање преткапиталистичког развитака Запада и Истока у евроазијском простору. У совјетској науци до тридесетих година водила се дискусија о том начину производње, како га треба уклопити у општу теорију развитака човечанства. Стаљинистичка постмарксистичка историјска теорија је напослетку избацила тај начин производње из своје опште филозофскоисторијске теорије о смени пет друштвено-економских формација. Иступајући 1955. године на Конгресу историчара у Риму против стаљинистичког постмарксистичког схватања историје истакао сам да је Маркс азијски начин производње разликовао од античког и феудалног.¹⁾ У својим каснијим радовима говорио сам више о том проблему у вези са иступањем против постмарксистичке теорије и у вези са изградњом мојих погледа на османску историју.

Истина, после Конгреса историчара у Штокхолму (1960) нисам пратио систематски како је касније оживела дискусија о проблему азијског начина производње међу марксистима, углавном, изван Совјетског Савеза, а нисам баш систематски ни пратио колико је у совјетској науци ублажена одбојност према поимању да се евроазијском простору Исток из основа друкчије развијао него Запад.

Понешто сам прочитао што се тиче исламских земаља. У том погледу су ми добро дошли радови Момира Јакшића који је у рефератима прикупио и приказао доста радова о том питању.²⁾

Тиме је ствар била решена. Одржаћу предавања која ће садржавати моју критику постмарксистичког схватања историје и предложићу разговор са кинеским историчарима о проблему »азијског начина производње«, да упознам шта они мисле о томе.

Али је искрсло питање на којем ћу језику написати своје предавања. Најпре је долазило у обзир да напишем на енглеском, односно да га дам превести на енглески. Од страних језика се у Кини највише употребљава енглески. Међутим, ја не располажем аутентичним енглеским преводима Марксових и Енгелсових дела. Нисам

¹⁾ То је било пре него што је Е. Вајскопф (Weiskopf) објавила своју расправу *Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (1957).

Пре свога иступања на Конгресу у Штокхолму (1960) нисам знао за њен рад.

²⁾ Јакшић је објавио више прилога о тој теми а за мене је нарочито важан материјал објављен у *Марксизам у свету* 7/1980, 5—398 (чијав број је посвећен проблему азијског начина производње) и *Опредјељења* 3/1981, 115—132.

— Од М. Јакшића сам добио снимак оригиналног текста из књиге М. Савер (Saver), на чему му се захваљујем.

баш ни сигуран да ли би се преводилац потрудио да испише цитате из аутентичних превода. Колико знам, неки од Марксових термина у енглеским преводима нису баш срећно преведени са становишта мога тумачења. Исто се то може рећи и за руске преводе, па није у обзир долазио ни руски. Одлучио сам да предавање напишем на немачком из три разлога. Први и за мој рад најодлучнији, имам у својој библиотеци комплет Дицових издања Марксових и Енгелсових дела. Други и са објективног становишта најоправданији, при цитатима и тумачењима не може искрснути као тешкоћа не баш срећан превод, што се иначе сусреће у преводима Марксових и Енгелсових дела. И треће, за мене најлакше, могу на немачком сам написати предавања, не мора ми га други превести. Око два месеца пре одласка завршио сам текст предавања и послао га Кинеској академији друштвених наука у Пекингу.

Предавању сам дао наслов *Zur Kritik der postmarxistischen Geschichtsauffassung* (Прилог критици постмарксистичког схватања историје). Као што се види, то је парафраза наслова Марксовог дела *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.

Кад сам сутрадан после доласка у Пекинг посетио Институт марксизма—лењинизма и Мао Це Тунгове мисли Кинеске академије друштвених наука, дочекао ме је са неколико сарадника заменик директора Института и професор на економском факултету Пекиншког универзитета Су Шао Ци. Он је неколико пута био у Југославији. Годину дана пре мога доласка у Кину учествовао је на међународном скупу »Социјализам у свету« који је одржан у Цавтату. Онде је одржао реферат под насловом *Some Questions in China's Socialist Economic Construction* (Нека питања у социјалистичкој економској изградњи Кине).³ На повратку кући, у Београду је покушао да дође у везу са мном, али није успео.

Требало се договорити о програму мога боравка. Моји домаћини су га већ направили раније, али је требало да се ја сложим. Најважније је било да се договоримо о предавању које сам имао да одржим сутрадан, 7. октобра. Замолили су ме да предавање одржим на српскохрватском, а преводиће га другарица Ван Ли Мин, мој стални пратилац и преводилац. Превођење са немачког, по њиховом мишљењу, отежаће предавање. Указао сам на тешкоће са цитатима. Они ће и на нашем језику имати преведених израза који нису баш увек погодни за моје тумачење. Кад се то преведе на кинески може да се изгуби сваки смисао онога на шта хоћу да укажем. Али су Кинези врло сналажљив народ, па су такви били и моји домаћини. Нашли су решење за то. Ангажовали су два преводиоца Марксових и Енгелсових дела на кинески. Ја ћу цитате дати у оригиналу, а они ће превести са немачког.

Што се тиче проблема азијског начина производње, ту сам такође, добро изабрао. Кинези су се у последње време заинтересовали

³) Штампано је у *Selected Writings on Studies of Marxism* (март 1981) које издаје Институт. Добио сам и друге публикације из те серије из 1981. и 1982. године, али се оне, такође, односе на садашње друштвене и економске проблеме Кине. Добио сам, такође, нека друга слична издања.

за тај проблем. Рекли су да ће дати превести моје предавање на кинески, али ми нису рекли шта ће урадити с тим преводом.

Другарица Ван Ли Мин ме је замолила да направим сажетак свога предавања да би могла да се припреми за превођење. После тог састанка сам отишао у нашу амбасаду, а после подне сам био слободан. Написао сам резиме свога предавања и предвече га предао другарици Ван Ли Мин.

Своје предавање сам одржао, као што је предвиђено, 7. октобра у девет сати. Скупу је председавао заменик директора Института марксизма—лењинизма Су Шао Ци. Председавајући ме је упознао са присутнима. Били су ту чланови и сарадници Института марксизма—лењинизма и Института за филозофију. Према тексту који сам послао, предавање је било нешто сажетије и краће, али је садржајно било исто. Због лакшег превођења цитата из Марксових и Енгелсових дела који говоре непосредно против постмарксистичког тумачења историје, свео сам их само на неколико најважнијих и цитирао их на немачком одмах у почетку. Прво сам дао Марксов исказ из увода у *Прилог критици политичке економије* у којем говори да би било »неучинљиво и погрешно« у објашњењу преткапиталистичког развитка поћи од економских категорија »оним редом у којем су биле историјски одређујуће«. Да »се не ради о месту које економски односи историјски заузимају у узајамном слеђењу различитих друштвених облика«, него да је код преткапиталистичких друштвених облика »редослед одређен односом који они имају, један према другом, у буржоаском друштву«. Намерно сам ставио тај навод сасвим напред, јер он заиста може стајати као *motto* над свим што сам написао против постмарксистичке теорије о смени друштвено-економских формација као основном закону у развоју човечанства. Да не постоји чврсто уврежена предрасуда, довољно би било указати на тај Марксов исказ да се докаже да постмарксистичка теорија о смени пет друштвено-економских формација као основном закону развоја човечанства нема везе са изворним марксизмом.

Преводиоци са немачког прво су превели цитате непосредно. Али су после предавања консултовали своје преводе и пре дискусије прочитали су аутентичне кинеске преводе тих цитата из Марксових и Енгелсових дела.

На слушаоце је направио велики утисак први наведени цитат, онај текст из увода у *Прилог критици политичке економије* који очигледно показује да се постмарксистичка теорија која смени пет друштвено-економских формација проглашава основном законом у развоју човечанства не може позивати на изворно Марксово схватање. Присутни слушаоци су одмах схватили значај тога текста за разлику од многих наших историчара и »марксолога« којима тај текст ништа не каже.

У дискусији тога дана ниједан од учесника није стао у одбрану стаљинистичке постмарксистичке теорије. Уосталом, учесници су се више интересовали каква гледишта заступам и нису сматрали да треба да их критикују. Разговарало се о томе да пре појаве капи-

тализма, односно пре првих зачетака модерне индустријске цивилизације, не може бити говора о једноликом смеру развита читавог човечанства. Разговарало се о улози села и града у историји, о процесу цивилизације. Како сам се у предавању углавном ограничио на критику постмарксистичког схватања историје с позивом на текстове из Марксових и Енгелсових дела, у дискусији сам рекао нешто више о своме тумачењу процеса цивилизације и о својој подели процеса цивилизације у историји човечанства на историјске регионалне цивилизације и на савремену светску индустријску цивилизацију. Указао сам на основни однос, на однос села и града у историјским регионалним цивилизацијама, које сам поделио на цивилизације са религијским обележјима, карактеристичне за изразито сталешка и кастинска друштва, и на хуманистичке цивилизације у друштвима где више долази до изражаја грађанско друштво. Ушао сам више у предавању у проблем односа античке грчко-римске цивилизације и хуманистичке цивилизације нововековне Европе, нарочито указујући на улогу грчко-римског наслеђа у формирању својинских односа у Европи, а посебно у нововековној Европи, што сам, уосталом, споменуо и у предавању. Иако сам желео да први дан не уђемо у проблеме азијског начина производње и историје Кине, јер је то остављено за разговор који ће се одржати сутрадан, нису могла изостати ни та питања.

За време разговора сам се уверио да другарица Ван Ли Мин одлично преводи на кинески оно што ја кажем. То сам лако могао утврдити по питањима и одговорима које сам примао за време дискусије. Уверио сам се да она више тумачи шта је речено него што буквално преводи. Кад је мени преводила са кинеског мало је теже проналазила понеки стручни термин, али се врло вешто сналазила да каже описно, па сам увек знао о чему је реч. Она је заиста успевала да успостави непосредну везу између слушаца и мене.

Другарица Ван Ли Мин је била међу првим студентима из Кине који су студирали код нас. Две године је провела у Београду. Кад је дошло до повлачења кинеских студената из наше земље и она је прекинула студије код нас. По струци је економиста и ради у Економском институту Академије друштвених наука у Пекингу. Бави се изучавањем економских односа у нашој земљи, нарочито у вези са проблемима самоуправљања и економске политике. Годину дана после мога боравка у Кини упућена је опет на студије код нас. Осим ње, имао сам у Пекингу још једног пратиоца из Института. Он није знао наш језик, а није, бар са мном, говорио ниједан страни језик. Он се, такође, интересовао у првом реду за проблеме наше привреде и нашег друштвеног развита, нарочито су га интересовали проблеми самоуправљања. И иначе, ван програма мога боравка, односно ван онога што ми је требало објаснити у вези са програмом, приватни разговор са мојим пратиоцима највише се водио о садашњем животу у Кини и Југославији.

И сада ми је чудно како се другарица Ван Ли Мин сналазила приликом предавања и дискусије у превођењу онога што сам говорио, а још више ме зачуђава с каквом је вештином разјашњавала

мени шта кинеске колеге кажу и шта ме питају. Реч је била о тешким проблемима и тананим значењима у употреби речи.

— Предавање и дискусија о моме предавању трајала је три сата. За то време је био стално пред нама кинески чај, онај што мирише. Јако ми се допада тај чај. За то време је била једном пауза. Кад сам изашао у ходник, младе жене и млади мушкарци су одржавали гимнастичке вежбе. У подне се завршио састанак. Већина слушалаца није одмах отишла. Неки од њих су накнадно изражавали своје утиске о предавању, односно своје мишљење о мојим ставовима.

Нисам ни мислио да ћу се осрамотити својим предавањем, али сам се пре предавања прибојавао да се неће моћи успоставити присан додир између слушалаца и мене. Још више сам се плашио како ће се у том погледу одржати дискусија о азијском начину производње, која се одржава дан касније. Особољен успехом првог дана, спокојније сам очекивао тај разговор.

Нисам, уосталом, тога дана ни доспео да мислим о томе шта ће сутра бити. После подне сам ишао на разгледање Древног царског двора или Забрањеног града, како се раније обично звао. На мене је оставио изванредан утисак својом монументалношћу, али далеко више спољном архитектуром него унутрашњом уметничком опремом просторија, иако ту све блиста од раскоши. Исте вечери приређена је вечера у моју част. Нисам имао времена ни да се припремим пред сутрашњи сусрет, а нисам доспео ни да страхујем шта ће бити. Одмах после вечере дошао сам у хотел и легао.

Сутрадан ујутру једва сам стигао да се на време обучем, спреми и доручкујем. Задоцнили смо неколико минута после девет сати, кад је требало да започне разговор. Одмах смо ушли у исту салу у којој сам дан раније одржао предавање. Ту су ме чекали кинески учесници. Пред сваким од њих и преда мном обавезан чај. Заиста ми је добро дошао.

Председавао је и овом скупу заменик директора Института марксизма—лењинизма Су Шао Ци. Али је састав учесника био нешто другачији него јуче. Поред чланова Института били су нарочито позвани универзитетски професори који предају историју, економску историју и који се баве изучавањем проблема историјског материјализма. Следило је моје упознавање са новим присутнима. У ближи додир сам дошао у разговору са Ву Да Куном, професором на Одсеку политичке економије на Универзитету кинеског народа.

Како са председавајућим, тако сам и с њим разговарао на енглеском, кад сам дошао у прилику да нешто морам непосредно да кажем. Слабо знам енглески, иако сам на Универзитету у Лондону 1970. године одржао предавање на енглеском, које сам сам написао, стручњаци су га само исправили. Али је мени далеко лакше написати на енглеском писмо или чак и предавање него говорити енглески, а нарочито ми је тешко да разумем шта мени каже саговорник. Енглеским сам добро владао и кад сам био на Конгресу историчара у Сан Франциску 1975. године. Али сам и за Лондон и за Сан Франциско неколико месеци бубао енглески. И заборавио сам га после тог напора. Пре одласка у Кину нисам имао времена да на исти на-

чин бар донекле обновим своје знање енглеског. Требало је да се упознам са историјом Кине и да напишем предавање. Ипак сам успевао у овим разговорима, и иначе, да се некако снађем. Долазио сам у додир са неким учесницима на тим састанцима који знају руски и немачки. Присутствовала су и на првом састанку и на овом другом два преводиоца Маркових и Енгелових дела. Међутим, нисам имао велике потребе, осим кад останем сам у хотелу где сам морао говорити енглески, да се служим страним језицима. Другарица Ван Ли Мин је савршено обављала своју дужност.

Разговор о азијском начину производње и с тим у вези о историји Кине није тако добро започео као што је то било са предавањем и дискусијом дан раније. Тада је ишло одмах у почетку без задршке и одвијало се *al rigore di tempo*, као да је у детаље компоновано. Сада је започело у једном натезању. Погрешно сам. Рачунао сам да сам предавањем и за време дискусије јуче довољно казао да се отвори проблем. Нисам рачунао да добар део учесника није присуствовао моме предавању, а то су баш били они који су узели реч у дискусији. У почетку сам рекао неколико реченица и замолио учеснике да узму реч, јер сам хтео на овом састанку да чујем што они мисле о томе. Убрзо сам видео да сам погрешно. Поновио сам неке своје ставове у тумачењу Марковог схватања историје. Тиме смо ушли у колотечину.

Прво је било изложено критици гледиште К. Витфогела (Wittfogel) које своди проблем азијског начина производње на потребу пољопривреде да има постројења за наводњавање, његово схватање да је азијски начин производње »водопривредна економија оригинални облик политичке економије«, да је реч о »хидрауличком друштву«. У том иступању је изложена критици једностраност тога објашњења. На историјским чињеницама из историје Кине показано је да то гледиште не може опстати онако како је та страна у животу неких азијских земаља апсолутизована. По Витфогелу испада да централна власт настаје из потребе за изградњом постројења за наводњавање, а не да је јачање централне власти услов за изградњу тих постројења. Али је у том првом иступању наглашено да се Исток развија друкчије него Запад и нарочито је наглашена самосвојност Кине у економском и друштвеном развоју. Није споменуто какве закључке Витфогел изводи о садашњем режиму у Кини из својих ставова о историји Кине, што у кинеској јавности изазива одбојност. Други по реду учесник у дискусији бранио је устаљено постмарксистичко схватање да Исток и Запад у евроазијском простору имају у основи исти пут развоја. Он се нарочито позивао на историју Ближег истока у старом веку (на историју Египта и Хетског Царства) и на историју старе Грчке, кад је хтео да докаже општу важност развоја робовласничког друштвеног поретка из првобитне заједнице у старом веку. Једино је приликом ове дискусије дошло до непосредног дијалога са мном.

Већина учесника није исказивала своје неслагање са мојом тврдњом да у евроазијском простору у старијој историји Исток има друкчији пут развоја него Запад и да је Маркс мислио да су се

поједини делови света пре капитализма различито развијали, да »светска историја није увек постојала«, да је »светска историја резултат«. На крају је још један учесник у дискусији заступао гледиште да се у старој Кини развија прво робовласнички поредак, па затим феудални, али је он нагласио да Кина има самосвојни развитак, да се у Кини прво развија патријархално ropство, па затим и патријархални феудализам. Није било више времена да се разјасни шта заправо дискуснт под тим мисли.

Не сматрам себе позваним да приказујем и оцењујем ставове кинеских научника кад је реч о проблему азијског начина производње. Су Шао Ци ме је обавестио да кинески научници управо сада проучавају тај проблем. Он је нарочито споменуо мађарског академика Ференца Текеија (F. Tökei) који је писао о азијском начину производње, али као познавалац историје Кине.⁴⁾ У разговору је споменуто и гледиште Е. Ј. Хобсбава (Hobsbawm).⁵⁾

Кад је споменуто име Ф. Текеија (Tökei) нисам одмах разумео о коме је реч, јер је његово име изговорено непријемљиво за моје ухо. Али се брзо разјаснило. Текеи је написао своју расправу о азијском начину производње још 1960. Она је касније допуњавана и објављена је пре енглеског издања из 1979. на француском, немачком, италијанском и јапанском. У вези са проблемом »азијског начина производње« Текеи је дао прилоге марксистичкој историјској теорији, расправе о теорији друштвених форми, о антици и феудализму и о дијалектици социјализма. Посветио је једну књигу студијама о првобитном друштву и азијском начину производње (*Östársadalom és ázsiai termelési mód, Magvető Kiadó, Budapest 1976*). Текеи каже да је »питање азијског начина производње Ахилова пета метафизичко-догматске псеудомарксистичке филозофије историје«. Део текста из његове расправе објавио је код нас у преводу М. Јакшић.⁶⁾

Текеи мисли да је на примеру Кине најприкладније изучавати азијски начин производње, будући да је у својој старијој историји живела у »непрекинутој« (наводници су Текеијеви) изолацији. »Може се, дакле, без претеривања казати — вели Текеи — да кинеско друштво представља класичан случај игре унутрашњих закона азијског начина производње«.

»Маркс и Енгелс употребљавали су категорију азијског начина производње у двоструком смислу: они су се њоме, с једне стране, служили да би указали на један начин производње утонуо у прелазну фазу општег развоја пре антике, с друге стране, »азијским« су називали стагнирање оријенталних народа пре продора капитализма« — вели аутор.

⁴⁾ F. Tökei, *Essays on the Asiatic Mode of Production*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

⁵⁾ Ови аутори су споменути узгред, о њима се није расправљало.

⁶⁾ Марксизам у свету 7/1980, 288—301. — Јакшић је превео са француског текста, са издања, које носи наслов *Sur le mode de production asiatique*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

Одавде па даље у наводницима цитирано је из тог превода.

Не може се примити да је Маркс »азијски начин производње« као »староазијски начин производње« (знам да Маркс на једном месту употребљава такав термин) сматрао »прелазном фазом општег развоја пре антике«, али је тачно да Маркс и Енгелс »староазијски начин производње« обично називају само азијским, а да су исто тако називали и начине производње у неким азијским земљама кад говоре о преткапиталистичком развоју. Нема никаква оправдања за тврдњу да су Маркс и Енгелс мислили да се у земљама у којима они спомињу азијски начин производње (стари Египат, Индија, Кина итд.)⁷⁾ развио антички начин производње и античко друштво да би се рекло да су они азијски начин производње сматрали »прелазном фазом развоја пре антике«. Напротив, Маркс у својој краткој формулацији односа села и града у азијској, античкој, средњовековној и нововековној историји, одваја азијску историју од европске, коју дели на три опште примљена периода. Тиме не желим да кажем да се историја Кине не може поделити на своју старовековну историју, па и на кинеску »антику« — ако баш хоће да се тако назове — и да упоређење класичне антике и кинеске »антике« не даје резултате. Напротив. Само је питање шта се и како се упоређује. Али се не може рећи да су Маркс и Енгелс било чиме указали да у земљама са староазијским начином производње у њиховом унутрашњем развоју постоје наговештаји који воде ка античком начину производње и друштвеном поретку. Опште ропство поданика они не сматрају одликом античког начина производње (то не може нико сматрати), већ одликом азијског начина производње. То, такође, не значи да ми сада треба да кажемо да у Кини није могло бити у старом веку наговештаја који би водили ка начину производње у својој основи сличном античком, тј. робовласничком начину производње.

Можда би нешто друкчије било са феудализмом. Маркс и Енгелс сматрају да је за настанак феудализма неопходно освојење, што не значи, разуме се, да они мисле да феудализам настаје из самог освојења већ из историјске констелације производних снага и друштвених односа у освојеним земљама. Али је Маркс нагласио да је, поред свих »олуја на политичком небу« које су настајале у земљама са азијским начином производње, остајао стари основни продукциони однос. Маркс спомиње ропство и кметство у земљама у којима је владао азијски начин производње, али вели да ропство и кметство у азијском начину производње у односу на антички и европски феудални начин производње најмање нарушавају односе наслеђене из патријархализма, најмање их модификују. У азијском начину производње у односу на антику и европско средњовековље својински односи су се најмање ископали из »заједништва« (Gemeinwesen) заједнице развијене из патријархализма и модификоване развојем својинских односа. Маркс је рекао да у Јапану пре про-

---

⁷⁾ Маркс и Русију убраја у земље са азијским начином производње. То би, такође, било интересантно расправити, као и оно што говори о феудалним односима у Румунији.

дора европске трговине постоји »чисто феудална организација земљишне својине«, али Јапан се у то доба не издваја из контекста са азијским начином производње. Маркс је убрајао и Турску у земље са азијским начином производње (то је закључио на основу проучавања Хамера који турско друштвено уређење уводи у општу категорију исламских друштвених уређења, изводи га из шеријата). Енгелс је, међутим, мислио да су на Истоку једино Турци развили својеврсни војнички феудализам. Али Маркс и Енгелс мисле да се и феудализам развија из племенског уређења (Stammwesen), као уосталом и азијски и антички друштвени поредак. То, мислим, зна свако.

Маркс и Енгелс су сматрали да се Исток уопште не развија у оном смислу у коме су они сагледали преткапиталистички развитак. Према нашем садашњем знању то није тако једноставно, иако у њиховом схватању лежи важно оправдање. У том погледу је Текеи врло добро пошао у конкретном прилазу старијој историји Кине. Да ли је у схватању шта је азијски начин производње уопште дошао до задовољавајуће формулације, то је већ друго питање.

Текеи опредељује историју старе Кине на кинеску антику и кинески средњи век. Он каже: »184. избије велики сељачки устанак који су водили »жути турбани«, овај устанак, иако сурово угушен у крви, доведе до пада династије Хан и, с њом оконча кинеску антику«.

Али, пре даљег излагања треба нешто истаћи. Текеи истиче у кинеској антици велику улогу трговачког staleжа. Трговци нису ни произвођачи нити господари над произвођачима. Дакле, не спадају у класни, производни однос. Друштвене економске снаге у процесу не могу се свести само на односе у производњи, иако је положај и улога трговачког staleжа опредељена начином производње и односом између произвођача и њихових господара. Мора се и иначе истаћи да Текеи у стварном приказу разликује начин производње, као такав, и процес економског формирања друштва, економску формацију друштва насталу процесом, без обзира колико је дуговао или морао да дугује постмарксистичкој теорији о узастопној смени друштвено-економских формација као таквих.

»Управо је привремен сусрет централизаторских интереса деспота и интереса класе трговаца установио власт Чин Ши Хуанг Ди и његове династије (221—207. године пре наше ере) и покренуо сједињавање кинеских кнежевина. Чин Ши Хуанг Ди порушио је граничне зидове кнежевина и наместо њих почео је да подиже Велики зид који је штитио Кину; спалио је све конфуцијанске књиге које је нашао у царству и, наместо конфучијанизма, антипатријархална учења »законодаваца« уздигао до званичне идеологије: све су то биле мере управљене против патријархалне аристократије. Тако је, после аристократске владавине у епохи Цоу, краткотрајна власт династије Чин попримила, чак и у »азијским« условима и у одређеној мери, црте једне *тираниде*. Не треба ни казати да ова полупатријархална *тиранида* није могла, а ни хтела, да промени стари сво-

јински облик, она је желела да развој азијског начина производње подигне на виши ступањ...»

Овде морам нешто рећи. То је већи ступањ цивилизације живота у Кини. Потписивање конфучијанства и увођење учења »законодаваца« је корак ка грађанском друштву, у чијој основи лежи развитак тржишног уређења. То сам једино опредељено рекао кад сам говорио у дискусији о историји Кине. Нисам то рекао у вези са гледиштима Текеја, о чему се није ни расправљало, већ као своју мисао што она и јест. Градитељство уопште саставни је део цивилизације у Кини, а градња великих постројења за наводњавање заиста значи подизање азијског начина производње у пољопривреди на виши ступањ. То нисам рекао у дискусији.

Процес стварања грађанског друштва није се наставио, штавише, пошао је уназад, а изградња и одржавање канала је тековина која се развила. Прво сам споменуо говорећи кратко у дискусији о улози конфучијанства у образовању кинеског друштва, односно у кинеској цивилизацији. Друго нисам споменуо.

»Династија Хан је на политичком плану рестаурисала патријархалну аристократију, али није успела да уништи економску моћ трговаца јер се ова, баш као и моћ државе, ослањала на природну економију сеоских заједница« — вели Текеи.

Текеи доказује да су постојале тенденције да се развије приватна својина на земљу и на робове, па се то и остваривало, али не вели да се у Кини у њеној »антици« развио робовласнички поредак. Он при томе вели да то показује законитост друштвеног развитка у антици уопште. Појављивале су се тенденције за развитак робовласничког поретка, а нису се појављивали феудални односи. То је у супротности са гледиштима већине кинеских историчара, који постанак феудалних односа виде већ за династије Западни Џоу или касније, у IV веку пре наше ере.

По Текеију »Епоху династија Севера и Југа« (420—589) карактерише на југу, очување поретка старог кинеског друштва, а на северу номадски освајачи стварају мале државе. Ту се стварају елементи за развитак феудализма. Али је после уједињења обновљен кинески стари поредак. »Тако, током целе историје кинеског царства смењиваху се различите династије. Централна власт увек дуговаше своју стабилност — а нарочито у време династије Танг и Сунг — својим напорима да консолидује и прошири пореску основу, с једне стране, помоћу крупних канализационих радова, грађења брана итд., а с друге стране, освајањима... Свака династија започе узимајући у обзир ситуацију која настаје за време анархије. Свака учини устукне у правцу феудалне својине, и свака потом настави — ослањајући се на сељаштво — да реорганизује и обнавља патријархални порески систем и гуши »феудалце.«

Текеи је упоређењем с античким и с њим повезаним европским развитком хтео показати да су се у старијој историји Кине, историји пре појаве монголске династије (1271—1368), појављивале прво тенденције за развитак робовласничког друштвеног уређења, а за-

тим феудалног у економском формирању кинеског друштва, али да је то спречавао азијски начин производње.

По Текеију је оно што Маркс назива »азијски начин производње« општа фаза развитка од патријархализма ка »антици« у којој се законито развија робовласничко друштво, а из њега се законито развија феудално друштво. Читав цивилизовани свет је утонуо у ту фазу развитка која значи прелазак од патријархализма ка класном друштву. Једино је у медитеранској античкој историји и с њом повезаној европској историји законитост развитка дошла до пуног изражаја. Ту се развија капиталистичко друштво из кога се законито рађа социјалистичко друштво. Тек капитализам и социјализам својим продором руже утонулост осталог света у патријархализам и његове остатке, односно утонулост у »полуварварска друштва«. Преткапиталистички развитак осталог света је природан, али је медитерански антички и с њим повезани европски развитак типичан развитак, он изражава законитост развитка друштва.

»Овај начин производње заглибивши се у средњу фазу, нема уствари историју« — вели Текеи за »азијски начин производње«. Он сматра да друштва са »азијским начином производње« нису потпуно изашла из оквира варварства, те да само капиталистички и социјалистички развитак, зачет под утицајем Запада, могу да уклопе та друштва у »свеопшти развитак човечанства«.

Иначе, Текеи оглашава у другим својим радовима старо кинеско друштво као »патријархални« (тј. на традицији основани) бирократизам или деспотизам.

Већина кинеских научника, међутим, мисли да се у Кини прво развијао робовласнички поредак, а да га је чак пре времена или у време кад се у Медитерану тек успостављао робовласнички поредак сменио феудални поредак. Без обзира на каквим теоретским позицијама стоје и колико су оне у складу са Марксовим гледиштима, они дају неке доказе за тако рану појаву феудалних односа, доказе засноване на стварном материјалу. Интерпретација тог материјала, којом се доказује да је у Кини у њеној најранијој историји постојао баш робовласнички поредак, а не само учешће робовског рада у формирању друштва, није много убедљива. Не бих рекао да је исти случај са феудализмом.

За успостављање феудалних односа робовласнички поредак не мора бити историјска претпоставка, иако су за феудално друштво онакво какво се развило у Европи остаци робовласничког поретка играли одређену улогу и дали европском феудализму његове карактеристике. Питање да ли је у старијој историји Кине владао феудални поредак зависи не само од тога какви су се односи појављивали, него и од тога шта треба схватити под феудализмом. У старијој историји Кине постојало је изразито сталешко друштво, израсло из патријархализма, и у кинеској »антици« и у средњовековљу. У њему су се успостављали и економски односи које неки за најранију историју називају »протофеудалним«, а већина феудалним, нарочито у кинеском средњовековљу, и то, мени се чини, с неким правом.

Текеи је морао да се поприлично позабави питањем да ли је у старој Кини владао феудални друштвени поредак.⁸⁾ Мора да призна да азијски начин производње има сличности са феудалним поретком. Уосталом, друштвени поредак који почива на азијском начину производње има далеко више сличности са европским феудализмом него са класичним античким друштвеним поретком. Није чудно што се друштвени поредак који почива на азијском начину производње чешће назива феудалним. Није чудно ни то што се и неки марксисти тако изјашњавају. Текеи истиче да је племство у Кини добило добра у »патријархалну експлоатацију«, а не на тај начин што га држи у приватној својини на земљу. Нема феудални домен на земљу, него је службеник државе. Иако у историји Кине има појава »феудалне« анархије, одржавала се основна база система економије, себи самој довољна сеоска заједница, са њеном особитом комбинацијом агрикултуре и занатске индустрије. Настајали су односи који сличе кметству, али у Кини није постојала ситна сељачка својина.

Тенденције ка развоју феудализма су јачале, па су се успостављала и »феудална« права. За време династије Минг (1368—1643), двор се осетио позваним да установи царска добра. Патријархална експлоатација је преживела. Индиректно је централна власт признала феудалне литифундије. Поред свега тога — истиче Текеи — у Кини се није развио феудализам у пуном својству. Он га назива полуфеудализмом. У погледу могућности настанка феудалних односа у азијском начину производње Текеи се колебао, нарочито кад је у питању Јапан, али се, ипак, приклонио мишљењу да се у Јапану није развио феудализам у правом смислу.

Текеи питању развоја капитализма у Кини прилази сасвим уопштено. Мање-више констатује да је »капитализам« (знаци навода су ауторови) у старој Кини остао неразвијен и у стању »азијског« меркантилизма, иако је кинеска цивилизација за време династије Танг (618—907), у време кад је Европа била у дубоком мраку средњовековља, једна од првих на свету.

Што се тиче Текеијева тумачења шта је азијски начин производње у Марковом схватању историје — оно не може опстати. Код Маркса се не може наћи упориште за тврдњу да је азијски начин производње општа прелазна фаза у развоју човечанства од патријархализма ка антици. По Марксу, светска историја није увек постојала, светска историја је резултат.

И први и други дан за време дискусије у вези са мојим предавањем учесници су истицали да заступам теорију о вишелинеарном развоју човечанства. Нисам се могао једноставно опирати томе тумачењу. Јер, очевидно је да поједини делови света у старијој историји човечанства имају различит развитак не само по томе што су једни делови света напредовали, а други заостајали у развоју, него и по томе што су се процеси њихова развоја разликовали по својим основним одликама. Штавише, као што свако зна, и савре-

⁸⁾ F. Tökei, *Essays on the Asiatic Mode of Production*, 75—76.

мени свет се још увек развија различито у појединим својим деловима, такође не само по томе што су једне земље индустријски развијене, а друге се налазе у развоју, него и по томе што се светска историја у новом веку, па и у савременој историји, постепено успоставља и одиграва у појединим деловима света у процесима који одговарају природним и историјским условима њихова живота. Историја света је и *данас* друштвено подељена, и то са врло дубоким, чак и врло опасним супротностима. Али је светска историја започела процесом повезивања света светским тржиштем, што као процес јача све више. Данас је повезаност земаља у свету у том погледу достигла огромне размере. Али се светска историја *данас* успоставља и повезивањем света индустријском цивилизацијом која као светска појава делује на овај или онај начин у читавом свету. То је нова особина савремене светске историје којом је она надрасла светску историју која је претходила, нововековну историју у којој су се успостављали темељи савременог света.

Али је било потребно указати на разлику између мојих схватања и схватања оних који, попут Умберта Мелотија (Melotti), Мариан Савер (Sawer) и других, праве теорију о вишелинеарном развоју човечанства, али остају опет на постмарксистичком схватању, само што развој човечанства у својој теорији дају разубњено, рашчлањено на неколико линија.

Требало би указати и на разлике између мојих схватања и схватања оних аутора који, попут М. Родинсона⁹⁾ и Е. Ј. Хобсбава (Hobsbawm), прилазе друкчије критици устаљене постмарксистичке теорије, ближе мојим схватањима. Родинсона нисам ни ја споменуо, иако сам говорио о Османској Империји. Није било потребно јер оно што сам рекао у том погледу, моје је гледиште. А Родинсон не расправља о азијском начину производње у Кини. Само једна примедба. Није тачно да Маркс и Енгелс не праве јасну динстинкцију између начина производње и друштвено-економске формације (економске формације друштва — како је тачан Марксов израз), што каже Родинсон. Таква бесмислица лежи у логици постмарксистичког схватања.

Приликом дискусије на састанку у Пекингу споменуто је да су моји погледи слични Хобсбавмовим схватањима у тумачењу Марксовог прилаза историјским проблемима. Том приликом се наша пред нама и Хобсбавмова књига о преткапиталистичким друштвеним формацијама, па се наша и у мојим рукама. У себи сам се мало збунио, али се то није приметило. Нисам се хтео упустити у широко расправљање о разликама међу нама. Рекао сам да има сличности.

Нажалост, нисам био у могућности да набавим сву литературу о проблемима о којима се расправљало. Нисам у могућности ни сада. Доста тога наводим из друге руке. Да није тако, писао бих науч-

---

⁹⁾ Захваљујући колеги Ненаду Моачанину из Загреба својевремено сам прочитао Родинсонову књигу о исламу и капиталу. Он ми је обратио пажњу на њу и дао ми свој примерак да га прочитам.

ни рад, а не ову књигу. Колико знам, Хобсбавм је дао прву верзију 1964. у предговору енглеском издању Марксових Grundrisse.

Раније сам се још једном збунио кад је цитиран Хобсбавм. Један мој опонент оставио је као *motto* своје написау против мене Хобсбавмов исказ о Марксовом историзму.¹⁰⁾ Као да нисам већ прилично давно (1965) објавио расправу *Историзам и еволуционизам у историји*, где сам истакао да је Маркс ставио свој еволуционизам доследно у историјске оквире. Као да то не истичем стално и као да то нисам тврдио и пре него што сам написао ту расправу. Као да не истичем да код Маркса еволуционизам проистиче доследно из историзма и да се по томе Маркс разликује од свих еволуциониста у објашњењу историје пре њега (томе обично додајем: и нажалост и после њега). Тада сам се збунио, јер нисам могао схватити шта тај цитат може да значи у критици мојих ставова.

Међутим, Хобсбавмово и моје гледиште није само блиско по општем ставу него и у детаљима који се односе на Марксово схватање историје. По Хобсбавму Маркс је сматрао да из првобитног родовског уређења настају, како азијски, тако и антички и феудални начин производње. Прелазак са античког начина производње на феудални није уопште неопходан. Прелазак из феудализма у капитализам не представља општечовечанску законитост и одвија се само у конкретноисторијским условима Европе. Е. Хобсбавм подвлачи да код Маркса није ништа речено о »свеопштем закону« преласка из феудализма у капитализам.

Поводом тога Ј. В. Качановски вели: »Последња тврдња Хобсбавма чини се веома спорна. Као што је познато у предговору уз рад *Прилог критици политичке економије* К. Маркс је описао закон по којем постоји склад између производних односа и карактера производних снага. Сматрамо да то и јесте закон који у крајњој линији и условљава прелазак из једне формације у другу, па и феудализма у капитализам.¹¹⁾

То је поједностављено схватање Маркса које заступа постмарксистичка теорија. За развитак капиталистичког начина производње, а цоготову за његово изражавање у природној димензији у крупној машинској индустрији, развитак грађанског друштва је историјска претпоставка. Капитал је »производни однос који припада одређеном историјском друштвеном облику« (*einer bestimmten historischen Gesellschaftsform angehöriges Produktionsverhältnis*) — каже Маркс у трећој књизи *Капитала*. Маркс у наведеном предговору говори о грађанском друштву и то изричито каже. У предговору *Прилогу критици политичке економије* није формулисана социјална механика развитка свих друштава у историји.

Само толико у вези са напред реченим. Иначе ја нисам ништа дужан Хобсбавму. Први пут кад сам се срео са његовим именом, нисам ништа знао о њему. Кад је споменут у Пекингу у вези са мо-

¹⁰⁾ М. Gross, *Je ли историја друштвена или природно-историјска наука*, Часопис за савремену повијест X, бр. 1 (26), Загреб 1972, 105.

¹¹⁾ Ј. В. Качановски, *Дискусија о азијском начину производње на страницама стране марксистичке штампе*, Марксизам у свету 7/1980, 220.

јим тумачењем Марксовог схватања историје, знао сам знатно више, али не толико да сам могао у детаљима повући пуну разлику између Хобсбајмова и мога тумачења. То, међутим, није ни било преко потребно.

А у вези са дискусијом о азијском начину производње рекао сам да се не може рећи да је Маркс азијски начин производње сматрао општом прелазном епохом развитка од такозване првобитне заједнице (стварно од патријархалне заједнице)¹²⁾ ка античком друштву. Азијски начин производње Маркс посматра у првом реду као преткапиталистички начин производње, како се односи азијско друштво у поређењу са медитеранским античким и европским феудалним друштвом према буржоаском друштву. Кад неки марксисте праве општу филозофскоисторијску теорију од онога што је Маркс рекао у *Grundrisse*, *Kapitalu* и другим списима о начинима производње који претходе капиталистичком начину производње, приписују Марксу нешто од чега се он јасно ограддио.

Треба разликовати израстање каста и сталеча у патријархалним заједницама, што је општа појава у прелазу од патријархализма ка цивилизованим друштвима, од развијених азијских кастинских и сталешких друштава. При томе се мора узети у обзир однос града према селу и процес цивилизације друштвених односа и културе, ступањ развитка цивилизације у односу на патријархализам.

Мислим да се азијски начин производње може сматрати као један начин производње само по општем односу на (не)развитак грађанског друштва. Ту се нарочито мора, по мом мишљењу, узети у обзир развитак изразитог поданичког друштва у историји тих азијских земаља, с једне стране, и развитак грађанског друштва у античкој медитеранској историји и с њом повезаној каснијој европској историји, с друге стране. Уколико се говори о азијском начину производње у односу на античко и европско феудално друштво, могу се констатовати неке заједничке црте у земљама са азијским начином производње у односу села и града који је друкчији него у античком и средњовековном начину производње. С тим у вези се појављују више очуване одлике патријархализма него што је то случај у античком и средњовековном европском развитку.

Чуао сам се да се много не изјашњавам о кинеској историји. Сматрао сам себе недовољно позваним да то чиним уопште, а нарочито пред кинеским историчарима. Ипак сам морао нешто рећи.

Истакао сам да је развитак Кине самосвојан и да се као такав мора посматрати. Да кинеска цивилизација има врло дуг континуитет развитка и да не знам да се иједна цивилизација на свету у том погледу може с њом мерити. То свако зна, али то истичем због тога да укажем да без уважавања разлика исхитрена аналогија развитка Кине са развитком у другим деловима света, а нарочито у

¹²⁾ Израз првобитна заједница и томе слично (што се још уз то сматра, по постамарксистичком схватању, као друштвено-економска формација) јесте појам који не одговара Марксовом и Енгелсовом схватању после њихова усвајања Морганових резултата истраживања.

медитеранско-европском региону, заиста нема смисла. С тим у вези рекао сам нешто о конфучијанству, о његовој улози у историји Кине. Опрезно и са свим ограничењима. При томе сам рекао како тумачим борбу легалиста («законодаваца» — како их неки зову) против конфучијанства, што је овде речено.

Иза тог мога посла у Пекингу остао је текст предавања који сам спремио на немачком, а носи наслов *Zur Kritik der postmarxistischen Geschichtsauffassung*. Тај текст у преводу саопштавам у прилогу на крају књиге.

SUMMARY

THE WORK IN PEKING

(the excerpt from the book *Chinese Cut in My Understanding of History*)

After my short study trip to China in October 1981, I intended to write a book entitled *Chinese Cut in My Understanding of History*. The book ought to contain some impressions I gathered as a traveller and historian during my stay in China, as well as some new knowledge from the Chinese history which breaks in my general comprehension of History. Two chapters have not been written yet. One refers to the problem of the rise of a nation in history while the other speaks about the importance of revolution in the history of mankind. For me they became too much of a challenge, so I am unaware when the book will be actually written. That is why I would like to publish some chapters from the book prior to the publication of the integral text.

The chapter that is published here refers to the lecture I gave on October 7, 1981 in the Institute of Marxism-Leninism and Mao Zedong's Thought of the Chinese Academy for Humanities. The lecture included the criticism of the usual postmarxist historical theory, and especially those stands according to which the change of the five social and economical formations was the basic law in the development of the mankind. In the lecture I expressed my well-known beliefs that this theory was contrary to the real history, that it was placed within a schematism of an unhistorical philosophical theory, which was contrary to Marx's clear words against such an understanding. I described later to Marx's original understanding of history, and yet even more contrary on in the text the course of discussion after my lecture.

In the further procedure I described the course of the discussion the day after, on October 8, about the problem of «Asian means of production», on Marx's understanding of the development in the history of Asia and Europe, which was the major topic of my talks with the Chinese historians. I stressed out especially the opinions of the Hungarian historian F. Tökei on the matter.

др Марко Шуњић

О ИСТОРИЈИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ И ИСТОРИЈИ СРЕДЊЕГ ВИЈЕКА

(in usum scholarum)

1) Историја у средњем вијеку

Историја није имала властитог мјеста међу средњовјековним »наукама«, није изучавана по школама и универзитетима, није (осим посредно) улазила у систем »седам слободних вјештина«: сматрала су је дијелом реторике, односно граматике.

Па и тако (несамостално) схваћеној историји средњовјековна мисао је додијелила значајан задатак, потпуно подређен вишим циљевима етике и теологије. Једно вријеме историјска дјела су и потјецала искључиво из пера бискупа, касније из пера монаха што, само по себи, не изненађује ако се зна да су, у извјесном раздобљу кад каролиншка ренесанса (половином IX ст.) доноси најљепше плодове, сви велики људи и сви велики писци били бискупи. Али, до краја X ст. прошло је и њихово златно доба; паралелно са краљевском редуцирала се и бискупска улога, а извјестан престиж сачували су само око пријестоља. Око хиљадите године јављају се само два значајна бискупа-писца: *Titmar* (975—1018) и *Adalberon* (947—1030), оба везана за краљевске куће; први за краљеве истока (саксонске царе), други за Роберта II, краља запада (Француске).

Опадање политичког значаја бискупске дужности било је изразитије у западним земљама, јер је друштвена еволуција тамо текла убрзаније, а друштвене снаге биле усмјерене на рушење основа монархијске власти биле активније и свећеничку службу директније увлачиле у свјетовне послове и интересе. Поново је, као и под Карлом Великим (771—814), надошла епоха монаха, па сви историчари, не само да су образовани у манастирима, него из њих више нису ни излазили. Добро уклопљене у оквире тадашњег материјалног живота и прилагођене захтјевима лаичке побожности, опатије су поново ојачале; биле су, прије него катедрални клер, захваћене духом реформе која је поново подигла њихове рушевине, за-

вела испуњавање регуле, учврстила њихову »спасилачку« акцију и постигла да побожне донације, умјесто бискупима, скрену опатима.

Међу богатим манастирима нашли су мјеста највиши изрази људске културе; за опатије су грађени велики споменици романичке умјетности, монаси су водили анале, састављали хронике, писали историје и тако, углавном све што можемо назријети од тога времена, назиремо очима тих, давно преминулих, монаха.

Увјерени у свемогућност божију, могли су поједини црквени експоненти и теолози као *Pier Damiani* (1007—1072), тврдити како Бог не подлијеже никаквим ограничењима, па ни принципу контрадикције, како, према томе, може учинити да није било оно што је било или, другим ријечима, може исправити, преудесити, односно потпуно измијенити одређене дијелове прошлости, чак и цијелу историјску прошлост. Али, црква је, ипак, с повјерењем гледала на писање историје и на историјске списе.

Историчари су, скоро једини од свјетовних аутора, избјегли подозрења црквених реформатора који су, жељени аскетизма, настојали да монахе одвоје од навике за читањем паганске литературе, раније сабране и сачуване по манастирима. Међу књигама подијељеним једне године на коризмено читање (половином XI ст.) клинијевским монасима било је 10% историјских дјела, већином кршћанских, али и паганских аутора. Сматрало се да текстови који говоре о прошлости и на њу чувају успомену могу знатно допринијети великом подухвату изградње краљевства божјег, пошто нуде моралне примјере, па оријентишу на прави пут и воде духовном усавршавању, помажу да се опрезним животом избјегавају опасности, а свједоче и о свемогућности Бога који се, инкарнацијом, и сам уврстио у историјско трајање. Прослављајући дјела људи које је инспирисао Дух Свети, историјски текстови су, уједно, објављивали славу божију.

Клинијевски опат *Petar Venerabilis* (1092/4—1156), у »Прологу« за своју књигу »О чудима«, писаном око 1140, овако говори о вриједности историјских дјела и о користима за оне који их читају:

»Добре или лоше, све акције које се дешавају на земљи, жељене или допуштене од Бога, морају служити слави и уздизању Цркве. А како, ако нису познате, могу доприносити прослављању Бога и уздизању Цркве?»

Из овога произлази да је писање историје неопходно потребно и тијесно повезано са литургијом; да монаху, већ по звању, припада дужност да је пише и да га треба подстицати да то ради.

Опат овако наставља своје подстицање:

»Индиферентност која гура у стерилну шутњу постала је већ таква да нам је непознато шта се све дешавало уназад четири или пет стотина година у Цркви божјој или у краљевствима кршћанским. Разлика између наше и претходне епохе је таква да сада врло добро знамо и за извјесне догађаје, настале прије пет стотина или хиљаду година док ништа не знамо за оне који су услиједили за њима као ни за оне који се дешавају у наше вријеме«.

И *Raul Glaber* (985—1050), најбољи историчар тога времена, посвећујући (сто година раније) своје дјело клинијевском опату *Odilonu* (962—1049), учинио је скоро исту напомену: »Дирнуле су ме врло оправдане жалбе које сам често слушао од наше учене браће, а понекад и од вас самога: у наше вријеме нема никога ко би онима што ће послѣје нас доћи, оставио било какав извјештај о многим, никако занемарљивим догађајима, манифестованим како у крилу Цркве божје тако и међу народом. Сам Спаситељ је изјавио да ће до посљедњег часа посљедњег дана, заједно са Оцем и уз помоћ Духа светог, стварати на свијету нове ствари. Па ипак се већ 200 година, тј. послѣје *Bede* (673—735) свећеника из Британије и *Pavla Ђакона* (720/4—799) из Италије није нашао нико да, анимиран једним таквим планом, остави и најмању историјску расправу онима који ће касније доћи. Један и други, уосталом, писали су само историју свога народа и своје земље док су се, очигледно, како у Римском свијету тако и у прекоморским и варварским областима дешавале многе ствари које би, повјерене успомени, биле веома корисне људима и могле да их наведу првенствено на мудрост... Ето зашто се, у границама могућности, покуравам вашим препорукама и жељама наше сабраће«.

Тако историја постаје слушкиња и етике и теологије која обилним примјерима открива и доказује божију свемоћ и апсолутну власт над људским стварима; указује на човјекову несталност и привременост; једном ријечју, постаје »учитељица живота« чија дјелотворност нема упоређења.

Истина, схватање историје као учитељице живота брижљиво је разрађено још у класичној антици. За сва времена остала је славна Цицеронова дефиниција по којој је историја: »свједок времена, свијетло истине, живот успомена, учитељица живота и вјесник старине«.

Слична правила за историју прихвата и кришћански средњи вијек, али им даје и сасвим специфичну боју. Више се не ради само о некаквој опћенитој учитељици живота већ о учитељици живота који се, у кришћанском смислу, мора усмјеравати на славу божију. Од свједока времена и свјетла истине она постаје »глас божији« (*vox Dei*), у Кристу стиче свога судију (*iudicem saeculorum*) и открива свемоћ и тајанствене одлуке божије. Отуда јој и једна од задаћа да разјасни, нпр. из којих разлога се истински Бог, који сва краљевства има у својој руци, удостојио да пружи помоћ увећавању Римског Царства (Аугустин), или да на згодан начин покаже како крвожедна смрт тријумфује све дотле док се игнорише кришћанска религија која забрањује пролијевање крви, како смрт краљује уколико се ова религија затире (Орозије).

Ciceronu (106—43) се чинило да је, упоређена с грчком, римска историографија назадовала и да се свела на компилирање анала. Још неповољније се могло судити о историографији раног средњег вијека, па анонимни аутор тзв. *Fredegarove hronike*, која до 768. наставља Франачку историју *Grgura Tourskog* и говори како је

свијет остарио (*Mundus senescit*) и како се ниједан савремени писац не може више мјерити с писцима прошлих времена.

Зна се да Римљанин ни у добро и лијепо писаној историји није тражио практичну поуку, да је читао ради разоноде. У писму своје пријатељу, римском политичару Луцеју, Цицерон и каже како за забаву не зна ништа подесније од читања текстова који говоре о промјенљивости времена и несталности људске судбине. Подвлачећи забавну страну текста и уживање приликом читања он, можда, открива и тежњу за спајањем корисног са угодним (*miscere utile dulci*). За *Kvintilijana* (35—96) историја је веома налик на пјесму у прози; пише се ради причања, а не ради доказивања; потпуно је окренута од практичног дјеловања и актуелних спорова, а циљ јој је да сачува сјећање на прошлост и прослави аутора. Тако она постаје слушкиња не само етике или теологије, већ и поезије (граматике) и реторике.

У средњем вијеку, ипак, доминира принцип да је историја учитељица живота. У подјели »наука« на »седам слободних вјештина« она је, како објашњава *Isidor Seviljski* (р. око 560), придружена граматичи већ и због тога што се писму повјерава све достојно да се памти (*Ad gramaticam pertinet quia quidquid dignum memoria est litteris mandetur*).

С обзиром на то да је историја имала сасвим подређено мјесто и улогу и да на средњовјековним универзитетима није било никакве наставе специфично историјског карактера, нити је међу знања кондензована у вјештине (арте) *trivija* (граматика, реторика, дијалектика) и *kvadrivija* (аритметика, геометрија, музика, астрономија) била укључена и једна »*ars historica*«, то се нису јављали ни проблеми методологије историјског истраживања, а граматичи је, како биљежи доминиканац *Raban Maur* (784—856), остајало да се једнако бави проучавањем и интерпретацијом поета и историчара (*Scientia interpretandi poetas atque historicos et recte scribendi loquendique ratio*). Писце хроника и историја мучили су разни проблеми; требало је објаснити како и зашто Бог управља свијетом, али методолошки проблеми нису никога мучили, нити су се јављали. Ако је било потребно да се, ипак, нешто и о томе каже, онда се увијек враћало на оно главно и најошштије, чувено од Цицеронова времена, као: »ко збиља не зна да се први закон историје састоји у томе да се не смије лагати, затим да се мора износити цијела истина, да се мора избјегавати сумња за попустљивост и слабост према љубимцима«. То су, према ономе што је још Цицерон рекао: »основе... свима добро познате« (*fundamenta... nota omnibus*).

2) Појава назива »средњи вијек« за један период историје

Сам назив »средњи вијек«, за сасвим одређен дио прошлости, није настао у времену које данас њиме обиљежавамо, већ кад је оно, према комплексу симптома и различитих факата, већ било прошло; настао је у доба *ренесансе*. Традиционално схватање историчара генерално узима до десетак стољећа, протеклих између пропасти За-

падног Римског Царства и открића Америке, између краја V и краја XV стољећа, сачињавају јединствен период са нарочитим карактеристикама, посредни период између антике и савременог доба и зато га се убичајило називати *Medium Aevum*, односно средњи вијек.

Иначе, тај назив је можда најнетачнија од безброј етикета које историчари, силом обичаја, настављају да примјењују за једну својеволјну подјелу прошлости, будући да се тако могла назвати било која епоха између прошлог и будућег периода. Епоха названа овим именом била је прелазна само уколико се то односи на агонију класичне цивилизације Медитерана и рађање модерне европске цивилизације.

Термин »*Medium Aevum*« среће се појединачно код хуманиста друге половине XV стољећа, а прво свједочанство у коме се израз »*Media tempestas*« јавља у овоме значењу, у коме се неодређено назире појам средњег вијека, јесте елога *Nikoli Kuzanskom* (1410—1464), коју је 1469. саставио познати хуманиста *Giovanni Andrea de Bossi*, папски библиотекар и бискуп корзиканског Алерија. Он је у том спису разликовао »старе из средњег вијека (*media tempestas*) од модерних из нашег времена«.

Касније се, од почетка XVI ст., овакав израз више пута среће у сличном смислу као, нпр. када њемачки хуманиста *Joakim Watt* (1484—1551) пише да је *Vilafredus Strabon* (808—849) био »*mediae aetatis auctor* поп *ignobilis*«; кад *Beatus Rhenanus* (1485—1547) говори о »*media antiquitas*« или кад Еразмов издавач и пријатељ *Johannes Heervagius* (умро 1558. у Базелу), у издању Видукинда говори о списима »*mediorum temporum*« или о дјелима »*que mediis temporibus acciderunt*«.

Термин из цитираних примјера једно вријеме и нема посебног историјског садржаја ни одређених хронолошких граница, још увијек се не односи на период са сасвим јасним карактеристикама; то је један сасвим неодређен израз за означавање временског трајања између ауторовог доба и Римског Царства, односно највећег цвата латинске културе или првих стољећа кршћанства. Па, ипак, значајно је ово магловито позивање на једну прошлост неодређеног трајања; значајно је, кад се то експлицитно и не чини, истицање противности између »*media aetas*«, »*media tempestas*«, »*media tempora*« и »*nostra tempora*«, како је писац означавао вријеме у коме је живио.

Заправо, још прије историчара људског друштва, ове термине употребљавали су историчари литературе и филозофи-хуманисти који су, приликом проучавања, запажали и разликовали три етапе постепене еволуције латинског језика. По тој подјели, прва етапа класичног латинитета, његово »рано доба« допирало је све до Константиновог времена (IV ст.), »средње доба« потрајало је од Константина до Карла Великог (IV до IX ст.), док је посљедње или »касно доба« почело са Страсбуршком заклетвом (842) која представља и први познати текст на романском језику. Отуда је и *Ch. Du Cange* свој чувени ријечник, објављен 1678. у Паризу, назвао »*Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*«.

3. Периодизација историје у средњем вијеку

Прије ренесансе, у вријеме које сада зовемо средњим вијеком, доминирала је сасвим другачија подјела опште историје и цијела људска прошлост, умјесто на три, рашчлањивана је на четири или шест периода. Подјела историје на шест периода (eона) оснивала се на библијској причи о стварању свијета за шест дана.

Сматрало се да су почетак, ток и крај људске историје предодређени божанским планом. Она је почела гријехом првих људи (Адама и Еве), а завршиће Страшним судом. Земаљски живот између ова два катастрофална догађаја одвија се у знаку кажњавања људи за насљедни гријех, провјеравања њихове способности да се одупру злу и воље да слиједи добро, искупљења за први гријех, одвајања праведника од грешника, позивање бољем дијелу да изгради заједницу праведника, коначног награђивања свакога према заслугама.

На причу о стварању свијета за шест дана надовезало се и схватање псалмисте (Пс 89,4) да је наших 1000 година пред Богом као један дан, па се историја, по аналогiji шестодневног стварања, већ у јеврејским месијанистичким списима дијелила на шест миленија на које би се, као седми милениј требало наставити месијанско краљевство. Прихватајући такву диобу, *Justin* (погубљен у Риму између 163. и 167) и *Irenej* (лионски бискуп крајем II ст.) су објашњавали да ће свијет пропасти за исто толико »дана« за колико је и створен. Након шестхиљадите године услиједиће хиљадугодишње Крстово краљевство на земља. *Hipolit* (+235. или 236) и *Laktancije* (ц. 240 — ц. 320) претворили су ову есхатолошку шему у хронолошку. На њој је *Jeronim* (335/47—419/20) утемељио своју »Хронику свијета«, која је била позната и Аугустину.

Свијет је од стварања прошао различите периоде, са посебним карактеристикама. У неким од тих периода Бог се јављао, слао своје своје гласнике и чинио разна чуда људима за опомену.

Позивом на еванђеље по Матији, гдје је наведен број покољења која су претходила Крстовом рођењу, Аугустин (354—430) је сачинио периодизацију људске историје симболизирану на шест дана стварања:

1. од Адама до потопа;
2. од потопа до Абрахама;
3. од Абрахама до Давида;
4. од Давида до сужањства бабилонског;
5. од сужањства бабилонског до Исусовог рођења;
6. од Исусовог рођења до Судњег дана.

Тек у седмој епохи, која долази након свега, докрајчиће се патње овоземаљског живота и све што је Бог створио наћи ће смирај у свом творцу.

Аугустин је, по правилу, избјегавао да говори о временском трајању било којег од периода и све библијске есхатолошке роко-

ве сматрао симболичним. Вријеме краја шесте епохе сматрао је непретсказивим.

Паралелу за шест раздобља историје Аугустин је налазио у шест човјекoвих животних доба (*infancia, puerta, adolescentia, iuventus, gravitas, senectus*).

Подјела историје на шест доба свијета (*aetates mundi*) прешла је од Јеронима и Аугустина у средњи вијек преко дјела двојице најзначајнијих средњовјековних мислилаца, преко »Цхроникон«-а *Isidora Seviljskog* (560—636) и преко »*De sex huius saeculi aetatibus*« *Bede Venerabilis* (673—737) и стекла велики углед. За самог Аугустина она, међутим, и није имала неку искључиву вриједност, будући да он говори и о трочланој подјели у смислу историје спаса (*ante legem, sub legem, sub gratia*). У капиталном дјелу »О држави божјој« (*De civitate dei*) Аугустин говори и о подјели историје на четири свјетске монархије.

Друга уобичајена шема рашчлањује свјетску историју на четири раздобља, на четири велика свјетска царства (монархије). Она је, такођер, веома стара и јеврејску пророчку традицију спаја са кршћанском идеологијом која (по апостолу Павлу) анулира разлике између народа и класа, а историју претвара у религијску драму, концентрисану у Крisticoвој инкарнацији. Основа из пророчке традиције нађена је у књизи пророка *Danila*, писаној између 167. и 165. године прије наше ере.

Тамо стоји како је бабилонски цар *Nabukodonosor* (II, 604—562. године старе ере) сазвао једном све мудраце (врачеве) и од њих заиста немогуће захтијевао: нешто је био сањао па заборавио шта је сањао, а тражио је да му кажу шта је сањао и протумаче шта би то требало да значи. Одговорили су да на земљи нема човјека који би могао удовољити његовој жељи и да нешто тако никада нико није захтијевао. Цар је на то наредио да се све ове бескорисне незналице погубе.

Дознавши за царов окрутни налог, Данило је затражио неко вријеме за одговор, а онда »у утвари ноћној«, дознао од Бога и шта треба да одговори.

Испоставило се, тако, да је цар у сну »видио« колоса златне главе и сребрних прсију, са осталим дијеловима тијела, до кољена, од мједи, испод кољена од гвожђа и са стопалима од смјесе гвожђа и иловаче.

Тумачење је гласило да је *Nabukodonosor* она златна глава на колосу. Он је цар над царевима који је од Бога добио царство, силу, кријепост и славу, а царство ће му потрајати до воље божије. Кад прође вријеме тога првог, настаће друго (нешто мање) царство, а за њим треће (мједено) које ће се распростријети по цијелој земљи. Доћи ће, напoкон и четврто царство, тврдо и трајно као гвожђе. То четврто царство подигнуће сам Бог небески и оно се довијека неће растурити, нити ће се пренијети другоме народу. Оно ће сатрти и укинути сва друга царства, а сáмо ће потрајати до краја свијета. Ово и Данилово сновиђење о четири велике звијери што излазе из мора (VII, 2—18) основа је за периодизацију историје на четири царства,

која је дефинитивно уобличена још код Клаудија Птоломеја (100—178), па је зато названа и александријском. Царства која по овом схватању једно за другим слиједи су:

- 1) Асирско-бабилонско
- 2) Међанско-перзијско
- 3) Грчко-македонско
- 4) Римско

Коначно је Јероним у коментарима о пророку Данилу, ставио печат и свога великог ауторитета на већ традиционалну интерпретацију споменутих сновиђења и тиме много допринио да се једна оваква периодизација утврди у кршћанском свијету.

По овој периодизацији сав развој се концентрише и кулминира у Риму који је једним процесом, најприје спорим, затим све бржим и бржим, обухватио земље античке цивилизације и придодao им запад и сјевер.

Свјетска римска доминација остављала је велики утисак на савременике јер се чинило да ширење до тако грандиозних размјера није изведено без божијег пристанка. »Божја рука је стварно са Римљанима«, писао је *Josip Flavije* (37—100), »јер би било немогуће да једна тако велика држава може постојати без божје помоћи«.

Обје ове периодизације свјетске историје, које су доминирале у средњем вијеку, изражавају једну заједничку историјску свијест. Оне су већ затворене и заустављене у апсолутизму кршћанске мисли и филозофије. Апологети кршћанства изнијели су концепцију да је свијет слиједио божански план у дугом припремању Крстовог доласка, који је остварен у римској епохи, и да је Царство било оруђе провидности која је у њему окупила народе како би се лакше проширила »права вјера« међу њима. То »провидносно« схватање улоге Римског Царства објашњава мистични углед што га је оно уживало током цијелог трајања средњег вијека. Од доласка Крстова, који је централна тачка (чињеница) цијеле историје, човјечанство наставља битисање кроз ратове и патње све док се божански план не реализује у Судњем дану. Идеја о томе добила је класичну формулацију у Аугустиновом дјелу »De Civitate Dei« (О држави божијој). Шесто раздобље не допушта седмо, као што ни четврто царство не допушта пето, док се претходно не испуне есхатолошка очекивања (Судњи дан). Римско Царство је, дакле, по сљедеће, земаљски је вјечно, а његов крај неразрјешиво је повезан са крајем свијета који ће неминовно наступити кад Господ дође да суди живим и мртвим. Упркос свим фактима који су демантовали овакву периодизацију, она се, ипак, службено одржала све до XVIII столећа.

4) Одступање од официјелне периодизације

Разумије се да би и у наведеном случају сувише одсјечено генерализирање било погрешно. Не треба схватити да су шеме о четири или шест раздобља са истим жаром и увјерењем заступане током

цијелог средњег вијека као и у његовим првим стољећима. Подјела о којој је ријеч трајала је и одупирала се, али је, мало по мало, изнутра нагризана, како се и свијет мијењао и како се наговјештаји пророчанстава нису остваривали. И међу писцима старијим од XII ст. било их је који се готово несвјесно разилазе са важећим схватањем и игноришу подјелу људске историје на четири велике свјетске монархије. Они се јављају као пропагатори подјеле на три раздобља — status mundi.

Подјела на три дијела има, свакако, и свој средњи период. Израз »средње доба« и одговара ријечнику којим су се служили извјесни, не баш правовјерни пророци који, посебно крајем XIII ст., настоје да грађане и сељаке све више упућују према спиритуалним сферама. Према тим пророцима — јеретицима »Стари закон« је докрајчен инкарнацијом ријечи (Исусовим утјеловљењем), али тиме краљевство небеско није успостављено на овоме свијету. Према томе, »садашње вријеме«, овоземаљски живот је само једно посредно доба (edad intermedia), један »Medium aevum« (средњи вијек) у коме се човјек батрга између гријеха и казне да би, тек после је смрти, у »дефинитивном добу« заувјек уживао аутентичан живот. У том погледу интересантно је схватање које је заступао калабријски монах *Gioacchino da Fiore* (1130/45—1202), истакнути народни проповједник, мистички визионар, пророк, тумач библије, пустињак и (пошто је 1191. напустио Cistercite) оснивач посебног црквеног реда.

Основа његове мисли је схватање јединства и тројства не само у божјијој унутрашњости, већ и у њеној експликацији на историјску реалност. Зато је и историјска реалност схваћена као манифестација провиденцијалне рационалности у којој свакој особи Тројства одговара и једно историјско раздобље. Укупно вријеме које је претходило Крстовом одласку одговара Богу Оцу и Старом завјету. Богу Сину одговарала би епоха која траје од доласка Крстовог, па је то и епоха која одговара цркви с Новим завјетом, која ће трајати до 1260. Епоха Духа Светога почела би 1260. и трајала до краја свијета.

Границу између периода Бога Сина и Бога Духа Светога успоставио је на бази истраживања која припадају симболигији бројева и на рачунању библијских генерација од којих свака обухвата 30 година, а било их је 21 током »првог« и 42 током »другог« периода $42 \times 30 = 1260$). И онда, као што три особе Тројства чине божанско јединство, тако се и три епохе међусобно вежу пропорционалном сагласношћу па свака историјска или митска личност прве епохе налази еквивалент у личности друге епохе: Абрахаму одговара Захарија, Сари — Елизабета, Исаку — Иван Крститељ, дванаесторици патријарха — дванаесторица апостола итд.

Ова »concordantia« омогућава да се назру фундаменталне линије треће епохе која ће бити епоха највеће слободе, савршене милости и потпуне духовности.

Први период обиљежава доминација лаика који су практицирали ропство и тлачење. У другом периоду долази на власт клер и на основу норми Новог завјета јавља се извјестан прогрес у људс-

ким односима, па је то и посредни период од ропства ка слободи. У трећем периоду нестаће бирократизована црква и искварено друштво, а настаће нова духовна црква састављена од светаца-монаха, настањених по обновљеним манастирима који су слика раја. Власт ће прећи у руке монаха, а један свећенички ред предводиће људски род. Тај ред апсорбоваће у себи клерике и лаике, упућиваће вјернике на кршћанску савршеност и дјеловаће према заповједима вјечног Еванђеља. Љубав према ближњем прожеће све људе и биће то доба пуне слободе душа. Захваљујући свему томе људи ће моћи да се посвете контемплативном животу, ишчезнуће потреба за физичким радом и приватном својином. И даље ће свако посједовати нека добра, али ће се строго примјењивати принципи еванђеоског сиромаштва. Једно овако, у трећој епохи конструисано, друштво (црква) моћи ће да, сигурно у себе и без страха, очекује долазак Антикрита са свим недаћама и прогонствима која ће га пратити, а затим и Суди дан.

Оваквим и сличним идејама надањивали су се многи јеретици XIII ст., као и присташе апсолутног сиромаштва у крилу фрањевачког реда.

Али и неки други аутори, мада мање радикално, разилазили су се с важећом периодизацијом историје, чак и када тога нису били свјесни. Они и подржавају традицију и помало уносе другачија становишта. *Pavle Đakon*, у дјелу »Historia Romana«, говори донекле да је настало »Romane Urbis Imperio« и рачунање времена од оснивања Рима замјењује рачунањем од рођења Крстовог. *Frechulf di Lisieux* (умро 853), аутор једне хронике која обухвата прошлост до почетка VII стољећа, такођер износи увјерење о нестанку Римског Царства на Западу и о реалности и значењу германске доминације. За њега је Свето Римско Царство Карла Великог потпуно оригинално према античком царству и никако му није наставак. То увиђа и *Escheard* (XII ст.) па, послје оснивања Рима и Крстовог рођења, управо на Карлово вријеме ставља једну од великих цезура нове историјске материје. Најзад и *Oton Frajzinški* (1114—1158), јасније него ико прије њега, наговјештава контраст између шеме сковаче на предрасуди и историјске стварности која се, снагом једне нове традиције приказује на посебан начин. Његово дјело »Chronikum seu Liber de duabus civitatibus« сеже од почетка свијета до 1146. године (писано 1143—1146) и прожете је Аугустиновим схватањем историје. Замисао коју слиједи религијски је затворена, па резервише да у осмој књизи говори о Антикриту, ускрснућу мртвих и »de fine utriusque civitatibus«. Што се тиче подјеле историје и он, »ex visione Danielis«, слиједи периодизацију на »quattuor principalia regna quae inter caetera eminerunt«. Ту се инсистира да је дјелом Константина Великог извршен пријенос царства са Римљана на Грке, а дјелом Карла Великог све то да је опет враћено са Истока на Запад. Зато Отон Фрајзиншки византинске царева од почетка IX стољећа више и не сматра за римске царева, па након што је Константина IV (780—797) споменуо као шездесетседмог и Ирипу (797—802) као шездесетосмог, он одмах Карла Великог уводи као шездесетдеветог цара

послије Аугуста, Луја Побожног (814—840) као седамдесетог, а Лотара (840—855) као седамдесетпрвог, и тако, помоћу »транслације«, настоји да одржи, оправда и легализује с реалношћу непомирљиву илузију о непрекидности трајања Римског Царства на Западу.

5) Песимистичко схватање о старости свијета и очекивање Судњег дана

Песимизам у дјелу Отона Фрајзиншког (и не саму у његовом) развија се у визију човјечанства које сукцесивно, кроз стољећа, дегенерише и од младости стварања прелази пут до старости шестог раздобља.¹⁾

Божију државу, уколико се реализује на земљи, неће сачињавати само црква, већ црква и царство које је транслацијом од Римског Царства постало германско (*Imperium Teutonicum*). То царство ће постојати до краја овоземаљског свијета. А, након што се у првим стољећима кршћанства раширила идеја о блиској пропасти свијета и Судњем дану, тај непрестано одгађани крај²⁾ није ни изгледао сасвим далеко. Схватање о неизлечивој старости свијета (*senectus mundi*) упорно се одржавало и ширило. Остарјело и без сјећања на било шта осим на рушевине, ратове, прогоне, поморе и гријехове које му је црква предочавала, кршћанско човјечанство је са страхом очекивало најављени Судњи дан.

Abbone из Флерија (945—1004) записао је 998. као епизоду из своје младости (што може да се односи на вријеме око 975. године) како је у Паризу слушао проповједника који је за хиљадиту годину навјештавао крај свијета и Судњи дан.

Масе уплахиреног народа пуниле су цркве и сва остала света мјеста, ишчекујући са страхом да седам анђела са седам труба, из небеских висина најаве почетак Страшног суда. Кад се пророчанства нису испунила и кад се »Хиљадите« ништа необично није десило,

¹⁾ Картагинском бискупу Сиргијани чинило се 250. године »да је овај свијет већ остарио«, да више нема снага које су га раније водиле, више нема јачине и моћи на коју се раније ослањао... Зими нема обилних киша да напоје засијана поља ни љети топлине потребне за сазријевање, прољеће не задовољава климом, а ни јесен није бременита плодовима... исцрпљени рудници не дају злата и сребра колико су давали раније, опало је вађење мрамора, осиромашене рудне вене из дана у дан дају свега мање... нема тежака на пољима, ни морнара на морима, ни војника у логорима, ни честитости у обичајима, ни правде на судовима, ни солидарности међу пријатељима... ни вјештине у занатима... ни дисциплине... А пошто је Судњи дан (*Dies Irae*) близу друкчије није могло ни да буде... један тако остарио свијет не може имати енергију каква се у његовој младости могла наћи. »Нужно је да губи снагу све што примичући се крају пролази кроз опадање и умире. Тако сунце у своје опадању шаље све мање сјајне и иоштрене зраке, мјесец је мање сјајан, а дрвету које је раније било зелено и плодно суше се гране и због старости постаје стерилно и деформисано... дуговјеки су прије достигали 300 и 900 година, сада достижу 100 г... живот сада не завршава већ почиња са старошћу...«

²⁾ И *Tentullian* (160—220) је молио Бога »*pro mora finis*« — за одлагање краја свијета.

можда је свима мало лакнуло, али су наставили да стрепе и да се припремају за Судњи дан који само што није настао и чије одлагање не може дуго потрајати. Одмах је искрсло и питање: за хиљадугодишњицу Крстовог рођења или смрти, тј. ускрснућа? Кршћанска ера почињала је од инкарнације, али је за кршћане X и XI стољећа прослављање Ускрса било значајније од прослављања Божића и пошто је хиљадита година прошла без велике штете, није било друге него да се и оно што се очекивало одгоди за хиљадугодишњицу Исусове смрти, за 1033. годину.

На такво тумачење и ходочасништво је заузимало све веће размјере. Мноштво какво раније никад није виђено кретало је према гробу Господњем у Јерусалему. На челу поворки нобила ишли су кнежеви које је редовно пратило и по више опата чувених манастира. Владари, кроз чије земље су пролазили, прихватили су најугледније с великим почастима и даровима. Путовања спојена са знатним напорима трајала су и по више мјесеци. *Raul Glaber* (985—1050) биљежи да је кнез ангулемски (*Angouleme*) пошао на пут 1. октобра 1026, па идући преко Баварске и Угарске, у «Свети град» ушао прве недјеље мјесеца марта. Истина, повратак је нешто мање трајао, па је кући стигао треће седмице мјесеца јуна (1027).

Изненађени феноменом неки су, пише Глабер, ишли да конзултују извјесне људе о значењу такве, у прошлим временима никад виђене, навале народа на Јерусалем. Одговор је био да то само претсказује долазак «оног биједног Антикриста којег, по божјем свједочанству, треба очекивати пред крај свијета... Ходочасници поравнавају пут Оријента којим и он мора доћи, а сви народи кренуће к њему, без изузетка, како би се испунило пророчанство Господиново да ће и одабрани тада пасти у искушење».

С невиђеним ентузијазмом покренуто је и право такмичење у изградњи црквава, одважно је приступљено «одвајању кукоља од пшенице» и чишћењу божијег народа од страних тијела, чиме су најтеже погођени Јевреји као «природни савезници сотоне», а на ватри ломача горјели су јеретици који нису хтјели да се одрекну својих «заблуда».

Наговјештени крај свијета требало је да почне кад посљедњи цар, на челу цијелога божијег народа дође на *Голготу* и тамо положи знаке владарске власти. То неизвјесно, али најављено вријеме се приближавало и мноштво ходочасника се надало да ће иза земаљског достићи небески Јерусалем.

Оно што политичкој власти никако није полазило за руком, сада је успјело цркви својим ауторитетом намеће «божији мир» и «божије примирје» и тако сузбија феудалну анархију. Божији народ смиривао је своје заваде. Концил у Нарбони (1054) усвојио је став и наредио да убудуће «ниједан кршћанин не убија другог кршћанина, јер ко убије кршћанина, пролијева крв Крстову». Вишак енергије биће ускоро усмјерен у крсташке ратове.

Пошто је прошла и друга, са страхом очекивана годишњица чинило се да су заклетве, ходочашћа и све мјере колективног очиш-

ћења, ипак, постигле циљ, да су се силе зла повукле, да се срџба божија смирила и Бог пристао да закључи нов уговор са људским родом.

Некако тада долази и до радикалних промјена у гледањима на основне вриједности кршћанства, а слика Бога, страшног осветника који све тлачи и окрутно кажњава, помало се ублажава и замјењује сликом очовјеченог Бога који нам личи, који прашта и човјек се усуђује да му погледа у лице.

Мада је изгледало како, на смјену хаосу, долази ред и за човјечанство настаје ново прољеће, свијет ни даље није живио без страха, па и хроника Отона Фрајзиншког, »та најуниверзалнија од свих универзалних историја«, започета описом стварања свијета, завршава приказом Страшног суда. У више наврата аутор у њој понавља: »Ми који смо живјели на крају свих времена«, а то што треба да прође од када је престао са писањем (1146) до Судњег дана, чинило му се да представља тек незнатан период.

6) Дробљење Царства и појава локалних хроника

У метежу догађаја између VIII и XIV стољећа доминирала је идеја о универзалности цркве и царства, кршћанске и римске републике, божијег народа поистовећеног са латинским кршћанством. На таквој идеји израстале су наде и снови које факти тим више демантују што се реалност више удаљава од ових идеала.

Официјелна увјереност о овоземаљској вјечности Римског Царства ипак се, од манастира до манастира, трансформирала и попримала разне облике, а појединачна историјска дјела одражавала су распад западног свијета и помјерање његових културних полова. Док је *каролиншка ренесанса* фаворизовала франачке земље између Лоаре и Рајне, дотле су ове земље, у новим околностима, касније изгубиле ранији сјај, а фермент интелектуалне активности се помјерио према периферији старог царства:

а) према Саксонији чије војводе, након што су постали цареви, скрећу реликвије, књиге и људе од знања ка манастирима који ће формирати мисионаре за обраћање пагана сјевера и истока;

б) према старој Неустрији већ ослабљеној скандинавским инвазијама, али која показује способност брзе обнове у областима Руана, Шартра и Орлеанса;

в) према увијек непокорној јужној Галији, дуго подвргнутој франачком искориштавању, а сада ослобођеној каролиншког јарма.

Ова дисперзија одражава и дефинитиван распад Царства.

Висока аристократија, некад окупљена око једног јединог владара франачког царства, сада је подјељена јер неколико породица владају свака својом облашћу, подигнутом на ранг кнежевства.

На таквој основи настале су и локалне, националне и династичке хронике, мање обавезне апстрактним шемама и политичко-црквеним вјеровањима. И даље се у први план истичу њемачки цар и француски краљ, два баштиника Карла Великог, али се већ јављају и старјешине провинција које је напредак феудалног цијепања

ставио у аутономну позицију. Списима Дудона од *San Quintina* (око 965 — прије 1043) отвара се таква локална историографија, посвећена прослављању једне, не више краљевске већ кнежевске династије. Титмар Мерсебуршки (975—1018) говори о Саксонији и њезиној граници према Славенима, а интерес за цареve показује једино уколико су Саксонци. *Ademar di Chabannes* признаје аквитанском војводи Виљему Великом све атрибуте суверенитета, а кад говори о његовом лику употребљава реторичке форме резервисане само за краљевске биографије.

Крајем XIII и почетком XIV ст. већ је било историчара који изражавају реалност, а на непосредну прошлост гледају са осјећањем дистанцирања и супериорности, што је прва, мада још увијек нејасна, манифестација једног периода који тада још увијек нема свога имена; једног средњег вијека.

7) Наслућивање новог доба

Савременици су повремено свјесни и распадања и крајње опасности која пријети свијету лишеном јединства свјетовне и духовне власти. Од XI ст. у свађи су царска и папска публицистика, оспорава се Константинова даровница (*Donatio Constantini*) као и пренос Римског Царства на германске цареve (*translatio imperii*) и полако се разарају двије вјековне традиције. Под тим дојмовима једни су незадовољни царским претензијама, други виде да је и црква стигла до крајње деградације, до оловног доба, до старости.

Свуда се прижељкује препород бирократизоване цркве и устаје против корумпираног клера. Упркос пророцима несреће који витлају страшилима и најављују блискост пропасти свијета, један анонимни пјесник X ст. усуђује се већ да понуди и друкчију слику, да најави сретну вијест. Језиком који више није латински, али још увијек ни истоветан са било којим од будућих романских језика, он записује један оптимистичкији дистих:

L'alba part umet mar atra sol,
Pou pasa bigil, mira clar tenebras...

(Зора доноси сунце тамном мору, затим прелази преко брежуљака: гле, тама се раствара!)

Надолази вријеме надања и обнове. По манастирским библиотекама налазе се и прелиставају старе књиге и по њима трага за наговјештајима обнове и нових дана (*dies novissimi*). *Pier de Blois* (1135—1203) наглашава да се из мрака незнања не може изићи на свјетло истине уколико се са све живљом љубављу не пречитавају дјела старих аутора.

Упркос црним слутњама, човјечанство је настављало да егзистира и почеће да с радосним оптимизмом поздравља »*renovatio mundi*«. *Dante* (1236—1321) почиње да назире како се свијет обнавља (*secol si rinova*),

И тако се, најприје неиздиференцирано па затим и све јасније, код мислилаца јавља свијест о томе да они живе у једном прелазном добу које, можда, претходи извјесној спасоносној кризи и оче-

кују обнову, кршћанску или римску, или једну и другу. Мислиоци XIV и XV ст., свјесно или несвјесно, доприносили су рушењу разних митова као и старе зграде универзалне цркве и универзалног царства. А обнова коју су очекивали у оквирима универзалне цркве или царства, јавила се у ствари као прогресивна негација једног и другог. *Nikola Kuzanski* у дјелу »De catholica concordantia«, поднесеном 1432. на Базелском концилу, прекраја традиционалну католичку историјску перспективу, па Константинову даровницу одбија као апокрифну (прије Вале који ће њезин фалсификат доказати 1440), негира да је крунисањем Карла Великог извршена транслација Царства и византинске цареве посматра као легитимне. Мада неодређено, Кузански осјећа различитост свијета у коме живи од онога који је раније прошао, али све то више назире него што јасно уочава. У извјесним његовим изразима помаља се схватање о преврату који се врши. »Сви данас похлепно траже антику... као да ће се читав круг кретања ускоро затворити« (ac si totius revolutionis circulus proximo compleri speraretur).

8) *Прва историја средњег вијека*

Ипак је требало да прође још доста времена док није постало уобичајно одређени дио прошлости називати средњим вијеком. Термин »Medium Aevum« први је, у несумњиво историјском смислу, изгледа употребио *Rausin Liejense* у своме *Leodium*-у објављеном 1639. Од тада се тим термином почиње обиљежавати прелазни период између антике и наводног препорода античке културе у новом вијеку који се уобичава у XV ст. Овакву подјелу историје одмах прихвата и њемачки историчар *Georg Horn* који у дјелу »*Arca Noe*« (1666) издваја период од »инвазије скитских племена (око 300. године) до 1500. године као средњи вијек. По томе се више не разликује ни његов савременик, њемачки филолог, професор елоквенције и историје у Halle-у. *Kristofor Keler* (*Christoph Keller*, 1638—1707), или *Cellarius* како је, латинизирајући своје презиме попут хуманисте, волио да се назива. Он је у Halle-у објавио велики број латинских класика као и приручника из античке историје и географије. Тај, иначе скромни компилатор приручника који људску прошлост дијели на антику, средњи вијек и ново доба, објавио је 1685, за школске потребе, уџбеник старе историје (*Historia Antiqua*) а 1688. и прву општу историју средњег вијека, чији пуни наслов гласи:

HISTORIA MEDII Aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam deducta

9) *Тешкоће и неспоразуми око прецизнијег ограничавања средњег вијека*

Границе наведене за средњи вијек нису остале и једине. Развојем историјске науке јавила се и препирка о могућој граничној линији између антике и средњег вијека па су се, у вези с тим, већ у XIX ст. искристалисале неколике тенденције.

Слиједећи Келера многи су били сагласни да Константиново вријеме представља размеђе између антике и средњег вијека, али су се у жељи за још већим прецизирањем) разилазили на питању почиње ли средњи вијек 330. године, када је Константин из Рима пренио престолницу у новоосновани Константинополис, или 323. године, када се Константин, први цар кршћанин, ослободио ривала и самостално завладао Царством, или 313. године, када је он у Милану признао и проширио Галеријев едикт о дефинитивној равноправности кршћанског култа у Римском Царству.

Било је мишљења да Константиново вријеме и нема карактеристике размеђа какве има Теодосијево, али и ту је спорно да ли је маркантнија 380. година, када је Теодосије забранио пагански култ у Царству, или 395. када је (17. јануара), уочи смрти, дефинитивно подијелио Царство на два дијела која се више никада неће ујединити.

Неким се, даље, чинило да је још маркантнија и за будућност значајнија била 406. година, јер су у њој германска племена Алана, Вандала и Свева пробила и прешла римски лимес и населила се у подручју Царства које више није ни било у стању да их избаци са своје територије, или 476. година која коинцидира са свргавањем посљедњег римског цара на Западу, чиме је обиљежена и пропаст Западног Римског Царства.

Сигурно је, међутим, да царски поданици из V ст., као и из времена које је непосредно услиједило, нису одмах ни схватили да живе у једном свијету различитом од онога у коме су живјели Август, Константин или Теодосије. Таква свијест могла се јавити тек у првој половини VII ст., када се, стабилизацијом Лангобарда на великом дијелу Апенинског полуострва и првом кодификацијом барбарских обичаја, стицао јасан дојам да је римско доба заиста прошло. Зато су неки историчари почели да између «старог» и «средњег» вијека умећу касну антику, као посебан, самосталан период, а почетак средњег вијека везују за 600-ту годину. И заиста, уочи краја VI и почетка VII ст. нагомилали су се догађаји који би могли ово вријеме карактеризирати као доба у коме се дешавао прелаз из једне у другу епоху: дјеловањем Лангобарда основана је посљедња германска држава на територији Царства (568), дошло је до контакта Византије са Словенима и Аварима на Балкану, на понтификату се налазио Гргур Велики (590—604), Хераклије (610—640) је проводио реформе у Византинском Царству, почела је велика арапска експанзија, итд.

Ни овај покушај еластичнијег одвајања «старог» од «средњег» вијека није остао неоспораван, будући да историја умјетности и привредна историја говоре о континуитету културног и привредног развоја од касне антике па све до Карла Великог, подвлаче касно римски карактер Меровиншког краљевства, а у Визиготском краљевству у Шпанији виде, мада ослабљено, трајање касне антике, све до арапских освајања (711).

И *Анри Пирен* (Henri Pirenne, 1862—1935) је сматрао (1922) да се антика протеже све до VIII ст., чак до Карла Великога (768—814), и да се након читавог стољећа трансформација које проузрокују Арапи у Медитерану, тек око 750-их година комплетира разарање античке медитеранске културе и привредног система које није почело са германским (барбарским) инвазијама, већ са арапском експанзијом и блокадом медитеранских привредних веза.

У овом збуњују што се стољећа између Диоклецијана (284—305) и Карла Великог (768—814), остављена као прелазни период у коме је, успостављањем нових социјалних форми остварен прелаз од римске антике ка европском средњовјековном друштву могу, према потреби, прислонити антици или средњем вијеку и што се интерполацијом касне антике и раног средњег вијека не елиминише већ се само модификује погрешна жеља за успостављањем јасне границе између антике и средњег вијека. Данас добрим дијелом преовлађује схватање да границу не треба тражити тамо гдје је никако не може ни бити и сугерише се да је средњи вијек почео у доста широком временском распону, када су Римани, Германи и кршћани, односно Римљани, Барбари и кршћанство ушли у тијесне и трајне контакте, јер све то, наводно, чини три основна елемента једног посебног друштва и посебног доба.

Нико се више не задовољава ни да за почетак средњег вијека узме, како је толико времена било уобичајено, ишчезнуће последње лутке која је персонифицирала традицију Римског Царства (476), као ни тиме да су такозване варварске »инвазије« закрључиле један период или инаугурисале други.

За више или мање дефинисано разграничавање једнако недостају задовољавајући критерији по којима би се знало шта све још припада касној антици, а шта већ улази у рани средњи вијек. Оба концепта, мада веома корисна за уочавање специфичних карактеристика споменутог петстољетног прелазног периода, у крајњој анализи, носе у себи траг алтернативе: »антика или средњи вијек«?, која враћа хуманистичком обрасцу подјеле историје на три дијела, што не одговара процесуалном карактеру развоја људског друштва. Ова стољећа у једној општој историји само су фаза развоја оног посебног типа културе који ниче у IV миленију прије наше ере на подручју Блиског истока.

Више сагласности било је о крају него о почетку средњег вијека. Келер је сматрао да се ради о 1453. години, када је Константинополис пао под турску власт, чиме је нестало илузије о трајању римске власти у Византији као источном дијелу бившег Римског Царства, а Турска коначно афирмисана као велика сила и опасан ривал кршћанства. На то су и скоро сви остали историчари (осим совјетских) прихватили да је XV ст., углавном крај средњег вијека, јер се чинило да су се тада почеле гомилати значајне и видљиве промјене као хуманизам, ренесанса, знатнија примјена барута у наоружању и употреба ватреног оружја, изум штампе, откриће Америке, итд.

Совјетска историографија остала је по страни и по томе што је границу средњег вијека помакла најближе нашем времену. Прелаз између антике и средњег вијека она је идентификовала са процесом прелаза од система продукције заснованог на робовском раду, на систем продукције заснован на кметовском раду, што је онда одлучило да се и трајање средњег вијека продужи барем до половине XVII ст. Такво схватање историје постало је послје обавезно за све »марксисте« као и за историјску науку у земљама реалног социјализма. У његовој основи је, ипак, Стаљиново симплицистичко и шематско поимање историје, којој је он прописао шему развоја. По тој шеми, револуција робова је ликвидирала власнике робова и укинула ропство као облик експлоатације трудбеника, док је револуција кметова ликвидирала феудалце и укинула кметство као облик експлоатације. И док је револуција робова довела на власт феудалце и један облик експлоатације замијенила другим, кметовска револуција је, наводно довела на власт буржоазију!

По овој шеми је важно да без револуција нема смјене друштвених епоха, да свака смјена једног друштвено-економског система долази услјед огорчене класне борбе која свој завршетак налази у социјалној револуцији.

Да би се удовољило таквој шеми требало је измислити како је социјалном револуцијом оборен робовласнички друштвени поредак и Римско Царство као његов политички израз, свеједно што се ропство протегло још неколико стољећа послје пропасти Западног Римског Царства, а задњу границу средњег вијека потиснути све до револуције XVII и XVIII ст., које уосталом нису ни биле кметовске, већ буржоаске.

10) *Спорно питање: да ли је револуција робова уништила робовласнички и створила феудални друштвени систем?*

Истина, и знатно прије Стаљина, још од XVIII ст., модерна историографија је почела да концепт револуције примјењује на период Римског Царства и барбарских инвазија. Гибон (E. Gibbon, 1737—1794), нпр. у чувеном прологу за прво издање своје *Историје опадања и пропасти Римског Царства* (The History of the Decline and Fall of the Roman Empire) посебну пажњу придаје »серији револуција које су, мало по мало, током тринаест стољећа, потресале па чак и разориле солидно здање римске величине«. Он је и периоду миграције прилазио као »изванредној револуцији која је власти једнога готског освајача потчинио Рим«. Сигурно је, међутим, да схватање појма револуције просвјетитеља Гибона нема у себи набоја социјалног садржаја какав се данас, сасвим спонтано, намеће и да оно што је он 1776. подразумевао под револуцијом никако није идентично са оним што је 1937. подразумевао Стаљин. Гибон је, уосталом, под револуцијом првенствено подразумевао напуштање максима битних за величину Римског Царства и тако римским војницима замјерао што су захтијевали све више удобности и постајали кукавице, што су губили врлине и, пуни свакојаких мана, на-

покон, као мекушци, били неспособни да се ефикасније одупиру варварима.

Све ово, ипак, не значи да класне борбе нису потресале и римско робовласничко друштво. Али, кад се о класној борби говори као о »антиробовласничкој револуцији«, онда се ипак мора имати на уму да ропство није докинато декретом, да је класна борба, у овом случају, само олакшавала процес ишчезавања једне (и настајања друге) социјалне формације.

Робовски социјални статус давао је повода бунтовним активностима које су опет, само на изглед, биле сасвим револуционарне. И код просуђивања робовских побуна мора се увијек питати: »шта су они хтјели и шта су могли хтјети, односно какви су им били циљеви и какви су објективно резултати сваке њихове акције? Њихове тежње смјерале су на ослобађање и враћање у своју (или неку другу) земљу гдје би живјели као слободни ситни земљопосједници, на враћање у раније предробовско стање, а не на организовање новог, напреднијег друштвеног уређења. И њихови прваци су обично тежили да се претворе у робовласнике, а тамо гдје се радило само о томе да у оквиру истог социјалног система једна владајућа група замијени другу не може бити говора о револуционарним интенцијама групе која се бори против власти, будући да и њезиним доласком на власт не би настала нова друштвена структура.

Специјализована литература данас оправдано сумња и у прогресивни карактер покрета доњих градских слојева који су, тражећи »хљеба и игара«, у ствари доприносили јачој експлоатацији производних класа на чији рачун су једино могли бити задовољени такви захтјеви. Покрети доњих градских слојева само су отежавали супротности између доминантних класа и произвођача материјалних добара, чија је експлоатација појачавана. Ови покрети доприносили су пропадању средњих земљопосједника из реда куријала, који су били обавезни да дају допринос за издржавање и забављање беспослене градске сиротиње.

Ни каснији побуњенички покрети робова и колона, преплитани са инвазијама варварских народа који су долазили изван граница Царства, нису кулминирали у јединственој, побједоносној револуцији, сличној првим буржоаским револуцијама. Антика није знала за некакво опће ослобођење робова, изведено по закону који би се могао упоређивати са законима о аболирању кметства. А пошто ропство никада није било аболирано, немогуће је предложити неки прецизнији датум као крај робовласничког периода. Вријеме обарања Ро-мула Аугустула (476) није у том смислу никаква граница, тим прије што такав конвенционалан датум не постоји за другу половину Царства, чије се трајање наставило на Истоку.

Спор развој производних снага детерминисао је и крајњу спорост свих осталих процеса у друштву. Ниво продукције није варирао током цијела четири стољећа послје формалне пропасти Западног Римског Царства, а за масе народа задржала се иста дистрибуција посједа и иста подјела на класе. Институција ропства пренесена је и у рани средњи вијек. У византинском праву као и у Теодориковом

и Гундобадовом законуку (почетком VI ст.) она изгледа нетакнута, а положај робова одређен Теодориковим законом тежи је него у II или III ст.

Стога неки истраживачи и говоре о робовласничкој реакцији или сматрају да се робовласништво, као систем, протегло све до VI, VII па чак и до VIII стољећа.

Идеолози нове владајуће (феудалне) класе не предузимају ништа што би личило на критику робовласничког система, упореди-ву са критикама какве су представници револуционарне буржоазије изражавали касније против феудализма. Ортодоксно кришћанство се претворило у инструменат идеолошке доминације у рукама феудалне аристократије. Ранокришћански мислиоци нападали су царску власт и прокламовали пожељност рушења царства. Многи су више вољели власт барбарских краљева него царску власт и изражавали су вјеру у прогрес коју је античка култура одавно била изгубила. Насупрот презирању рада у робовласничком систему они су проповиједали обавезност рада, али ropство као друштвени систем никако нису доводили у сумњу нити су га критиковали.

Ни класа феудалних земљопосједника није устајала против робовласника с истом јасноћом и отвореношћу како је касније буржоаска класа устајала против феудалног племства. То се објашњава дјелимично и чињеницом што су феудални земљопосједници никли из крила робовласника и, у принципу, нису ни били заинтересирани за потпуну ликвидацију остатака ropства. Штавише, жељели су да га одрже у мјери која осигурава власт над произвођачима материјалних добара.

Тако античком друштву за стварање почетних феудалних форми нису били неопходни ударци револуција ни барбарских инвазија. Социјалне формације нису вјечне и за њихове измјене често је довољна и властита унутрашња динамика.

Привредне кризе, сиромашење, државни удари, све неуспјешнији ратови, смањивање броја робова на латифундијама, општа несигурност, пометеност духова, опадање умјестности, појава нових народа и нових сила, бројна разарања, подјела земље колонима — све то испуњава знатан временски период у коме је помало ишчезавао један свијет, а други му долазио на смјену, у коме је кривуља ишла наниже и варварство се распростирало. А када се Царство напokon угасило (476), чинило се да је већ прошло много времена откако су варвари свугдје завладали.

До данас није изграђено задовољавајуће јединствено тумачење ишчезавања антике и Римског Царства нити има изгледа да ће успорито бити изграђено. Двије значајне струје аргументовано бране супротне тезе било о вањским, било о унутрашњим узроцима овога ишчезавања. Присташе тезе о превасходно вањским узроцима пропасти Римског Царства истицале су како антички свијет, упркос кризама које је подносио, не би престао да постоји без притиска и експанзије варварских народа. *Пиганиол*, главни епигон таквог схватања, сумирајући све то, закључује: »Римска цивилизација није умрла природном смрћу. Она је убијена«. А убице су, зна се, вар-

варски народи. Супротна теза је узроке пропасти Римског Царства налазила искључиво у унутрашњим разлозима. Сумирајући их, Ф. Лот, истиче да би антички свијет пропао и без варварских инвазија; јер је било симптома неизлечиве болести која га је водила неизбјежном крају. Р. Лопез исто тако одлучно каже: »Насилна смрт је искључена«. Спорно је и да ли је феудални систем произишао директно из система који му је претходио или га је успоставила револуција? Али, ако феудални систем и није произишао директно из претходног, ако међу њима постоји освајање римске територије, ипак се развио »на рушевинама римске цивилизације које су, као остаци, утицале на развитак«. (»Ослонио се на остатке претходног развитка« како подвлачи Ђурђев). Цалмете је категоричан: »Никаква револуција, никаква индивидуална воља није га створила, већ га је управо легална еволуција створила«. А пошто још никоме није пошло за руком да докаже како се, крајем антике, и десила социјална револуција која је успоставила феудализам, онда заиста није неопходно, по сваку цијену инсистирати на револуцијама као границама ове или неке друге друштвено-економске формације.

Енгелс, за разлику од Стаљина, није призивао револуцију да њоме објасни крај феудализма. У студији »О пропадању феудализма и настајању буржоазије« он је тврдио да су разни напреси били довољни да изврше преврат у феудалном друштву, да су грађани већ у XV ст. били постали неопходнији од феудалног племства, да је миран рад угњетених класа, у читавој западној Европи, подривао феудални систем и стварао прилике у којима је и за феудалце остало све мање мјеста, да се феудализам у западној Европи, већ у XV ст. налазио у распадању.

Тако је то изгледало у западној Европи! А што се тиче Русије, тамо је заиста било друкчије, па је (као и у областима под турском доминацијом) кметство и *de iure* потрајало све до краја XIX ст., док га није (у Русији) *de facto* ликвидирала октобарска револуција, али га је у Енглеској нестало у XV ст. Штавише, историчари културних феномена сматрају да се европски амбијент већ у XIII ст. довољно модификовао и да се средњи вијек могао сматрати окончаним, да се Европа упугила у предренсансу. Стога UNESCO-ва Историја свијета и посматра »Велике цивилизације средњег вијека« (Напријед, Загреб 1972) у периоду од 400. до 1300. године.

11) Мирење са непрецизношћу периодизације

Треба се, ипак, помирити с чињеницом да ниједна периодизација није и не може бити савршена. Свака прецизна подјела увијек има нешто вјештачко у себи, зависи од становишта с којег се полазило при њезином одређивању и да, до извјесне мјере, одговара практичној потреби. Ниједна од година предложених за обиљежавање краја једне и почетка друге епохе не представља, ипак, никакву паузу у историјском процесу, нити се међу периодима може наћи јасна граница тамо гдје се назире само »широка зона постепених модификација«.

Отуда ни најубичајеније границе средњег вијека (476—1492) нису, сигурно, ни најсретније одређене, будући да је и политичка и интелектуална декаденција античке цивилизације почела бар два стољећа прије 476; да су западни цареви и прије V ст. били обичне марионете које су старјешине барбарских најамника по вољи постављале и уклањале. Римска култура постепено се гасила. Већ почетком III ст. исцрпла се римска литература, правна вјештина је опадала, правничке школе изгубиле су значај, поезија је умукла и спавала мртвим сном, историографија се полако угасила, па је и записивање догађаја почело да изостаје, латински језик је ушао у потпуну декомпозицију, а кад се напоскон угасило и Царство, чинило се да је већ било прошло много времена откако су барбари свугдје загосподарили. С друге стране, ни апсолутне монархије нису на европском тлу формиране прије краја XVI ст., а тек по њиховом формирању, менталитет владајућих класа се ослободио посљедњих средњовјековних концепција и добио одлучно модеран колорит.

»Између свијета који је нестајао и другога који ће настати не зјапи шуљина у овом случају, већ тече вријеме које је и гроб и колијевка истовремено. Преображај је и у римском друштву трајао неколико стољећа. Свијет који је умирао противио се томе, уводио је разне мјере, проводио реформе и у самртној борби покушавао да се спаси, да сатре свијет који се рађао, који је, још и не упадајући у очи настајао а да није знао ни за своје име«.

Многи унутрашњи и спољни фактори поспјешили су слом старог друштва, а нови друштвени односи зачели су се и, до извјесне мјере, развили у оквирима постојећег, законитог система, па се и у Римској Империји могу наћи клице феудалних односа, као што се и остаци ropства преносе дубоко у средњи вијек.

12) *Кришћанство као елеменат у периодизацији средњег вијека*

Неки су и доминацију кршћанства у Европи узимали за главну карактеристику историје средњег вијека и говорили да је средњовјековна цивилизација у суштини кршћанска. И Гибон каже да је у свом дјелу описао »триумф барбарства и религије«. Почети средњег вијека заиста се, по извјесним аспектима, преплићу са пенетрацијом кршћанства у Римско Царство, посебно у Рим — престолницу царства. Развој средњовјековне цивилизације био је условљен истим фактима који су пратили ширење и организацију кршћанства, а период пуне зрелости средњег вијека коинцидирао је с периодом пуне духовне хегемоније коју је црква вршила над европском свијешћу. Афирмација кршћанства наметнула је политички и религиозни проблем, јединствен у историји, којим је прожет средњи вијек, а то је коегзистенција двију цјелина које обухватају тадашњег човјека и поносе се својом улогом у владавини над свијетом. Радило се о свећенству као чувару трансценденталних истина, које своју дисциплину и власт заводи над цјелокупним земаљским животом и о царству које је утолико легитимно уколико одговара тадашњим схватањима

цркве. То су, дакле: црква која дјелује у свијету и тако постаје свјетовна и држава којој је додијељена религиозна мисија.

Исто тако је истицано да је средњи вијек пропадао како се, насупротив кршћанској концепцији живота која је Европи дала свој специфичан биљег, припремала и све више подизала једна нова и препорођена натуралистичка концепција живота, која ће сачињавати садржај схватања новог доба.

Ипак, главна карактеристика овога доба није у ономе што су истицали историчари који су периодизацију базирали на преминању кршћанства, односно на јачању или кварењу цркве (јер пут примитивне цркве од Константиновог папе Силвестра I, 314—335, до Лутерових теза 1517. за протестанте представља период 1200-годишњег прогресивног кварења цркве), већ у новим производним односима, у успостављању феудалног начина производње какав је владао у већини земаља Азије, Европе и у неким земљама Африке. Тада је доминирао тип економске и друштвене организације коју карактеришу домен и властелинство. Појава, развој и опадање феудалног начина производње и на томе засновани односи међу људима чине социјално-економски садржај средњег вијека.

13) Феудализам — организација друштва у средњем вијеку

Као што је доста касно сковани израз »средњи вијек« послужо да се њиме обиљежи већ давно прошли период људске прошлости, тако је и израз »феудализам«, тек од XVII ст. послужо енглеским правницима да њиме обиљежавају правнички режим лена, тада једини живи елемент средњовјековног режима. Истина, придјев »феудално« (лат. *feodalis*) знатно је старији и потјече из средњег вијека.

Ријеч »феудализам« (једнако као и »фанатизам«) играла је улогу страшила за вријеме француске револуције, па је и касније њезин прави смисао често заборављан. Не задржавајући се на произвољностима и ограничавајући се на најбитније, треба рећи да »феудализам« произлази од уситњења својине са друштвеног гледишта, и од умањења суверености са политичког гледишта«. С друштвеног гледишта, феудализам је карактерисан начином на који се држи земља, јер док је и античко и модерно схватање о томе подразумевало да свака земља има свога сопственика, да је пуна својина нормално стање, у средњем вијеку је обично над истом земљом постојало једно изнад другог, више права различите природе, па појам својине није ни постојао, или је изгубио смисао. С политичког становишта, феудализам је карактерисан постојањем хијерархије власти које раде независно... »тако да ова хијерархија власти, која произлази из присвајања оствареног на свим степенима, у области политике одговара хијерархији права која су дошла — у друштвеној области — умјесто пуне својине«.

Детерминантне карактеристике овог типа друштва су:

— систем веза зависности човјека од човјека развијен до крајности;

— крајња уситњеност права својине;

— на уситњености права својине настала хијерархија права на земљу, која одговара хијерархији веза личне зависности;

— издробљеност јавне власти у свакој земљи ствара хијерархију аутономних институција које, у властитом интересу, врше улогу каква нормално припада држави;

— горње љествице успостављене хијерархије заузима класа специјализованих ратника.

Тип друштва с оваквим карактеристикама, које повремено зову и феудални режим, био је својствен државама насталим подјелом Каролиншког Царства, као и земљама које су потпадале под утицај споменутих држава (Енглеска, дијелови Шпаније, крсташке области Блиског истока), а класично доба му је између X и XIII ст.

У другим земљама и епохама постојали су други друштвени типови који представљају аналогije с феудализмом западног средњег вијека, па се понекад исхитрено говорило о феудализму у старом Египту, Индији, Византији, Русији, Турској, арапском свијету или Јапану. У појединим случајевима, као кад је ријеч о Јапану или Русији, говорило се то с пуним оправдањем, јер се и тамо срећу институције какве је познавао феудализам западног средњег вијека. Јапански »daimios« и »bushi« или »самураји« могу се савршено упоређивати са вазалима, а земља која им је дата на уживање упоредива је са феудом. Аналогiju с њима показује и арапска »икта'а«. И Русија је (XIII до XVI ст.) познавала једно стање блиско вазалству, јер »условни посјед«, који од XV ст. носи назив »поместие«, испољава значајну сличност са феудом.

Неки научници, као J. Calmette и M. Block, рађе су, употребљавали израз »феудално друштво« него »феудализам«, јер док појам »феудализам« подразумијева феудални производни однос (феудалац-кмет) и феудални друштвени однос (сениор-вазал; суверен-поданици), дотле »феудално друштво«, као шири појам, садржи и градску привреду која се формирала и јачала као његова супротност.

Најзначајнији, ако не и искључиви дио у хијерархији права на земљу у овом друштву представља феуд или посјед кога слободан човјек са више друштвене љествице — »сениор« додјељује другом слободном човјеку са ниже друштвене љествице — »вазалу« — првенствено као накнаду за вршење војне службе. Према томе, феудализам је (првенствено) скуп личних веза које међусобно повезују и у једну хијерархију уједињују чланове владајућих слојева друштва, а стварна основица тих веза је »бенефициј« који сениор додјељује своме вазалу за извјестан број служби и заклетву вјерности. Отуда би се феудализам могао и дефинисати као скуп институција које стварају и усмјеравају обавезе послушности и службе (првенствено војне) једног слободног човјека званог »вазал« према другом слободном човјеку званом »сениор«, као и обавезе заштите и издржавања од стране сениора према вазалу, које су најчешће резултирале сениорском концесијом извјесног добра вазалу.

Средњовјековну друштвену организацију сачињавала су два основна, по броју и положају сасвим неједнака дијела. С једне стране налазило се, не сасвим бројно, језгро феудалаца, више-мање ди-

ректних посједника земље, снабђених титулама, привилегијама, имунитетима, бенефицијима, баштинама и судским правима над народом, који располажу силом и њоме се служе не само да наметну респектовање својих права већ и разне каприце, незаконитости и злоупотребе, који су се угнијездили у замковима подигнутим на тешко приступачним врховима. С друге стране налазила се маса обрађивача земље, већим дијелом кметова везаних за земљу, примораних да је обрађују без накнаде и да, као изданци земље, дијеле њезину судбину кад их господари, заједно с њом продају или уступају. Сељаци су или од рођења зависни (будући да су им и родитељи били зависни), или су такви постали због немогућности да господару отплате уговорене обавезе (дугове), или су у зависност запали по »властитој вољи«, пошто нису имали другог начина да себи осигурају право на живот, па су своје мало власништво уступили господару који им је осигуравао храну и заштиту.

Изнад безличне масе бесправних и зависних сељака издизали су се, донекле, закупци и најамници, мада су и они били у несталном и несигурном положају, али правно слободни. Они су обрађивали туђу земљу, закупљену по уговору који није искључивао сваку самовољу и злоупотребу од стране сениора. Ту је и једно језгро ситних земљовласника који, са свих страна притиснути од незаситих феудалаца, тлачени и немоћни да се бране, постају све несигурнији и рјеђи.

Поред обрађивача земље ту су коначно и ситне занатлије које израђују предмете широке потрошње за људе расуте по селима, или окупљене по бурговима уз феудалне замкове, или унутар зидина малих и биједних градова, директно зависних од феудалаца — сениора.

Тако се европско друштво, у својој државно-правној надградњи, организовало као стелешко.

С једне стране налазила се једна мањина земљишних велепосједника у чијим рукама се концентрисао сав посјед и сав земљишни приход, а с друге маса разбаштињених сељака, одвојених од богатства и моћи који су се унеколико разликовали по правном положају, али ипак остајали изједначени у економској биједи.

Коначно, у сељачкој маси се вршило извјесно уједначавање које је одраз њезиног правног и друштвеног положаја, па се зависни (серви) и слободни (франки) мијешају у својој конкретной ситуацији, у групу зависних од истог феудалног доминија и почињу се називати »villani« или »manenti«, будући да су, бар у теорији, били везани за земљу и тако непокретљиви (манере-остати).

Слика би остала непотпуна ако се не скомене и клер као њезин саставни дио. У своме кругу клер се радо дијелио на двије категорије — на клирике и монахе — али је увијек имао јасну свијест о властитом јединству пред лаицима.

И једна, тада доста распрострањена теорија, представља људску заједницу као подијељену на три сталежа, (три »реда«): на оне који моле, који ратују и који раде. Тако се структуру људског друштва жељело изједначити са замишљеном структуром друштва на исто тако замишљеном другом свијету, у краљевству не-

беском. Међу класама требало је да постоји интимна координација и управо је намјера лаонског бискупа Адалберона (који 1016. за Роберта II Пубожног описује најбоље уређење људских односа) да ту координацију учини уочљивом. Он описује нову хијерархију класа која се баш у то вријеме строго намеће свим људима способним да запажају. Нико тада још није сумњао да људски род од стварања свијета није био подијељен на три сталежа: на клер, витезове и сељаке (oratores, bellatores, laboratores).

Клеру је припадала значајна дужност да успоставља и одржава везе између свијета краљева, витезова и сељака, с једне, и свијета анђела с друге стране; између свијета живих и мртвих. Управо око хиљадите године западна црква је прихватила стара вјеровања о преживљавању мртвих, о њиховој егзистенцији, невидљивој и мало друкчијој од тјелесне егзистенције. Мртви су запосједали неодређен простор између земаљског и божијег »града« и од пријатеља и родбине тамо очекивали помоћ, задушнице, молитве и литургијске гестове, прикладне да олакшају њихово испаштање за гријехе. Умрли, у ствари тамо »живе« и отуда упућују своје апеле па се морало пажљиво послушквати да се и апели прима.

Према Адалбероновом схватању легитимност подјеле у друштву долази од »чињенице« да она хармонично одговара реду који влада на другом свијету. Створивши човјека на своју слику, бог је и на земљи уредио хијерархије једнако као и на небу. Његово схватање не допушта да два друштва — природно и натприродно, земаљско и небеско, људско и божанско — манифестују било какво међусобно разилажење.

Теоретски, три класе су комплементарне, узајамно се испомажу и чине једну хармоничну цјелину. »Ова три коегзистентна дијела«, пише Адалберон, »не допуштају да буду раздвојена, услуге које чини један дио услов су да друга два дијела могу вршити своју мисију, свак се труди да са своје стране учини добро свима. Тако ово тројство остаје једно«.

Адалберон говори о идеалној сталешкој држави без тржишног уређења које је супротно сталешком друштву. До тада супротност између села и града није, можда, још дошла до таквог изражаја да потисне сјећање на патријархалну »слогу« друштва израслог из патријархалних заједница, мада и сам Адалберон напокон увиђа да реалност побија његову идеализирану визију, па за другу, лаичку класу (кметове) и каже: »Ови несретници не посједују ништа што нису стекли по цијену властитог труда. Ко би, и са абаком (рачуналом) у руци, могао обрачунати сав труд кметова, њихова дуга путовања, њихове тешке послове? Новац, одјећу, храну — све то кметови прибављају сами. Нема слободног човјека који би се, без кметова, могао одржати на животу... Видимо да су и краљ и прелати слуге својих слугу; господари хране слуге, а он вјерује, или се претвара да вјерује, како он њих храни. А слуга не види краја својим сузама и својим уздасима«.

Из овога сентиментално-моралистичког излива изгледа јасно да тадашња друштвена структура не само вријеђа правду, него представља тешку препреку и за напредак.

Аристократија, лаичка и црквена, монополизирала је земљу и производњу. Нешто земље остало је и без сениора, али њезини власници (економски и социјално) зависе од могућника који контролишу економски и социјални живот.

Феудалчева земља подијељена је на два дијела, па један дио уз помоћ кметовске радне снаге, искориштава он директно, а други даје на обраду зависним или слободним сељацима који му, у замјену за заштиту и за уступљену земљу, дају даћу у радној снази у првом, а у натури или новцу у другом случају. Након издвајања свега што је дужан, сељаку је остајао само дио неопходан да с муком преживи. Пошто је располагао честицом земље, довољном само да прехрани своју породицу, сељак није имао никакве практичне могућности да ствара залихе и да вишак издваја на страну. Аристократска класа се домогла свих вишкова, па биједи сељака на једној, одговара расипништво аристократије на другој страни. Након што издвоје сјеме, феудалци вишак скоро ни у шта не реинвестирају, већ само троше и расипају. Менталитет и начин живота наметали су овој класи непродуктивне трошкове. Да би сачували своју друштвену позицију, одржавали луксузна боравишта, богато се одијевали и хранили, они су морали да троше све своје дохотке. Презир према раду и одсуство технолошког менталитета наводили су их да на производњу и појаве економског живота гледају као на могући плијен. С пљачкањем феудалне ренте здружили су узимање намета на све трговачке активности, уводили бројне путарине, мостарине и разне друге таксе на сајмове и тргове, које су наплаћивали дијелом у новцу, дијелом у натури.

Недаћама треба додати и штете везане за рат и лов, »професионално«
занимање аристократије. Тадашњи племић првенствено је ратник, а његов понос (као саставни дио сваке класне свијести) понос је ратника. Отуда ни рат није за њих био само пригодна дужност према сениору, краљу или роду, већ нешто много више — био им је суштина и главни смисао живота.

Средњовјековни ратови систематски су деструктивни, а циљ им је да окрње економску и друштвену моћ противника, па су за њиховог трајања изазивани пожари, сјечени воћњаци и виногради, уништавана жетва, разаране зграде и цијела насеља. »Економска цијена насиља била је и у средњем вијеку веома висока«.

Ни црквене акције нису биле мање парализирајуће, иако су вршене ненасилним средствима. Десетина коју је црква потраживала, првенствено од плодова земље и стоке, али и од свих осталих производа економске активности, била је бреме теже од сваког другог побирања. Презиром који је црква проповиједала према овоземаљским активностима (не придржавајући се ни сама тога увијек у својој пракси) појачаван је противекономски менталитет. Економски штетан био је и луксуз којим је она окруживала Бога. Раскошне грађевине које му је подизала гутале су грађевински материјал и радну снагу у пропорцији несразмјерној са нормалним условима, а драгоцјени предмети, велелепне церемоније и остали раскош апсорбовали су велики дио извора прикупљаних у средњевјековном крш-

ћанству. Хроничари и хагиографи традиционално величају опате због интересовања који су показивали за изградњу и украшавање цркава. Сав тај луксуз изазивао је и супротне ефекте, па су и јеретици негирали да култ захтијева посебне, поготову луксузне грађевине.

14) Држава и виша власт у средњем вијеку

Средњи вијек се много разликовао и од старога који му је претходио и од новога који је за њим услиједио. Док је стари вијек карактерисало јединство »свијета«, окупљеног под влашћу Рима, а нови вијек био праћен формирањем великих националних држава чијој структури одговара сличност језика и обичаја, традиције и културе свих грађана (осим у источној Европи гдје, у условима успореног развоја и још великвидираног феудализма, нације потиснуте у задњи план нису могле да се економски консолидују ни конституишу као државе, па се формирају вишенационалне државе као Аустрија и Русија), дотле је у средњем вијеку ситуација сасвим друкчија — нема подударности између државе и народа.

Војну, политичку и судску власт феудализам је заснивао на локалном темељу и значао је признање распада царства и крајњу слабост државе. Тако је феудални режим раздробио државу и, са имунитетима и узурпацијама, већи дио јавне власти пренио у руке феудалних сениора. Цар или краљ су на врху хијерархије феудалне пирамиде, али су без икакве моћи, па ако и пожелеле да негдје наметну своју вољу, одмах се увјере да за то немају ни довољно финансијских средстава, ни одговарајућих војних ефектива. Они су могли рачунати само с приходима властитих домена и с војним снагама крунских вазала. У вези с оваквим стањем јавила се и одговарајућа анегдота о енглеском краљу Хенрику I (1100—1135), који је имао великих потешкоћа у Нормандији (1130), а опасност му је (према хроничару Џону од Ворчестера) пријетила од све три друштвене категорије: од сељака са њиховим оруђима, од витезова са оружјем и од бискупа и опата са њиховим штаповима. »Ето шта је страшило једнога, у пурпур одјевенога краља чија би ријеч, према Саламону, морала да застрашује као лавља рика«.

У држави без централних контролних органа, без заштите и одбране, једино је феудална класа (властела) имала право да се служи оружјем и да пружа заштиту својим, иначе обесправљеним сељацима лишеним посједовања земље. Властеоски режим заснивао се на сили, али појам вјерности и обавезе реципрочне заштите давали су тој сили и привид права.

15) Полемика о средњем вијеку

На средњовјековни дио људске прошлости временом се навукло много презире. Објективну оцјену овога периода, његовог значаја и доприноса цивилизацији спречавала је оштра полемика, вођена скоро пет стољећа. Њезин почетак се јавља одмах у добу које је слиједило иза средњег вијека, у хуманизму и ренесанси. Средњи вијек и

ренесанса два су, у ствари, скупа рођена појма, јер и талијански умјетници и књижевници, од Бокача (1313—1375) до Вазарија (1511—1574) настоје да своје властито доба полемички супротставе grubим и неуким стољећима која су им претходила.

Обузети митовима класике, хуманисти налазе да је средњовјековни латински језик груб и искварен, а преокупација да реконструишу античку филозофију доводи их до увјерења да је средњовјековна свјетовна мисао ишла за маскирањем основних филозофских проблема и рјешења.

Ренесанса је испољила велику реакцију на цивилизацију која јој је претходила и, као што се увијек дешава у кризама прелазног периода, није имала нимало пијетета према средњовјековној цивилизацији која је ту исту ренесансу припремила. Презир према непосредној прошлости одразио се у литератури и умјетностима, које оживљавају дух античке класике и у филозофији, која је напустила раније и кренула новим путевима. Натуралистичке доктрине устајале су против средњовјековне мисли. Истраживачима научне истине средњи вијек се причињавао као доба празновјерја и бескорисних легенди. Нови антропоцентризам дошао је као реакција на ранији теоцентризам. Нападнут је и католицизам као »суштина средњовјековне цивилизације«, а Лутерова критика довела је до негирања сваке вриједности средњовјековног католичанства, чије су папе допустиле и, наводно, извршиле кривотворење Исусовог учења.

Под утицајем свјетла класике, како су га схватили хуманисти, средњи вијек је оптужен за мрачањство, а оптужба је имала много присташа, посебно у XVII и XVIII стољећу, када се са полемика против средњег вијека прешло на борбу против католичке цркве уопће и дошло до антирелигиозне полемике у име апсолутне вриједности људског разума. Полемика је у црквом преплетеном средњем вијеку гледала период најдубљег пада људског разума. *Voltaire* (1694—1778) је истицао како човјек, прелазећи са историје Римског Царства на историју народа који су га разорили, осјећа исто што и путник кад долазећи из лијепог града запада у пустињу. Критичар *Адолфо Бартоли* дефинисао је средњи вијек као тужно доба у коме људска мисао као да је близу коначног слома, у коме је опћа дјетињарија била захватила разум, у коме су људи постали дјеца, а разум, као под погребним покровом, изгледао спреман да за више стољећа сиђе у гроб.

С романтизмом су надошла нова схватања и почело је мање негативно гледање на ово доба, па и појам »средњи вијек«, мало по мало, током XIX ст. губи пејоративно значење. С романтизмом је ушао у моду историцизам, све историјске појаве су праћене с много интереса, па се јавила симпатија за примитивна времена и њихове дивље, али зато снажне и здраве особине, посебно кад се упоређују са извитопереностима Римљана. *Victor Cousin* је (1840) забиљежио: »Пошто се хулило на средњи вијек, данас су почели да га са жаром и страшћу проучавају«.

Полемика је поново заоштрена крајем XIX ст., када су *позитивисти* обновили борбу против католичке цркве, оптужене за негирање научних истина.

Историјска истраживања започета са позитивистима водила су темељитом проучавању карактера средњег вијека, чије су све манифестације (филозофске, литерарне, умјетничке, социјалне, економске, управне и остале) помно испитиване, па је савремена култура у могућности да, напokon, сасвим објективно гледа и на овај период, да уочава и оцјењује његову пуну вриједност у развоју људске цивилизације.

16) Оцјена средњовјековног периода

Феудализам је, очигледно, био један туробан, насилан и веома неправедан социјални поредак. Он је, истовремено и уређење, колико год рудиментално, једног друштва које се упињало да изиђе из нереда насталих распадом Римског Царства и варварским провалама, које је (нарочито под Карлом Великим) чинило покушаје да се закочи насиље и угњетавање и удруженом животу гарантује могућност развоја.

У том друштву све се, начелно, противило промјенама, све је требало да вјечно траје. Према тадашњим теоријама које су утицале на менталитет народа, друштвена структура је била света и божанска по природи. Сматрало се да је и подјела на класе производ Божије воље. Бунити се против друштвеног уређења било је исто што и бунити се против Бога који зна зашто је све баш тако створио. И саму помисао о напуштању одређеног друштвеног статуса, тадашње кршћанство је сматрало за тежак гријех. Трајање се тада супротстављало било каквим промјенама, посебно успону. Али и овај период је јако дуго трајао (10—12 стољећа европске историје) па су људски менталитет, политичка организација и социјална структура морали трпјети многе промјене. Између животних услова и прилика VI или VII ст. и XV или XVI ст. свакако је постојала огромна разлика, па су се нужно морале мијењати институције и идеје које су доминирале друштвом. Мијењао се, међу осталим, и положај доњих друштвених слојева.

Кметови су били уједињени у своје опћине, што с робовима није био случај. Организација опћине омогућавала је кметовима да се одупиру претјераним феудалчевим захтјевима. Степен њихове слободе стално се помало повећавао. У условима унапријед фиксираних обавеза према феудалцу кмет се трудио да им удовољи, да свој обол у природи да од убране љетине, а да остатком прехрани своју породицу. Феудалне обавезе даване првобитно у природи, касније су све више плаћане готовим новцем, чија је вриједност, временом, ипак девалвирала, док је цијена продуката земље постепено расла. Феудалчева моћ зависила је од броја и оданости поданика који су за свој рачун обрађивали земљу, па је био приморан на бољи поступак и стварање бољих услова. Јављала се и оскудица радне снаге, па су феудалци настојали да бољим условима привуку и туђе кметове на своја имања.

Како је вријеме пролазило тако су се и прилике у друштву мијењале: из првобитног стања у чијем су стварању имали удјела и

сила, и страх, и превара, и вјерски фанатизам и војничко јунаштво, постепено се изграђивала Европа катедрала и универзитета, монархија и парламената, канонског и грађанског права, градова и трговачких сајмова, итд. И стога се, мада се средњи вијек редовно приказује у тамним бојама као период мрачњаштва и незнања, ратова и освета, глади и болештина, празновјерја и страха, неједнакости и бесправља, што је све тачно, ипак не смије заборавити да је то посредно доба између антике и савремености, да је оно насљедник једнога и мајка другог периода и да је прогрес водио из феудализма у националну монархију, из хегемоније свећенства у лаичку еманципацију, из власти витезова у свијет обртника и слободних сељака.

Било би неразумно и некорисно поново западати у заблуде XVIII ст., па жалити што све није било друкчије и с презиром гледати на једну, ипак велику епоху која је огроман дио Европе привела цивилизацији, привела јој варварске народе који су дотада живјели изван њеног домаћаја.

Није можда сасвим коректно ни тврдити да се, с пропашћу (Западног) Римског Царства, »човјечанство«¹ вратило примитивном и веома простом начину живота и да је био потребан напор многих вијекова да би оно поново достигло ниво на коме је већ, у једном периоду, живјело више стољећа, јер се радило само о дијелу човјечанства настањеног на подручју римске територије коју су запосјели варвари. Стога је Лопез већ и поставио питање: не би ли било боље и оправданије далеке почетке средњег вијека посматрати као слику европске предисторије, него као назадовање антике?

17) Периодизација историје средњег вијека

Због веће јасноће и лакшег проучавања, историчари су и дуги средњовјековни период подијелили на неколико етапа. У тим подјелама полазило се од различитих критерија, па интерне класификације нису биле униформне. Са свим тим, неке од ових периодизација ипак заслужују пуну пажњу.

Запазивши културни процват одређених епоха и подручја, почело се најприје говорити о каролиншкој ренесанси у VIII ст., затим о другој ренесанси, латинске културе XII ст., а напokon се (почев од 1955) увидјела и изванредна културна важност X ст. које је квалификовано као још једна ренесанса. Тако се, паралелно са савршавањем познавања средњег вијека, јављало и схватање да тај средњи вијек није ни био толико »варварски«, толико »безначајан«² колико се раније мислило. Зависно од разних стајалишта и значаја придаваног веома различитим аспектима и факторима, јавиле су се и разне дискрепанције у периодизацији. Ако је на видјело изишло толико ренесанси могло се мислити да је то отуда што нпр., класична култура није била мртва, што се потпуно адаптирала дубоким промјенама насталим у новим условима и начинима постојања свијета.

Рашчлањивање средњег вијека на његов рани и касни дио имало је оправдање, мада је до данас остало јако тешко наћи прикладну границу међу њима. *Marc Bloch* (1886—1944) је разликовао

два феудална периода, од којих је први трајао до половине XI ст. и одговарао организацији једног постојаног сеоског простора у коме је размјена слаба и нередовна, новац риједак, а плаћене службе скоро да и нису постојале, док је други карактерисан великим крчењима, обновом трговине, ширењем новчане привреде, растућом надмоћи трговаца над произвођачима. *Georges Duby* је, у суштини поддржавао Blochovo схватање, али је границу међу периодима помакао за једно стољеће, до око 1160. Многи који су се определијели за двочлану подјелу средњег вијека сматрају да би рани средњи вијек требало да обухвати вријеме између V и XII ст. (укључиво), а касни вријеме између XIII и XV ст. и то оправдавају схватањем да су трајне линије развоја западне Европе наводно дефинисане од почетка XIII ст.

Још удомаћенија је подјела која рани и касни средњи вијек одваја уметањем треће развојне етапе и говори о раном средњем вијеку (V—X ст.), развијеном средњем вијеку (XI—XIII ст.) и касном средњем вијеку (XIV—XV ст.).

Указујући на провинцијализам европских историчара, који су код периодизирања заборављали остатак средњовјековног свијета и ограничавали се само на Европу, *Castellán* је 1957. фиксирао четири двогуба (бифронтна) стољећа која једнако гледају у прошлост и у будућност, као IV, XIII, XVIII и XX ст., па је са два прва ограничио феудални или медијевални период.

Бројност пристаща учинила је трочлану подјелу најпопуларнијом, мада су и код ње остале разлике у границама периода, уколико се те границе више прецизирају.

Рани средњи вијек за једне се протеже приближно између 500. и 1050. године, док за друге захвата раздобље између V и X ст. и тако сеже укупно од варварских инвазија и пропасти Западно-римског Царства до распада државе Карла Великог.

Класични, пуни или *развијени средњи вијек* протеже се, опет, за једне између 1050. и 1250. године, док за друге тече између X и XIII ст., па обухватајући епоху правог феудализма и цвјетања витештва, или кулминацију средњовјековног духа, завршава наговјештајем кризе овога друштва. Овај значајан период представља етапу припремања и сазријевања стваралачког процеса типичног за средњи вијек. Готске катедрале, *Summa Theologica* и *Divina comedia* могу се сматрати као највиши израз генија ове епохе.

Касни средњи вијек трајао би за једне између 1250. и 1550. године, а за друге од XIII до краја XV ст. и наговјештен је кризом феудалног друштва још у другој половини XIII ст. Ово вријеме подударало би се са нарстањем значаја градова, па га неки сматрају и градско-владарском епохом средњег вијека. Трговачка моћ грађнства и на њој заснована моћ владара доминантни су фактори тадашње државе и друштва у западној Европи.

Оваква трочлана периодизација средњег вијека утемељена је на елементима првенствено западноевропске цивилизације и, у ствари је нешто мало више од адаптације сличне периодизације која за поједине временске распоне користи имена слична именима дијелова

дана: зора (III—IX ст.), подне (X—XIII ст.) и предвечерје или сумрак средњег вијека (XIV—XV ст.) (Genicot); или етапама људског живота: младост, зрелост и старост средњег вијека. Неки су настојали да сваки од три периода дефинишу неком водећом идејом, као: Надмоћ оријенталних цивилизација, V—X ст. (Perroy), Од распада до реинкарнације царства, V—VIII ст. (R. S. Lopez), Реконструкција оздол до горе, IX—XII ст. (R. S. Lopez), Тешка времена, XIV—XV ст. (Perroy), итд.

Најновији покушај још прецизније периодизације историје средњег вијека учинио је (1969) Van de Kieft, професор Амстердамског универзитета. На питање: »Постоје ли унутар средњег вијека периоди са добро дефинисаним карактеристикама?«, он и сам издваја три периода као рани средњи вијек (500—900), феудални период (900—1200) и касни средњи вијек (1200—1500).

Није потребно ни наглашавати да су све ове периодизације партиципалне и недовољне и да се дефинисањем извјесних карактеристика долази до серија питања на која до данас нема потпуног одговора.

SUMMARY

ON HISTORY IN THE MIDDLE AGES AND THE HISTORY OF THE MIDDLE AGES

Some best known standpoints on the understanding of history in the Middle Ages given in a popular way speak about the time when History has neither been exempted as a separate science nor included in the system of so-called »Seven Liberal Arts«, when it has been treated as a part of Rhetorics, that is to say Grammar; and when it has been expected from it to educate, in an appropriate manner, in the spirit of obedience to God and the rulling class, to reveal in a number of examples God's perfection and God's absolute dominance over the human beings. At the time the term »the Middle Ages« was not even coined yet, and the human past was divided into four, instead of three, big periods, and a fictitious comprehension about the eternity of the long time gone Roman Empire, which, so to speak, had been passed from the Romans onto the Germans (*translatio imperii*), was duly supported.

The article further contains the description of how it happened to have tree-way division of the human past, how its certain period named »the Middle Ages« was defined, what were the arguments on the more precise distinction between the Middle Ages and the Ancient and Modern Times, what were the essential characteristics of the society that was developed then, what were the understandings that prevailed about the influence of revolution on the extinction of the system of slavery and the rise of the feudal economical and social system. It was also indicated the discussions that had been held about the validity of the Middle Ages period, presented the evaluation of the period and brought out a periodisation of the Middle Ages themselves.

ЛИТЕРАТУРА:

- ¹⁾ H. Grundmann, *Geschichtsschreibung im Mittelalter*, Kleine, Vandenhoeck Reihe 209—210, Göttingen, 1965, 5.
- ²⁾ G. Duby, *L'Anno Mille*, Einaudi Paperbacks 72, Readers, Torino 1976.
- ³⁾ F. Chabod, *Lezioni di metodo storico*, Laterza, Bari, 1969, 9—15.
- ⁴⁾ G. Falco, *La polemica sul Medioevo*, Torino, 1933.
- ⁵⁾ F. G. Maier, *Il mondo mediterraneo tra l'Antichità e il Medioevo*, Storia universale Feltrinelli 9, Milano 1970.
- ⁶⁾ R. Lopez, *Рођење Европе*, Школска књига, Загреб, 1978.
- ⁷⁾ T. Manteuffel, *Nascita dell'eresia*, Sansoni, Firenze, 1975, 83—84.
- ⁸⁾ O. Frisingensis, *Chronicon* V, 226—7; VI—231—2.
- ⁹⁾ M. Bloch, *Феудално друштво*, Напријед, Загреб, 1958.
- ¹⁰⁾ Ж. Калмет, *Феудално друштво*, Сарајево, Маслеша, 1964.
- ¹¹⁾ F. L. Ganshof, *El Feudalismo*, Ariel, Barcelona—Caracas—Mexico, 6 ed. 1981.
- ¹²⁾ J. L. Romero, *La edad media*, Mexico, 1981.
- ¹³⁾ Г. Тревељан, *Повијест Енглеске*, Загреб.
- ¹⁴⁾ E. Rota, *Il Medio Evo*, III ed. Milano (Marzaroti) 7.
- ¹⁵⁾ A. de Stefano, *Civiltà medioevale*, Bologna, 1955.
- ¹⁶⁾ Enciclopedia italiana t. XXII (Medievo) Milano, 1934.
- ¹⁷⁾ В. Бурђев, *Периодизација опште историје*, Преглед XI—XII, Сарајево 1958, 377—381.
Развитак човечанства и друштво, Нови Сад, 1980.
»Азијски начин производње« и (не)развитак капитализма у Кини, Матица српска, Зборник за историју бр. 27, 1983.
Маркс данас, Војвођанска академија НУ, Нови Сад, 1983.
- ¹⁸⁾ J. Le Goff, *Средњовјековна цивилизација западне Европе*, Југославија, Београд, 1974.
- ¹⁹⁾ Н. Ригенне, *Повијест Европе од сеобе народа до XVI ст.*, Култура, Загреб, 1968, 28.
- ²⁰⁾ Ј. Стаљин, *Говор на Првом свесавезном конгресу колхозника ударника*, Питања лењинизма, Култура, Београд, 471.
- ²¹⁾ Ф. Енгелс, *О пропадању феудализма и настајању буржоазије*, Култура, Београд, 1951.
- ²²⁾ А. Крешић, *О једној оцјени друштвено историјске улоге кршћанства*, Преглед бр. 9, Сарајево, 1953.
- ²³⁾ L. Ginecot, *Das Mittelalter*, Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1957, 17.
- ²⁴⁾ G. Mosca, *Storia delle dottrine politiche*, Universale Laterza, Bari, 1968, 68—70.
- ²⁵⁾ J. Brom *Para comprender la historia*, Ed. Nuestro tiempo, S. A. Mexico, 1980, 132—4.
- ²⁶⁾ S. Mazzarino, *Si puo parlare di rivoluzione sociale alla fine del mondo antico?*, Atti del IX settimana di studio sul alto medio evo, Spoleto, 1962.
- ²⁷⁾ *La transición del esclavismo al feudalismo* (M. Bloch, M. J. Finley, E. V. Gutnova, Kovaliov, A. M. Prieto Arciniega, S. Mazzarino, E. M. Schtjerman, M. Weber) Akal, Madrid 1976.
- ²⁸⁾ Библија, *Књига пророка Данила*, II, 1—44, VII, 2—18.
- ²⁹⁾ X. Једин, *Велика повијест Цркве I*, Кршћанска садашњост, Загреб, 1972, 26.
- ³⁰⁾ Manuel Riu, *Lecciones de Historia medieval*, editorial Teide, Barcelona, IV. ed. 1975.

др Ибрахим Кемура

О УЛОЗИ »ГАЈРЕТА« У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ МУСЛИМАНА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1903—1941)*

До оснивања неколико културно-просвјетних друштава у Босни и Херцеговини долази почетком XX вијека. Њихова појава била је израз потреба нових друштвених снага — домаће грађанске класе, која у условима интензивног развоја капиталистичких односа, постаје све значајнији чинилац у друштвеном и национално-политичком животу. Борба за остварење интереса грађанске класе подразумијевала је стварање сопствене интелигенције. Ти циљеви могли су се постићи и остварити ангажовањем властитих снага у правцу школовања омладине и развијањем културно-просвјетних акција у ширим слојевима народа. Са тим и таквим основним задацима и далекосежним плановима приступило се оснивању културно-просвјетних друштава. Наглашена вјерско-национална издиференцираност становништва у Босни и Херцеговини дошла је до изражаја и у засебном формирању и паралелном егзистирању културно-просвјетних друштава појединих националних заједница: код Срба »Просвјете«, код Хрвата »Напретка«, код Муслимана »Гајрета« (касније и »Народне узданице«), код Јевреја »La Benevolencie« и других.

Специфичност историјско-политичког, економског, културног и религиозно-духовног живота и развоја босанскохерцеговачких Муслимана видно се манифестовала и приликом оснивања »Гајрета«, које је било обиљежено недоумицама и дилемама, карактеристичним за Муслимане у новим друштвено-политичким условима последије аустроугарске окупације 1878. године. Позитивно изјашњавање у корист оснивања »Гајрета« представљало је трајније опредјељење Муслимана у смислу оријентације према усвајању тековина западноевропске културе и цивилизације, превладавања конзервативних схватања и перспективнијег сагледавања будућности у којој се императивно наметало усвајање савременог школовања омладине, изучавање модерних заната и слично. Оснивање »Гајрета« представљало је једну од најзначајнијих раскрсница у новијој историји Муслимана, која

* Овај текст представља дио шире студије о Друштву »Гајрет«.

је за њих била у знаку прелаза из оријенталноисламског у западноевропски цивилизацијски круг.

Оснивање »Гајрета« — једне од најразвијенијих муслиманских културно-просвјетних организација свјетовног карактера у Босни и Херцеговини — било је резултат дјеловања и настојања муслиманске интелигенције, заправо прве генерације муслиманских интелектуалаца образованих у европском духу, који су били зачетници и носиоци свих културних акција с почетка XX вијека (нпр. часопис »Бехар«, друштво »Гајрет« и друго). У кругу тих културних радника најистакнутије мјесто заузимали су др Сафветбег Башагић, Еджем Мулабдић, Осман Нури Хаџић и други.

Друштво »Гајрет« је основано 1903. године, поткрај двадесетогодишњег режима Б. Калаја, када су у Босни и Херцеговини настала и друга водећа удружења те врсте у оквиру процеса институционализирања националних покрета. Дјелујући отада скоро четири деценије, »Гајрет« је успјешно вршио мисију на културно-просвјетном пољу, па и шире, чиме је уједно одиграо и истакнуту улогу у општем развоју муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини.

Снаге на које се ослањало то друштво и у којима је налазило упориште чинила је интелигенција, ситни и средњи слој муслиманског грађанства. Ове социјалне категорије су доминирајуће како у »Гајретовим« руководним органима, тако и у његовом чланству. То су, углавном, оне друштвене снаге које су биле носиоци културних и књижевних преоријентација и које се успјешно уклапају у нове токове привредног, друштвеног и културног живота у Босни и Херцеговини. Оваква социјална структура »Гајрета« задржаће се, уз неке мање измјене, и у периоду између два свјетска рата. Главни одбор »Гајрета« сачињавали су интелектуалци, виши чиновници, трговци, посједници, индустријалци, вјерски службеници, тј. представници тадашњих водећих слојева муслиманског становништва у Босни и Херцеговини. У »Гајретовом« Главном одбору доминирале су професије интелектуалних занимања: професори, инжењери, адвокати, судије итд. И у социјалној структури »Гајретових« нижих тијела, подборима и повјереницима, доминирају утицајне личности из редова трговаца, интелектуалаца, чиновника и других. Уочљиво је да су у »Гајретовим« органима управљања и то само нижим, са веома малим процентом били заступљени радници и сељаци, што указује да је у »Гајрету« преовладавао утицај ситне и средње буржоазије, напосе интелигенције која је, углавном, потицала из тих социјалних слојева.

У цјелини посматрано, »Гајрет« је и по разуђености програма и по ширини утицаја који је вршио у средини гдје је дјеловао превазилазио оквире једног стандардног културно-просвјетног друштва. Не ограничавајући се само уско на своје чланство, дјеловање овог друштва имало је шири дијапазон, што се изражавало како концептом његовог програма, тако и по бројности и великој ангажованости учесника у његовом спровођењу.

Остваривање ширег утицаја изван оквира своје организације »Гајрет« је постизао развијањем активности путем којих су се про-

пагирале и шириле његове идеје културног и друштвеног преображаја. У тој функцији значајну улогу вршила је »Гајретова« издавачка дјелатност (лист и календари, популарна библиотека), његова предавања, организовани рад на ширењу писмености (аналфбетски течајеви, разне школе), читаонице, корепетиторији, те забаве и теферичи. Дјелујући са тих позиција »Гајрет« је све више показивао претензије да се изрази као културни покрет, како је и од самих његових учесника доживљаван и именован, који је у својим основним смјерницама имао задатак културног и просвјетног преображаја Муслимана. На тој линији »Гајрет« је поред своје културно-просвјетне мисије одиграо и не малу улогу у повезивању Муслимана изван критерија и оквира вјерске заједнице, а да при томе није долазила до изражаја искључивост према српској и хрватској средини у Босни и Херцеговини. Исто тако, у овој концепцији »Гајрета« многи су видјели и путеве ширег повезивања у смислу развијања југославенске идеје и узајамности. Ове тенденције у »Гајрету« свој пуни замах добијају у другој фази његовог дјеловања, 1918—1941. године, а нарочито у годинама пред други свјетски рат.

С обзиром на то да је са дјеловањем »Гајрета« био готово пуне четири деценије повезан читав културно-политички развој Муслимана, то се и разматрања о њему не могу сводити само на праћење његове културне дјелатности, него подразумијева и политички, па и готово цјелокупни друштвени живот и развој босанскохерцеговачких Муслимана.

Политички ангажман »Гајрета« може се пратити кроз читаво вријеме његовог постојања. Ти моменти присутни су већ приликом његовог оснивања, које је изазвало отпоре и неразумијевања како од стране вођа аутономног покрета, који су му ускратили своју подршку из разлога неповјерења према раду интелигенције, тако и од стране Земаљске владе, којој у јеку борбе за вјерско-просвјетну аутономију није одговарало организовање једног јачег муслиманског друштва, макар и просвјетно-хуманитарног карактера, без обзира на лојалност његових покретача и одсуство било каквог националног и политичког програма у његовим актима о оснивању.

До директног увлачења Друштва у политичке борбе и сукобе дошло је 1907. године, када је Егзекутивни одбор Муслиманске народне организације преузео »Гајрет« под своју контролу. Политизација Друштва се интензивирала од доласка Османа Ђикића за секретара »Гајрета« и јачања у њему позиција српски оријентисаних муслиманских политичара (демократа). У политичко-страначким сукобима Друштво је све више постајало важан чинилац, јер је као погодна политичка трансмисија и средство кориштено за дјеловање међу Муслиманима.

Политичка функција »Гајрета« нарочито је изражена у међуратном периоду, у коме се преко и путем њега, насупротив дјеловању и акцији Југословенске муслиманске организације, развијала замашна политичка дјелатност у правцу придобијања Муслимана и њиховог чвршћег везивања уз режим и апарат власти. Политичка оријентација Друштва и његово кориштење у наведене сврхе ост-

варивани су преко врхова »Гајретове« управе, у којој су биле поједине личности и групе тијесно повезане са апаратом власти. У овој групи муслиманских политичара познатих по својој српској и режимској оријентацији истицао се др Авдо Хасанбеговић, који се налазио на челу »Гајрета« скоро 20 година. Он је био главни протагониста спровођења политике на плану одвајања Муслимана од Југославенске муслиманске организације. Хасанбеговићу се, ипак, не могу оспорити заслуге за развој Друштва.

У политичком животу Муслимана између два свјетска рата, поред Југославенске муслиманске организације, која је била водећа муслиманска босанскохерцеговачка грађанска партија, одређено мјесто припадало је, свакако »Гајрету«, који је окупљао знатан дио муслиманске босанскохерцеговачке интелигенције, која се политички везала за српске грађанске странке и опредјељивала за српску националну оријентацију. Ова политичка подјела и поларизација супротстављених политичких струја јасно се оцртавала кроз цијели овај период.

У борби за политички утицај међу муслиманским масама Друштво »Гајрет« је представљало погодну платформу за дјеловање на том плану. Стога је разумљив интерес различитих муслиманских политичких струја да у њему задобију што јачи утицај. Иако је дуго било неоспорни политички предводник и репрезентант већине Муслимана, вођство Југославенске муслиманске организације, и поред више покушаја није успјело, као у осталим муслиманским институцијама, протегнути свој утицај и на »Гајрет«, који је за читаво вријеме остао изван њиховог домаћаја. И поред тога што је у редовима »Гајрета« било доста присталица Југославенске муслиманске организације, као што је било и чланова »Гајрета« који су припадали Југославенској муслиманској организацији, вођство Југославенске муслиманске организације није могло да утиче на политичку оријентацију »Гајрета«.

Поставља се питање који су то разлози утицали да Југославенска муслиманска организација, иако је окупљала изразиту већину муслиманског становништва, а самим тим и знатан дио »Гајретовог« чланства, није успјела да освоји ово друштво и стави га под своју контролу?

Прије одговора на ово питање потребно је нагласити да је питање односа »Гајрета« и Југославенске муслиманске организације имало изразито политичко обиљежје, те да су мотиви конфронтације ових, условно речено, групација, првенствено политичке природе. При томе треба имати у виду да су обје ове групације и по свом програму и по чланству које су окупљале биле муслиманске, али и да су то биле различите организације са посебним непосредним задацима и неједнаким политичким опредјељењима. Мада су се декларисали као заступници основних програмских интереса Муслимана, »Гајрет« и Југославенска муслиманска организација су се разликивали, чак и међусобно сукобљавали. Свакако, овдје је битно назначити да, када се говори о њиховој политичкој конфронтацији, уви-

јек треба имати у виду само врхове, како »Гајрета«, тако и Југославенске муслиманске организације, док се тај сукоб у бази и у ширем њиховом чланству отупљивао и губио на интензитету. То је и разумљиво имајући у виду »Гајретов« програм, који је првенствено имао културно-просвјетни садржај и карактер, те као такав није ни могао бити непосредан разлог сукобљавања са политиком Југославенске муслиманске организације.

С друге стране, овдје се није радило ни о сукобљавању на класно-националној основи. Напротив, иста класна припадност врхова Југославенске муслиманске организације и »Гајрета« омогућавала је често споразумијевање и постизање компромиса као сталних попутних појава ових сукоба.

Кључни разлози немогућности вођства Југославенске муслиманске организације да оствари знатнији утицај на Друштво »Гајрет« лежали су и у слиједећем:

Програм с којим је »Гајрет« иступао, а који је у први план истицао културни, просвјетни, образовни, економски и друге видове рада међу Муслиманима, као и резултати тог дјеловања који нису били мали, створили су снажан обрамбени механизам у односу на претензије Југославенске муслиманске организације. У томе је итекако важну улогу имао материјални положај и потенцијали »Гајрета«: он је за оно вријеме школовао знатан дио омладине, а развијао је и читав низ других значајних активности.

Други моменат који је имао битну улогу у односима Југославенске муслиманске организације и »Гајрета« лежао је у политичком положају Друштва које је имало пуну подршку режима, а од 1923. године и заштитни знак краљевске куће Карађорђевића, јер му је престолонаследник Петар био протектор. Несумњиво, тим покровитељством указивало се и на то да се ово друштво ставља у заштиту Двора, а самим тим и у службу званичне политике. Из тих разлога у вођству Југославенске муслиманске организације, и када је била на власти, превладавала је опортунистичка линија у односу на »Гајрет«, јер су били свјесни да га у таквим околностима не могу освојити, па то послје 1923. године више и не покушавају. Због тога, а и настојања да неутралише политичко дјеловање »Гајрета« међу Муслиманима, вођство Југославенске муслиманске организације је основало друго културно-просвјетно друштво — »Народну узданицу«. Кроз паралелно егзистирање ова два муслиманска друштва са различитим политичко-националним одређењима, интензивирао се процес политичке и националне диференцијације Муслимана, који је нарочито био изражен у врховима ових друштава. Међутим, у бази, у локалним тијелима и чланству та политичко-национална струјања нису имала јачег одјека, нити су могла упрозити доминацију основних културно-просвјетних циљева и функција ових друштава. Преваљентност културно-просвјетне мисије ових друштава, насупрот тенденцијама да се она користе у правцу национално-политичког подвајања Муслимана, изражавана је кроз захтјеве прогресивнијих снага за обједињавањем њиховог рада и

стапањем у јединствено друштво, у циљу окупљања свих снага спремних за рјешавање акутних проблема Муслимана.¹⁾

Претензије личности у водећим круговима »Гајрета« нису се ограничавале само на задобијање примата у сфери културног живота, него су ишле и даље, тежећи да се искажу и као политички репрезентанти Муслимана. Те тенденције нарочито су изражене у годинама шестојануарске диктатуре, када врхови »Гајрета«, уз свесрдну подршку режиму иступају и као фактор подршке званичној политици. Изузимајући тај краткотрајни период, носиоци ових тенденција у »Гајрету« нису успијевали да остваре јачи политички утицај у муслиманским масама, које су и половином 30-их година у својој већини пристајале уз Југославенску муслиманску организацију.

Покушаји српских владајућих кругова да преко »Гајрета«, као муслиманског друштва, национално-политички дјелују на албанско, турско, црногорско и македонско становништво исламске вјере, нису дали очекиваних резултата. С обзиром на националне паролe с којима је »Гајрет« наступао, та настојања имала су управо супротан ефекат.

Национална мисија и улога »Гајрета« међу Муслиманима, која је била званично прокламована, а још више изражена у настојањима једног дијела његовог просрпски и прорежимски оријентисаног вођства, представљала је, у крајњој линији, саставни дио политичких планова и тежњи српске буржоазије усмјерених на »национализовање« Муслимана у српском смислу.

У национално-политичкој и режимској акцији и оријентацији коју су заступали и проводили »Гајретови« врхови, била су у не малој мјери присутна и схватања да је у таквом њиховом ставу садржан и један од начина којим се стварају повољни услови за савремен и колико-толико повољан развој Муслимана. Свакако, један број муслиманске интелигенције, која се приклонила Београду, опредјељујући се за српску националну оријентацију у условима националне неправедности и угњетавања какви су били у времену између два рата, гледао је могућност за нормалну егзистенцију Муслимана. Могло би се рећи да је српско национално и политичко опредјељивање руководећих »Гајретових« радника добрим дијелом имало претежно конјуктурну политичку садржину. С изузетком дјеловања у »Гајрету« мањег броја личности које су биле присташе Демократске странке (браћа Куртовићи, Х. Ребац, Х. Кукић и други), та политичка оријентација углавном је била у смислу идентификације са српском Радикалном странком, односно касније 30-их година, Југославенском националном странком. То је, на примјер уочио и Станислав Винавер, који је износећи своје импресије са »Гајретове« забаве у Сарајеву,²⁾ писао да се у муслиманским масама национално опредјељење за српство поистовећује са припадношћу Радикалној странци. И то је, према Винаверу, један од разлога да је усвајање српске националне мисли ограничено на узак круг, те да нема присталица у широким муслиманским слојевима.

¹⁾ Мухамед Суџука, *Наш проблем*, Сарајево 1933.

²⁾ *Време*, V/1925, бр. 1125,5. II 1925.

Српском опредјељењу »Гајрета« и његовој национално-политичкој мисији придаван је велики значај и дубок смисао и изван муслиманске средине. То показују реакција и ставови неких српских кругова на »Гајретову« мисију »национализовања« Муслимана. Разликујући једну »здраву националну оријентацију« од политиканског служења режиму, коментатор новосадског листа »Народ«,³⁾ поводом турнеје »Гајретове« омладине у Војводини 1926. године, подвлачио је да програм »Гајрета« на буђењу националне свијести Муслимана, онако како га је проводила тадашња »Гајретова« управа, мора бити ревидиран. Јер, уколико се »национализовање« Муслимана настави таквим начином и под претпоставком да »Гајретова« акција уроди плодом »онда наша браћа муслимани неће бити ни добри Југославени тј. ни културни ни напредни Срби ни културни ни напредни Хрвати, већ добри Срнаовци.«⁴⁾

А када је уочи рата дошло до извјесне политичке преоријентације, у склопу које и изјашњавање »Гајрета« за аутономију Босне и Херцеговине 1939. године, иако се радило о изразито политичком питању, Друштво је тада наишло на доста неразумијевања и сумњи у његову националну оријентацију. У екстремним националистичким круговима код Срба такав »Гајретов« став био је довољан разлог да се и »Гајрету« и водећим његовим личностима, познатим по свом дотадашњем раду у правцу српског »национализовања« Муслимана, оспори национално обиљежје.⁵⁾ Идентификација националног са политичким опредјељењем несумњиво је представљала озбиљну препреку да се у муслиманским масама прихвати српска национална оријентација.

Свој неуспјех у придобивању муслиманских маса за српску националну идеју »Гајретово« руководство правдало је идентификацијом православља са српством у условима традиционалног наслеђа уске повезаности вјере и нације у босанскохерцеговачкој средини. »Гајретови« прваци и идеолози (Куртовић, Ребац, Бркић) исправно су уочавали и стављали примједбе о штетности мјешања вјере и нације као једном од основних узрока неуспјеха својих напора на »национализовању« Муслимана у српском смислу. Из једне изјаве Хусеина Бркића⁶⁾ јасно се види да управо прожетост националног религиозном нотом онемогућава сваки национални рад у муслиманским слојевима, који се одвија под српским односно хрватским именом. Многи »Гајретови« радници сматрали су да ће се слабљењем и елиминисањем религиозне компоненте у националном садржају тада створити повољни предуслови бржег процеса тзв. национализовања Муслимана у српском или хрватском смислу. Међутим, резултати историјског развоја показали су заблуде таквих схватања, потврђујући да је управо религија својевремено одигра-

³⁾ Народ, III/1926, 13, 17. IV 1926, 3.

⁴⁾ Исто.

⁵⁾ Шукрија Куртовић, Поводом једне штетне полемике. »Гајрет«, XXI/1940, 11, 218—220.

⁶⁾ Ново време, III/1931, 11, 21. III 1931, 1—2.

ла улогу једног од конститутивних елемената и вододјелнице у формирању нација, првенствено на подручју Босне и Херцеговине. Ти историјски процеси били су између два свјетска рата већ толико поодмакли да се њихови резултати нису могли ревидирати, изузимајући насљеђена шематска схватања која су надаље изједначавала, заправо бркала националну и вјерску припадност.

Међутим, и муслимански идеолози који су приговарали мјешању вјере и нације западали су у сличне противурјечности. Била је врло присутна појава која је подједнако вриједила за пропагаторе како српске тако и хрватске националне мисли међу Муслиманима, да су они за платформу свога дјеловања узимали окупљање на муслиманској подлози, премда су му давали српски односно хрватски национални оквир. »Гајретова« платформа — српског муслиманског друштва — према којој ознака »српско« има национално обиљежје, а атрибут »муслиманско« вјерско обиљежје — најрјечитији је примјер за ово мијешање. Оправданост посебног организовања Муслимана — а појам муслиман увијек су узимали у вјерском смислу — »Гајретови« активисти покушавали су објаснити специфичним условима и положајем Муслимана (културним, политичким, економским и др.), као и конзервативизмом широких муслиманских слојева. Наглашавање српске односно хрватске опредјељености Муслимана било је готово увијек праћено уступцима у правцу њиховог организовања на муслиманској бази. Изговор је био да се морало водити рачуна о јаким осјећајима муслиманске посебности код маса. С обзиром на изразито наглашене осјећаје посебности, концесије ове врсте — објашњавало се — биле су најпогоднији начин да се придобију муслиманске масе, па и један дио њихових интелектуалаца за ширу сарадњу на српској (аналогно и хрватској) националној основи.

И заиста, може се рећи да је »Гајрет«, односно његово уже руководство под притиском, с једне стране развоја политичких прилика послје 1936. године и утицајем и расположењем муслиманских маса с друге стране, увидјело да своје даље успјешно дјеловање може остварити једино под условом ако учини одређене концесије у односу на своју ранију идеологију и ставове. Тај еволуциони став »Гајрета« своју кулминацију достигао је 1939/40. године, када су »Гајретове« руководеће структуре комплетно подржале идеју аутономије Босне и Херцеговине. У својој познатој декларацији донесеној на Пленарној сједници Главног одбора »Гајрета« 26. и 27. новембра 1939. године, говорило се о три посебна субјективитета, о Србима, Хрватима и Муслиманима, као равноправним чиниоцима у рјешавању питања Босне и Херцеговине.⁷⁾

Непуну годину дана касније, на завршетку »Гајретове« конференције о задругарству, у новембру 1940. године, један од »Гајретових« идеолога, проф. Хусеин Бркић, у објашњавању става Муслимана према националном изјашњавању, изјавио је: »Има их који

⁷⁾ Историјски архив Сарајево (ИАС), Записник Пленарне сједнице Главног одбора »Гајрета« 26. и 27. новембра 1939. године.

нас позивају: »хајте у Српство, хајте у Хрватство«, као да ми нисмо већ у нацији. Али ми не можемо да схватимо такве »позиве« нарочито од оних који кажу »Нема Српства без православља, нема Хрватства без католицизма«. Ми такво интерпретирање национализма не можемо да примимо, ми »Гајретовци« поготово, а вјерујемо да га не може примити ни цео наш елеменат. Ми хоћемо да у хармонији са осталом браћом, дјелујемо у нацији културно, просвјетно и привредно организовани, да муслимански елеменат и његово национално освјежење изградимо на темељима наших националних особина и одлика. Ми смо свјесни, да имамо свој диван језик, своју красну поезију, која је бисер наше народне поезије, да имамо традицију, са којом можемо бити поносни. Ми, на основу тога, у смислу »Гајретове« идеологије, хоћемо да изградимо и пробудимо наше национално осјећање, да се културно, просвјетно и привредно организујемо и да такви сарађујемо у нацији. Ми хоћемо да изградимо право национално схватање, без икакве примјесе, јер смо свјесни да такво потпуно право и национално схватање значи нешто и за нацију и за нас. Радећи у том правцу, као ситни радници, као чланови »Гајрета«, као оствариоци »Гајретове« идеологије, ми вјерујемо да смо на добром путу и да ћемо успјети.«⁶⁾

Концепт који је изложио Бркић, иако није сасвим прецизно дефинисан, представљао је у сваком случају нови прилаз »гајретоваца« у гледању на муслиманске актуелне проблеме, па и национално питање. Из контекста ове Бркићеве изјаве може се разумјети да он указује управо на посебне националне ознаке Муслимана у оквиру једне шире концепције националног јединства. У том свјетлу посматрано, све очигледније се сагледава израстање »Гајрета« у националну институцију Муслимана. Својим програмом рада међу Муслиманима, који је био вишеструк и разноврстан, »Гајрет« је афирмисао муслимански етничко-духовни идентитет близак широким муслиманским масама. Само на таквим концепцијама »Гајрет« је могао да обезбједи ширу подршку и постиже резултате, што је несумњиво доприносило његовој популарности у широким муслиманским круговима. Значај тога не умањује ни чињеница да је »Гајрет«, у почетку дискретно, а касније имао све наглашенију српску националну оријентацију, а од 1929. године у свом називу и српску националну ознаку. Међутим, да је то српско национално обиљежје »Гајрета« било наметнуто и имало претежно формални карактер види се из чињенице да је ово друштво и по програму свога дјеловања као и по чланству на које се рачунало било и остало изразито муслиманско. Иако је »Гајрет«, нарочито између два свјетска рата дјеловао у правцу интегрисања Муслимана у српском смислу, резултати његовог укупног дјеловања нису испунили предвиђена очекивања. Напротив, они показују да је »Гајрет« својом цјелокупном активношћу доприносио учвршћењу муслиманске посебности

⁶⁾ »Гајретова« шира конференција, одржана 16. и 17. новембра 1940. у Сарајеву. Говор потпредседника »Гајрета« директора г. Хусеина Кадића, »Гајрет«, XXI/1940, 14, 315—316.

и афирмацији народног менталитета босанскохерцеговачких Муслимана као посебне скупине у Босни и Херцеговини. Ти резултати потврђују да је »Гајрет« био израз те посебности Муслимана и да је доприносио развоју њиховог индивидуалитета.

••

У многострукој активности »Гајрета« приоритет је неоспорно припадао испуњавању задатака у програму модерног школовања Муслимана на свим степенима образовних институција, укључујући и универзитете. Резултат такве оријентације Друштва садржан је у чињеници да је већина муслиманске интелигенције до 1941. године била или стипендирана од »Гајрета«, или је на неки други начин била везана с њим. Те задатке на стварању муслиманске интелигенције »Гајрет« је остваривао путем школовања средњошколске и универзитетске омладине, давањем стипендија, потпора и зајмова.

У првој фази свога дјеловања, до 1914. године, оријентација »Гајрета« била је усмјерена на помагање школовања омладине на вишим и средњим школама, што је доприносило да се убрза процес формирања муслиманске интелигенције европског профила. У овом периоду Друштво је потпуно или дјеломично омогућило школовање 545 ђака и то: 30 на факултетима, 223 на гимназијама, 87 на реалкама, 80 на трговачким школама, 53 на другим стручним школама и 52 на занатима.⁹⁾

Просвјетно-школска политика Друштва у периоду између два свјетска рата била је усмјерена првенствено на школовање средњошколске омладине. Таква оријентација проистичала је, прије свега, из потреба за стварањем што већег броја кадрова са средњошколским образовањем, а реализација тих задатака била је остваривана путем сопствених интерната. Друштво је укупно имало осам средњошколских интерната, мушких и женских, а неки од њих били су заједнички са друштвом »Просвјета«. У њима је »Гајрет« школовао просјечно 300—450 ученика годишње.¹⁰⁾ У заступљености »Гајретових« питомаца по врстама школа које су похађали, прво мјесто припадало је гимназијама, а затим слиједе средње стручне школе: трговачка, техничка, геодетска и друге. У школској политици Друштва присутне су биле тежње у форсирању оних стручних школа, као што су учитељска, средња техничка, геодетска и друге, које су биле дефицитарне муслиманским ученицима, а које су, с друге стране, омогућавале њиховим завршеним ђацима сигурнију егзистенцију. Друштво је нарочито преферирало учитељску школу, имајући у виду улогу и значај учитеља у подизању општеобразовног нивоа.

⁹⁾ Штипендије од године 1903—1913. Споменница двадесетпетогодишњице »Гајрета« 1903—1928. Издао Главни одбор »Гајрета« у Сарајеву. Уредио Хамза Хумо. Сарајево 1928, Табела II, стр. 3—11.

¹⁰⁾ Подаци на основу записника и извјештаја годишњих скупштина »Гајрета«, објављених у листу »Гајрет« у периоду 1919—1941. године.

Иако је Друштво »Гајрет« и по свом програму и по циљевима било заинтересовано првенствено за стварање савремене свјетовне интелигенције, оно је, ипак, помагало и школовање теолошког кадра, стипендирањем ученика на медресама и шеријатској гимназији, а од 1928. године и студената на теолошком факултету у Каиру. Ангажовање Друштва на помагање теолошког правца било је мотивисано неопходним потребама за стварањем савременог вјерског кадра, што је у крајњој линији олакшавало и »Гајретову« мисију културног и просвјетног рада у ширим слојевима.

Највећи број ученика које је Друштво школовало потицао је из сиромашних градских средина, док су дјеца са села била мање заступљена.

Школовање универзитетске омладине углавном је вршено преко Београдског Гајрета »Осман Ђикић«, који је допуњавао програм и дјеловање босанскохерцеговачког »Гајрета«, с којим је чинио једну органску цјелину. Од школске 1926/27. године, у Београду су, оснивањем женског интерната, створени, услови за школовање Муслиманки на Универзитету. До 1940. године, путем београдског Гајрета »Осман Ђикић« студиј је завршило преко 300 студената.¹¹⁾

Према томе, формирање муслиманске интелигенције у доба Аустро-Угарске и у периоду између два рата неодвојиво је везано за дјеловање »Гајрета«, чијом заслугом је школовано преко 6000 особа на средњим, стручним и високим школама, што је представљало 2/3 муслиманске интелигенције у Босни и Херцеговини, а дјелимично и у другим југословенским земљама и областима.

Иако у мањем обиму, Друштво »Гајрет« поклањало је одређену пажњу и привредном подизању Муслимана, што се очитовало кроз интензивно помагање стварања кадрова модерних занатлија. Ове тенденције биле су присутне и током прве фазе дјеловања Друштва, до 1914. године, али је тек у периоду између два рата овај правац »Гајретовог« рада добио пунији замах. У реализацији задатака на подизању занатлијског подмлатка Друштво је основало Шегртски дом у Сарајеву (једно краће вријеме и женски), а са истим циљем остварена је и плодна сарадња са српским привредним друштвом »Привредник« из Београда, а пред сам почетак рата и муслиманским занатлијским друштвом »Хуријет« из Сарајева. Путем ових институција Друштво је форсирањем изучавања савремених и перспективних заната доприносило бржем укључивању Муслимана у модерне облике занатске и шире привредне дјелатности.

Овај програм »Гајретовог« рада био је допуњен организовањем и оснивањем установа привредно-социјалног карактера (»Гајретова« ћилимарска школа, Задруга Кола српских сестара и »Гајрета«, Радионица за изучавање и израду ручних радова у Требињу, Женска стручно-занатлијска школа у Стоцу и друге), које су дале значајан допринос стручном занатском оспособљавању и запошљавању, прије свега, муслиманске женске радне снаге.

¹¹⁾ Записник XIV редовне годишње скупштине друштва Београдски Гајрет »Осман Ђикић«, одржане 26. јануара 1941. Сепарат, Београд 1941, стр. 4—5.

Наведени напори и резултати »Гајрета« су утолико значајнији када се има у виду знатно заостајање муслиманске омладине у школовању и узме у обзир чињеница да је знатан број лица без квалификације свих узраста био аграрном реформом послије првог свјетског рата лишен дотадашњих извора средстава за егзистенцију.

У »Гајретовом« програму, кроз читаво вријеме његовог дјеловања, један од важних праваца чинио је тзв. покрет за еманципацију Муслиманке и борба за њен излазак на позорницу друштвених и културних збивања као активног субјекта.

Питање еманципације муслиманске жене и измјене њеног друштвеног и социјалног статуса наметало се само по себи као посљедица измјењених друштвено-политичких и економских односа, којима су и Муслимани били захваћени послије аустроугарске окупације 1878. године. Ново вријеме императивно је захтијевало измјену дотадашњег друштвеног статуса жене, која је, стегнута оковима застарјелих схватања и превазиђених вјерских обичаја, била искључена из јавног живота. Такав њен третман негативно се одражавао и на економски положај Муслимана, јер је искључивањем жена као значајног економског потенцијала скоро пола муслиманске популације било елиминисано од привређивања.

Конзервативна схватања и одговарајући третман жена представљала су основну запреку, како модерном школовању муслиманске женске дјеце, тако и активном укључивању Муслиманке у савремени живот. И поред великих отпора савременијем третману Муслиманки, прогресивна схватања о потреби њеног школовања и уопште еманципације, стицала су све више присталица особито међу прогресивном интелигенцијом. Увиђајући сву важност овог проблема Друштво »Гајрет« прво је почело подстицати школовање муслиманске женске дјеце давањем стипендија и отварањем женских интерната у Сарајеву и Мостару. Након оснивања Београдског »Гајрета« »Осман Ђикић« у 1923. год., поред мушког, његова управа отворила је касније и женски интернат и тиме доприносила високошколском образовању муслиманске женске омладине. Иако »Гајретов« програм о еманципацији Муслиманки није увијек, због јаког религиозног утицаја и конзервативних схватања, наилазио на одобравање и подршку ширих муслиманских слојева, а често је био и сметња његовој пирој популаризацији, Друштво је, ипак, кроз читаво вријеме, истрајно и упорно, са више или мање успјеха, дјеловало у правцу разбијања традиционалистичких схватања о положају Муслиманке и измјени њеног статуса. Ширење напреднијих идеја и придобијање за њих ширег круга, не само свог чланства, Друштво је остваривало кроз оснивање женских одбора, држање алфаветских течајева, забава, путем популарних предавања, кроз своју издавачку дјелатност у листу и календарима »Гајрет« и на друге начине. Није без значаја да је Друштво у овим напорима било подржавано и од једног дијела слободоумније уleme (вјерске интелигенције). У овој борби за савременији третман Муслиманки значајну улогу имао је и Конгрес Муслимана интелектуалаца, који се у режији Друштва »Гајрет« одржавао поводом прославе његове 25-го-

дишњице у Сарајеву 1928. године. На Конгресу је заузето становиште да покривање жене није вјерска норма и да Муслиманки није забрањено школовање, привређивање и учешће у културном и уопште у јавном друштвеном животу. Иако су усвојена становишта значила побједу прогресивне мисли, она су из разлога историјских и савремених друштвено-економских, социјалних и вјерских прилика и односа, својим највећим дијелом остала на нивоу декларација. Тек је побједа социјалистичке револуције донијела и коначно рјешење муслиманског женског питања.

Ова »Гајретова« акција за еманципацију Муслиманке, која се протезала и изван Босне и Херцеговине, окупила је око Друштва већину муслиманске напредне интелигенције, којој је учешће у овом дијелу »Гајретовог« програма пружало могућност дјеловања у правцу задовољавања својих прогресивних схватања и опредјељења.

С друге стране, исте могућности окупљања антиконзервативних снага око »Гајрета« пружао је и социјално-економски садржај његовог програма. Измјену неповољног социјалног стања и превазилажења класних супротности унутар муслиманске заједнице водећи »Гајретови« радници нису заговарали провођењем радикалних социјално-политичких реформи, што је и разумљиво имајући у виду њихову класну припадност, односно опредјељеност која је одређивала и њихову активност у том правцу. Рјешење тих проблема они су сматрали да могу постићи акцијом социјалне солидарности, развијањем различитих форми задружног организовања и дјеловања. Резултат тих настојања »Гајрета« огледао се у оснивању и егзистирању низа установа привредно-социјалног карактера и организација задружног типа. Ове установе, и поред свог палијативног карактера, доприносиле су ублажавању и отупљивању оштрице социјалне бијезде.

*
**

Као и друга тадашња водећа културно-просвјетна друштва у Босни и Херцеговини, и »Гајрет« је развио разноврсну и сразмјерно богату издавачку дјелатност у којој се очитовала социјална природа, програмска оријентација и културна потенција »Гајрета« у појединим фазама његовог развоја и јавног иступања. У културном и просвјетном образовању Муслимана истакнуту улогу имала су »Гајретова« издања, прије свега, његов часопис, а затим календари и друга лектира. Посебно значајну улогу на том плану одиграо је часопис »Гајрет«, који је током своје прве серије излажења 1907—1914. године знатно доприносио и формирању муслиманске читалачке публике. У овом периоду часопис су уређивали Едхем Мулабдић, Мустајбег Халилбашић, Осман Ђикић, др Мурат Сарић и Авдо Сумбул. Уз задржавање муслиманског обиљежја као основне одреднице, часопис »Гајрет« се својом програмском оријентацијом наслањао на властите традиционалне духовне вриједности и уз наглашено опредјељење усвајања позитивних тековина западне културе и цивилизације сврставао у ред истакнутих књижевних листова тога доба.

Ова програмска оријентација наставила се и доминирала је и током друге серије излагања часописа »Гајрет« 1921—1941. године, мада је тада присутна и тенденција да се у њему врши пропаганда на плану политичког и националног одређења Муслимана као Срба. Иако је излазио у различитим друштвено-политичким приликама и условима, просвјетна сврха овог часописа и садржај његовог програма изражавали су заједничке културно-просвјетне тенденције Муслимана. Тај културно-књижевни и духовни континуитет у часопису »Гајрет« огледао се кроз усвајање рада претходних генерација и сарадње њихових представника у послјератном »Гајрету«. Уредништво је окупљало на сарадњу писце старије и млађе генерације, као и оне који су имали склоности, како према српској, тако и према хрватској културно-књижевној оријентацији. Тиме се изражавала тежња за интеграцијом и свођењем у једну матицу и оних књижевних токова који су се одвијали изван и мимо »Гајрета«, чиме се жељела манифестирати јединственост културно-књижевних токова Муслимана, без обзира на постојећу политичко-националну усмјереност и подвајање. Друштвени разлози овој појави књижевно-културног и просвјетног заједништва које је изражавано у часопису »Гајрет« лежали су у:

— истој идејно-културној оријентацији према Западу и усвајању његових позитивних тековина и еманципацији од Истока, уз истицање славенског поријекла и властитог идентитета;

— истој народној бази, широким муслиманским масама као чланству, читалачкој публици и културном конзументу једног елемента који има одређен грађански интерес, а то је: савремено школовање, изучавање модерних заната, трговине и сл.;

— да је то чланство било, опћенито узевши, у тешком материјалном положају и потребно социјалне помоћи, те је било највећим дијелом индиферентно на националне и политичке диференцијације.

Поред тога, часопис »Гајрет« је — у границама тадашњих схватања и одређења његових уредника и сарадника — стално заступао и његовао зближавање и прожимање свих националних културних токова и стваралаштва у Босни и Херцеговини и на ширем југословенском плану.

Уочљиво је да је током дугогодишњег излагања часопис »Гајрет« више пута мијењао своју физиономију и профил, у распону од књижевног часописа до сухопарног гласника и извјештача истоименог друштва, зависно од потреба Друштва, финансијске ситуације као и личности које су га уређивале (Шукрија Куртовић, А. Хифзи Бјелевац, Хамид Кукић, Хамза Хумо).

Часопис »Гајрет« одиграо је значајну улогу у окупљању и подстицању књижевних амбиција муслиманских писаца, а његов каракаер одређивао је како садржај и проблематика коју је обрађивао намијењена првенствено Муслиманима, тако и већина сарадника Муслимана у њему. Таква уређивачка политика доприносила је подизању свијести о својим књижевницима и посебном књижевном стваралаштву, што је дошло до изражаја у захтјевима изнесеним

уочи рата за увођење у наставни програм муслиманских писаца, равноправно са српским и хрватским.¹²⁾

Издања »Гајрета« (часопис и календари) углавном су одражавали ниво и степен достигнут на плану научног, књижевног и умјетничког стваралаштва Муслимана Босне и Херцеговине и доказ њихових креативних способности. Она су у знатној мјери доприносила да се Муслимани, њихова прошлост, религија, традиција и култура презентирају широј јавности. Са таквом концепцијом, уредништва часописа и календара окупљала су на сарадњу знатан број муслиманских интелектуалаца, од којих су се касније многи афирмисали као познати културни, јавни и научни радници, између осталих и др Фазлија Аликалфић, др Мехмед Беговић, др Ибро Вркић, др Хамдија Ђемерлић, Хамид Диздар, Недим Филиповић, Хамаза Хумо, др Мустафа Камарић, др Хамдија Капићић, Хасан Кикић, Ђамил Сијарић, др Алија Силајџић, др Мидхат Шамић и други.

Имајући у виду значај и улогу религије у животу Муслимана, с једне стране, и претензије »Гајрета« да своје дјеловање и утицај пренесе на све сфере живота Муслимана, с друге стране, Друштво је имало и свој концепт у односу на вјерски живот, а прије свега у питању вакуфа.¹³⁾ Своја схватања о неопходности и потреби савременог преображаја Муслимана Друштво је настојало да протегне и на вјерски живот припадника исламске заједнице, што је претпостављало, прије свега, савремену интерпретацију исламског учења, његово ослобађање од примјеса које су представљале кочницу савременог развоја Муслимана, а у ствари нису имале упоришта ни у изворном исламу.

На тој линији многи »Гајретови« радници развијали су живу активност, првенствено у својим издањма, у којма је значајно мјесто припадало чланцима и расправама са подручја исламистике. Слична активност спровођена је и путем »Гајретових« популарних предавања. Основна карактеристика овог ангажмана била је садржана у савременом тумчењу ислама. Ова »Гајретова« концепција, иако је изазивала отпоре конзервативних кругова, имала је подршку једног дијела угледних вјерских првака — уleme, који су се активно ангажовали у реализацији »Гајретовог« програма. Учесће вјерских службеника, разог профила, у раду Друштва било је евидентно од његовог оснивања, а може се пратити током цијелог његовог рада. У томе нису изостајали ни најистакнутији представници Исламске (вјерске) заједнице, од којих су многи заузимали и важне функције у руководећим органима »Гајрета«. Њихово присуство и дјеловање у »Гајрету« умногом је доприносило популаризацији Друштва и његовој афирмацији у ширим муслиманским слојевима.

¹²⁾ Ахмед Мулахалиловић, *Књижевници муслимани у нашим средњим школама*. »Гајрет«, XXII/1941, 2, 43—44.

¹³⁾ Задужбина која служи исламским вјерским, културно-просвјетним и хуманим циљевима. У својој основној функцији представљао је, поред вјерске и културно-просвјетну институцију, а располагао је великим материјалним средствима.

Веома значајну, не само материјалну него и моралну подршку »Гајретовом« раду пружао је реис-ул-улема Цемалудин Чаушевић, који је, поред низа изјава о потреби помагања »Гајрета« чак и једним званичним актом препоручио муслиманима да се обавезна вјерска давања, нарочито зекјат (годишњи вјерски порез у висини 2,5% цјелокупне имовине) могу давати Друштву »Гајрет«. ¹⁴⁾ Доктринарну оправданост ове одредбе Чаушевић је засновао на чињеници да Друштво »Гајрет« потпомагањем школовања омладине чини велику услугу исламској заједници и тако испуњава све услове предвиђене шеријатским прописима.

Од посебног су значаја настојања и захтјеви »гајретоваца« у погледу савремене реорганизације вакуфа, са циљем да се његови економски потенцијали искористе за савремене потребе исламске заједнице и у интересу ширих слојева муслиманских маса у Босни и Херцеговини. У томе су били спречавани од стране конзервативних кругова улеме и политичара Југославенске муслиманске организације, који су држали главне позиције у вакуфским органима управљања. Тек након проведене реформе Исламске вјерске заједнице 1930. године, »Гајретови« радници, једно краће вријеме успјели су да задобију контролу над вакуфом. Тада су у његове органе ушле најистакнутије личности »Гајрета« (др Авдо Хасанбеговић, Хамид Кукић, инг. Суљага Салихагић, др Ибрахим Хаџиомеровић и други).

*
**

Мада се »Гајрет« по својој политичкој, заправо прорезимској усмјерености, коју су заговарали и спроводили његови врхови налазио на страни супротной од дјеловања прогресивних снага и револуционарног покрета тога доба, управо у редовима Друштва, а прије свега, међу средњошколском и студентском омладином формирао се и развијао један дио муслиманског подмлатка комунистичке оријентације. Ове појаве и процеси стајали су у уској вези са консолидацијом и порастом утицаја Комунистичке партије Југославије која се, као једина организована снага у земљи одлучно супротставила режиму диктатуре и потом постигла значајне успјехе у организовању револуционарног и антифашистичког покрета народних маса. Сређивање и учвршћење редова Комунистичке партије под новим руководством на челу са Јосипом Брозом много је допринијело да та партија знатно прошири своју базу и утицај захваљујући управо политици широког окупљања маса кроз борбу за одбрану независности земље, за националну слободу, самоопредјељење и равноправност, за демократске реформе рјешавања горућих економских и социјалних проблема.

Оријентацијом на полулегалне и легалне облике активности Комунистичка партија Југославије стварала је упоришта и ширила свој утицај на све области друштвеног и политичког живота. Ове нове методе рада Комунистичке партије на југословенском плану одразиле су се и у »Гајретовој« организацији, у којој комунисти

¹⁴⁾ Зекјат за »Гајрет«. »Гајрет«, IX/1922, 4—5, 54.

остварују знатан утицај у његовом прогресивно оријентисаном чланству, поглавито међу омладином. То се очитовало јачањем позиција комуниста и напредне интелигенције у више мјесних одбора »Гајрета« (Мостар, Пљевље, Пурачић) и читаоница (Мостар, Корај и друге). С друге стране, »Гајретова« организација била је погодна средина коју су истакнути комунисти користили у придобијању његовог чланства за линију стварања и дјеловања Народног фронта, као општег револуционарно-демократског покрета народа, који је у другој половини 30-их година Комунистичка партија Југославије иницирала и изграђивала на антифашистичком расположењу маса у борби против тадашњег режима и реакционарних снага у међународним размјерама.

Процес реорганизације СКОЈ-а, започет 1937. године, значио је стварање језгра и основе широког и јединственог напредног омладинског покрета. Пораст утицаја СКОЈ-а одразио се и у редовима средњошколске и студентске омладине која се под окриљем »Гајрета« школовала у његовим интернатима у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Београду, Бихаћу и другим мјестима. У »Гајретовим« као и у интернатима сличних друштава јачао је утицај Комунистичке партије и она је у њима стварала чврста упоришта из којих се вршило ширење демократских и комунистичких идеја. Присуство у »Гајретовим« интернатима скојеваца, појединих чланова и симпатизера Комунистичке партије доприносило је да прогресивна и напредна схватања брже продиру међу остале питомце и дјелују на њихово идејно-политичко изграђивање и марксистичку оријентацију. Из дуге листе напредних омладинаца и комуниста који су се школовали посредством »Гајрета« споменућемо само неке: Фазлија Аликалфић, Аган Бостанџић, Хасан Бркић, Махмут Бушатлија, Зијо Диздаревић, Авдо Хумо, Осман Карабеговић, Рикард Кузмић, Ремзија Омановић, Хамдија Поздерац и многи други.

У »Гајретовим« интернатима формирана су језгра која су сачињавали напредни омладинци, скојевци и симпатизери Комунистичке партије, из којих су се касније развили активни те револуционарне партије и СКОЈ-а, под чијим упливом и оријентација омладине добива супротан смјер од оног који су јој намијенили званични кругови и присталице владајућег режима. Позиције и утицај грађанских кругова на интернатску омладину све је више слабио, а из »Гајрета« и његових интерната стално се регрутовао нови напредни нараштај који је настојао да унесе нови дух у Друштво.

У напредном омладинском покрету истакнуто мјесто у оквиру босанскохерцеговачке омладине и шире заузимала је студентска омладина комунистичке оријентације која се под окриљем »Гајрета« школовала на универзитетима у Београду и Загребу. На линији Комунистичке партије Југославије студентска омладина је испољавала висок степен политичке свијести и спремност да се свим силама супротстави, како реакционарној унутрашњој, тако и профашистичкој спољној политици режима. У политичкој активности студентске омладине посебан значај одиграла су отворена писма босанскохерцеговачке омладине, која су фактички представљала легалну форму

дјеловања Комунистичке партије и њеног обраћања широким слојевима свих народа Босне и Херцеговине. У тим јавним саопштењима су изношени ставови и оцјене Комунистичке партије Југославије најважнијих савремених унутрашњих и спољнополитичких збивања. У том погледу, од посебног је значаја Треће отворено писмо босанскохерцеговачке омладине »Против рата! За слободу, демократију и равноправност народа! За аутономију Босне и Херцеговине«¹⁵ (1. децембра 1939. године) у којем су сасвим одређено изнесени ставови Комунистичке партије Југославије о ситуацији у свијету и стању у Краљевини Југославији, напосе о народној аутономији Босне и Херцеговине, слози и равноправности сва три народа који живе у њој — Срба, Хрвата и Муслимана. Концепција укупне, напосе националне политике Комунистичке партије Југославије постала је врло популарна, првенствено зато што је изражавала стварне потребе и хтијења широких слојева свих народа у земљи.

У свим студентским акцијама, нарочито студената из Босне и Херцеговине, уочљива је бројна заступљеност студентске омладине која се школовала у Београдском Гајрету »Осман Ђикић«. На комунистичку одређеност знатног дијела студентске омладине овог дома и њену уопће прогресивну оријентацију снажно је дјеловао један број комуниста у овом дому, међу којима нарочито: Цемал Биједић, Махмут Бушатлија, Зијо Диздаревић, Рагиб Џиндо, Авдо Хумо и многи други.

Напредни омладински покрет одиграо је значајну улогу у борби за демократизацију земље и окупљање широких народних слојева око револуционарног радничког покрета, односно Комунистичке партије Југославије. Комунистичка студентска омладина у оквиру револуционарног студентског покрета својом активношћу доприносила је не само стварању и јачању све ширег револуционарног омладинског покрета, него и даљем снажењу демократског и револуционарног покрета у Југославији уопште. Дјеловање Комунистичке партије и СКОЈ-а у редовима средњошколске и студентске »Гајретове« омладине, као и у ширем његовом чланству, битно су доприносили њиховом одређењу за демократски прогресивни покрет, а та оријентација је добила своје пуно значење и потврду у вријеме окупације земље, када се знатан дио »Гајретовог« чланства, студената и ученика из његових интерната укључио у народноослободилачки покрет и борио у редовима Народноослободилачке војске Југославије. То потврђује и податак да 13 народних хероја Југославије потиче из редова бивших »Гајретових« питомаца или стипендиста: Хасан Бркић, Рифат Бурђевић, Махмут Бушатлија, Рагиб Џиндо, Ахмет Фетахагић, Хусеин Хоџић, Авдо Хумо, Исмет Капетановић, Осман Карабеговић, Мустафа Латифић, Есад Миџић, Сафет Мујић и Огњен Прица.¹⁶)

¹⁵) Архив Југославије, Фонд 66, фасц. 75; објављено у Зборнику »Грађа о дјелатности КПЈ у БиХ 1921—1941«; »Веселин Маслеша«, Сарајево 1977, стр. 464—473.

¹⁶) Народни хероји Југославије. Институт за савремену историју, »Младост«, Београд 1975, Књига I, II.

Треба констатовати да је само неколико појединаца из »Гајретових« руководећих структура (Мустафа Мулалић, Фехим Мусакадић, др Исмет Поповац, Мухамед Прељубовић и Мустафа Пашић), који су се и иначе још прије рата експонирали као екстремни српски националисти, учествовало у току рата у четничком покрету Драже Михаиловића. На страни усташа није се ангажовала ниједна угледнија личност из водећих кругова и активиста »Гајрета«.

Судбоносна 1941. година, која је представљала преломни моменат у историји свих југословенских народа, била је пресудна и за Друштво »Гајрет«, јер је тада квислиншка усташка власт у оквиру својих првих мјера насиља 1941. године забранила његову дјелатност.¹⁷⁾

Одмах иза ослобођења земље обновљен је рад Друштва »Гајрет«. На основу закључка Велике земаљске конференције Муслимана, а у духу тековина и интенција народноослободилачке борбе и револуције, дошло је 1945. године до оснивања новог Културно-просвјетног друштва »Препород«, у које се укључују и друштва »Гајрет« и »Народна узданица«.¹⁸⁾

Постојећа културно-просвјетна друштва »Просвјета«, »Напредак« и »Препород« су се постепено гасила и коначно 1949. године своју имовину и обавезе пренијела на Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине, будући да је старање о школовању омладине преузела читава друштвена заједница, а културно-просвјетна дјелатност на ширим и богатијим заједничким основама постала масовна и превазишла пређашње односе и форме у тој области. То је представљало и фактички крај ових предратних друштава, чије појединачне и заједничке тековине — стваране деценијама — представљају вриједно наслеђе и допринос културној историји народа Босне и Херцеговине.

Осим тога, ова друштва и самим својим програмом и практичним радом на терену дала су значајан допринос развијању и пропагирању идеја братства међу народима Босне и Херцеговине и, истовремено, сузбијању утицаја немалобројних снага које су у прошлости биле носиоци националног и вјерског подвајања и нетрпељивости. Сродност и комплементарност програма и задатака културно-просвјетних друштава носила је у себи од самог почетка и претпоставке њиховог узајамног допуњавања и сарадње, чиме су се изграђивали мостови повезивања и зближавања.

Анализа цјелокупне историје Друштва »Гајрет« пружа основу за констатацију да оно и поред свих покушаја манипулисања њиме у политичке сврхе, никада није било носилац искључивости и затварања, него, напротив, увијек се залагало за повезивање и сарадњу, узајамност и зближавање. Таква функција »Гајрета«, као уосталом и других еминентних културно-просвјетних друштава у Босни и Хер-

¹⁷⁾ ИАС, Фонд »Гајрета«, Кутија 83, бр. 446 од 14. маја 1941.

¹⁸⁾ Основано је Муслиманско културно друштво »Препород«. »Сарајевски дневник«, I/1945, 65, 14. IX 1945, 3.; Хусеин Бркић, »Препород«. Алманах друштва Муслимана »Препород« у Сарајеву. Сарајево 1946, стр. 19—23.

цеговини, евидентна је од самог њиховог оснивања, а изражавала се и кроз његовање разних форми заједничког рада.

У томе је, поред културне, неоспорно садржана незаобилазна конструктивна шира улога, мисија и традиција водећих културно-просвјетних друштава у Босни и Херцеговини.

SUMMARY

ON THE OF THE »GAJRET« SOCIETY IN THE SOCIAL LIFE OF THE MOSLEMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1903—1941)

The »Gajret« Society — one of the most developed Moslem cultural and educational organisations of a secular nature — was founded in 1903, at the end of the twenty years long regime of B. Kalay, at the time when the other leading societies of the kind were also established in Bosnia and Herzegovina in the process which aimed to make national movements institutional. Having been active for almost four decades from the time of its foundation, the »Gajret« undertook successfully its mission in culture and education, and even more, which enabled it to play an eminent role in the general development of the Moslem community in Bosnia and Herzegovina.

Seen as a whole, the »Gajret« surpassed the size of a usual cultural and educational society in the milieu in which it promoted its activities by the variety of its programme and the broad scope of influence it exerted. It did not limit itself only on its own membership. It had a broader range which was expressed not only by the concept of its programme, but also by the large number of its members, and the commitment of all the participants in its realization.

The »Gajret« succeeded in exerting its influence outside its organisation by developing various activities through which its ideas of the cultural and social change were promoted and expanded. The »Gajret's« publishing activity played the important role for that purpose (newspapers, calendars, popular editions), then its lectures, an organized work on a spreading of literacy (literacy courses, various schools), reading rooms, drilling lessons, and parties and picnics. By working from these positions the »Gajret« showed more and more of its intentions to express itself as the cultural movement whose task was, in its basic principles, to influence the cultural and social change of the Moslems.

With regard to the aforementioned, any serious considerations on the »Gajret« cannot be narrowed on a simple follow-up of its cultural activity, but they also imply the political, and also the overall social life of the Moslems from Bosnia and Herzegovina.

However, among many activities that the »Gajret« performed, the most notable results were reached on the level of formation the Moslem intelligentsia of a European profile during the Austria—Hungarian rule, and in the period between the World Wars. It deserved credit for sending into secondary, vocational and higher level schools more than

6000 persons, which meant 2/3 of the Moslem intelligentsia in Bosnia and Herzegovina and Sandžak. The »Gajret« fulfilled its task of creating the Moslem intelligentsia by sending the young people to secondary schools and universities, giving them scholarships, supports and loans, as well as by lodging them in its boarding schools.

On the other hand, with its programme of work among the Moslems, which proved to be manifold and diverse, the »Gajret« promoted such an ethnic and spiritual identity of the Moslems which was close to the broad Moslem masses. The »Gajret« could provide the broader support and accomplish some outstanding results only on these concepts. Its importance cannot be diminished by the fact that the »Gajret« had, at the beginning a discreet, and later on more pronounced Serbian national orientation, and that from 1929 on it also had the Serbian national sign in its title. But, it was clear that this Serbian national character of the »Gajret« was an imposed thing, and that it was applied for formal reasons, because this Society remained exclusively Moslem according to its programme and its membership.

The analysis of the overall history of the »Gajret« provides enough evidence for the statement that, even with all the attempts that aimed to manipulate this Society for the political purposes, it had never been in favour of an exclusive position and closed circle policy, but, on the contrary, it always pleaded for connections and a collaboration, for a reciprocity and rapprochement. Such a function of the »Gajret«, as well as of the other eminent cultural and educational societies in Bosnia and Herzegovina, was evident from their very foundations, and it was expressed through the upkeeping of various forms of the joint work.

мр Рафаел Брчић

ЊЕМАЧКА ПРОЦЈЕНА ВОЈНОПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ У
ЈУГОСЛАВИЈИ И РЕАГОВАЊЕ ОКУПАТОРА И ДОМАЊИХ
КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА НА ОДЛУКЕ ДРУГОГ
ЗАСЈЕДАЊА АВНОЈ-а

Неуспјесима нацифашистичког блока на свјетским ратиштима код Курска и у сјеверној Африци придружио се и неуспјех на Неретви и Сутјесци, у првој половини 1943. године, гдје окупаторима и њиховим сарадницима није пошло за руком да опколе и униште главну оперативну групу НОВЈ. Ти неуспјеси на тлу Восте и Херцеговине и Црне Горе имали су такве размјере да је њемачка врховна команда Вермахта јавно изјавила да постојећим снагама није више могуће не само »уништење НОП-а«, него и контролисање главних саобраћајница и подручја у централном дијелу Југославије, које је у љето 1943. године постало веома значајно за њемачку ратну индустрију, јер су се, послије губитка окупираних територија на источном простору, управо ту налазили најзначајнији сировински ресурси — боксит, угаљ, дрво и друго. Проблем обезбјеђења централног подручја у Југославији постао је још тежи послије пада Мусолинијеве фашистичке владе, 24. јула, који је отворено наговијестио капитулацију и испадање Италије из осовинског блока Берлин—Рим—Токио, до чега је и дошло мјесец и по дана касније. Тако је Хитлерова Њемачка остала без свог главног савезника у Европи, а то је истовремено најавило велику кризу нацифашистичког блока, која се неће зауставити све до потпуног пораза и безусловне капитулације Трећег Рајха.

У таквој ситуацији — на свјетским фронтovima и југословенском ратишту — њемачка Врховна команда Вермахта нашла се пред два велика проблема: да властитим снагам овлада Средоземљем и да запосједне југословенски простор, посебно његово централно подручје, због кориштења виталних сировина потребних њемачкој ратној индустрији за даљње вођење рата. Да би се једно и друго обезбиједило биле су потребне знатно веће сопствене снаге, јер је, поред осталог, требало надокнадити и италијански војни контингент, који се

састојао од око два милиона војника, од чега преко 350.000 у Југославији.

Трећи Рајх је очекивао капитулацију Италије, па је већ у току љета удвостручио своје окупационе трупе у Југославији. Њихова ударна моћ била је знатно повећана, јер су допремљене искусне и свјеже оперативне, оклопне и моторизоване дивизије с осталих фронт-ова. То је учињено због тога што се у највишим војним и политичким круговима сматрало да је »у датој ситуацији веома значајно у својим рукама имати превласт на Балкану и Југославији у случају искрцавања западних савезника«. ¹⁾ С тим у вези, а на основу Хитлерове директиве 48, реорганизовано је и обједињено њемачко командовање на Балкану и истовремено извршено обједињавање окупационе управе и политичких представништава. Услиједила је и већа централизација њемачких привредних штабова којима је руководило министарство »Четворогодишњег ратног плана«. ²⁾ Колики је војно-политички значај имала Југославија за Трећи Рајх најбоље говори чињеница да је сједиште највише њемачке војне команде на Југоистоку из Солуна премјештено у Београд. Свеукупни значај Југославије у ратним плановима Трећег Рајха, у љето 1943. године, имао је три основне компоненте: војничку — за одбрану цијелог Балкана у случају искрцавања западних савезника »негдје на Балкану«; привредну — због губитка сировинских извора у Совјетском Савезу и,

¹⁾ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР), том XII, књ. 3, док. бр. 111 — Хитлерова директива бр. 48, 26. јула 1943. године; Зборник НОР, том XII, књ. 3, док. бр. 121 — Наређење Генералштаба Врховне команде Вермахта (ОКВ) од 18. августа 1943, упућено команданту Југоистока, а односи се на реорганизацију система њемачког командовања на Југоистоку.

У Хитлеровој директиви бр. 48, наведено је и ово:

»Непријатељско командовање своје планове ослања и на бандитске покрете у унутрашњости Југоистока (...) Најхитнији задатак Врховне команде Југоистока у позадини је да се униште банде у Србији и Хрватској са тачком тежишта на саобраћајним линијама са Грчком (...) Мора се постићи да се сузбијање банди спроведе с највећом енергијом, и то првенствено бандитских хорди које се налазе у близини обала«. (Архив Војноисторијског института — Архив ВИИ њемачка архива — Н.А, к. 1—А, бр. рег. 7/15а); упореди: Фабијан Трго, Војни положај НОП-а у вријеме Другог засједања АВНОЈ-а, »АВНОЈ и НОБ у БиХ (1942—1943)«, материјали с научног скупа у Сарајеву 22. и 23. новембра 1963. године, »Рад« Београд — Институт за историју Сарајево, 1974, стр. 466—476; Мухарем Кресо, Њемачко схватање ситуације у Југославији уочи Другог засједања АВНОЈ-а, на истом мјесту, стр. 503—517; Славко Одић, Њемачки планови и дјелатност у вези с Другим засједањем АВНОЈ-а, на истом мјесту, стр. 518—527.

²⁾ Holm Sundhausen, *Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des »Unabhängigen Staates Kroatien«*, »Südost-Forschungen«, Band XXXII, München 1973, стр. 233—266; Исто, »Развој хрватско-њемачког клиринга 1941—1945«, »Југославија и Трећи Рајх 1933—1945«, материјали с научног скупа у Београду, октобра 1973. године; Рафаел Врџић, »Независна Држава Хрватска« инструмент експлоататорске политике Трећег Рајха у Босни и Херцеговини, »Зборник радова« Музеја револуције БиХ, Сарајево, II 2, 1976, стр. 195—219.

политичку — због све веће опасности од НОП-а Југославије и његове НОВЈ, чија се војничка моћ знатно више уважавала него раније.³⁾

На основу Хитлерове директиве 48 и упутстава начелника Врховне команде Вермахта за њено провођење, у Београду су се нашле три нове њемачке високе установе: 1. Команда Групе армија »Ф« на челу са фелдмаршалом Вајксом (Freiher Maximilian Weicks), који је до тада командовао Групом армија »Б« на источном фронту, а сада је добио задатак да обједињава командовање свим њемачким, квислиншким и колаборационистичким војним снагама на Балкану; 2. Војноуправна команда Југоистока на челу са генералом Фелбером (Hans Gustav Felber), који је до тада био војноуправни командант сјеверне Француске, Белгије и Холандије, а у Југославији и на Балкану добио је задатак да обједињава војноокупационе управе; 3. Специјални опуномоћеник Министарства спољних послова Трећег Рајха за југоисточну Европу (Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amts für den Südosten), на челу са инж. Херманом Нојбахером (Hermann Neubacher), који је добио задатак да окупља и организује све политичке снаге у Југославији за борбу против НОП-а, изузев тзв. Независне Државе Хрватске, тј. да првенствено у Србији, Црној Гори и дијеловима источне Босне и у Херцеговини створи »антикомунистички фронт«.⁴⁾

Све ове њемачке команде и установе у Југославији биле су подређене команданту »Групе армија 'Ф'«, с тим што је у погледу организовања и предузимања војних операција против НОВ и ПОЈ на подручју тзв. НДХ фелдмаршал Вајкс требао да се претходно договори са њемачким опуномоћеним генералом у Загребу и осталим њемачким војним командантима у тзв. НДХ, тј. са Другом тенковском армијом (командант Лотар Рендулиц), која је замијенила ранију Литерсову »Команду њемачких трупа у Хрватској«, затим са Петим СС брдским корпусом, а од јесени 1944. године Двадесетпрвим армијским корпусом и Групом армија »Е«. Командант војноуправне команде Југоистока, генерал Фелбер, био је истовремено и војноуправни командант Србије, али и надређена инстанца њемачком опуномоћеном генералу у Загребу (Edmund Glez von Horstenau). Што се тиче ингеренција Хермана Нојбахера, изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова Трећег Рајха у Србији, Црној Гори, Албанији и Грчкој, он је све њемачке политичке акције које су додиривале и подручје тзв. НДХ требао да усклади са њемачким послаником у Загребу, Зигфридом Кашеом (Sigfried Kasche).

Тако извршено обједињавање војног командовања, окупационе управе и политичких представништава, као и концентрација њемачких привредних штабова у Југославији, било је попраћено довлачењем нових трупа и интензивирањем организације и дјеловања њемачких обавјештајних служби, у првом реду »Службе безбједности — СД« и »Сигурносне полиције (Sicherheitpolizei) — Сипо«. Оне су овог пута захватиле цијелу тзв. НДХ, па тако и Босну и Херцего-

³⁾ Шире видјети: Мухарем Кресо, оп. цит.

⁴⁾ Као напомена 1.

вину, гдје је, по мишљењу министра унутрашњих послова Трећег Рајха, Хајриха Химлера (Heinrich Himmler), све то имало и свој посебан значај — пуно искориштавање људског потенцијала, у првом реду босанскохерцеговачких Муслимана за СС формације. Услиједило је успостављање широке мреже установа СД и Сипо у Хрватској и Босни и Херцеговини, на што су, углавном утицала два основна разлога:

1. Било је уобичајено да покрет великих трупа прати одговарајућа безбједносно-полицијска активност, односно требало је успоставити цијелу организацију СД и Сипо у условима када је Трећи Рајх остао без свог италијанског савезника, посебно на подручју тзв. НДХ која је у сваком погледу, као продужна рука њемачког окупатора, била на рубу потпуног расула и пропасти.

2. Политичку и војну дезорганизацију Павелићеве НДХ, која није испунила ниједан од своја три основна задатка — лиферант радне снаге за њемачку ратну привреду, трупа за источни фронт и сировина за потребе њемачке ратне индустрије, нарочито из Босне и Херцеговине, гдје су услијед сталног дјелства партизанских снага изостали експлоатација и транспорт природних богатстава и привредних потенцијала — једино је било могуће поправити увођењем широке мреже безбједносно-полицијских установа и одреда сигурносне полиције. Ово тим прије што се сматрало да у читавој НДХ још увијек постоји »резервоар људског потенцијала« за дивизије СС-а, у ком погледу су за Химлера, Милера (Heinrich Müller, шеф Главног уреда безбједности, Рајха — РСХА) и СС генерала Готлоба Бергера (командант СС-а), поред фолксдојчера, били нарочито интересантни Муслимани Босне и Херцеговине. Наиме, поред већ раније формиране 13. СС »Ханцар« дивизије, било је у плану да се формирају и нове, по саставу њој сличне СС дивизије (на примјер, 14. СС дивизија »Кама« и друге).⁵⁾

Читава акција обједињавања командовања, војноокупационе управе и политичких представништва, те завођење широке мреже безбједносне и сигурносне полиције одвијала се у пракси на основу више извршених анализа цијелокупне војне, политичке и привредне ситуације у Југославији и њеним појединим дијеловима са посебним статусом, а у оквиру јединственог њемачког окупационог система, чији су крајци од љета 1943. године незадрживо пуцали на свим странама. Више сачуваних и доступних докумената њемачке провенијенције говори о томе.⁶⁾ Међутим, посебан значај има »Процјена« фелдмаршала Вајкса, с обзиром на њен карактер свеукупности и дугорочније постављене циљеве. Вајкс изричито тражи да се његове оцјене и ставови презентирају Хитлеру, јер »... ситуација на Југоистоку није више ствар (...) неке окупиране територије...« и ин-

⁵⁾ Holm Sundhausen, *Zur Geschichte der Waffen — SS 1941—1945*, »Südost-Forschungen«, Band XXX, München 1971, str. 176—197; Исти: *Обавештајна служба и полицијски апарат Хајриха Химлера у »Независној Држави Хрватској« 1941—1945*, Војноисторијски гласник (ВИГ), 2/1972, стр. 89—134.

⁶⁾ Зборник НОР, том XII, књ. 3, док. бр. 156, стр. 619—630.

систира да закључци који се отуда могу извући »добивају за рат одлучујући значај...«⁷⁾ Вајкс тражи »брзе и потпуне одлуке« и подвлачи да су устанички покрети »прерасли у офанзивна дјејства«, те да су вршили припреме »за подршку савезничком искрцавању«, као и да су »борбе снага НОП-а Југославије изгубиле карактер герилског рата«, јер се у »борбама са посадама на одлучујућим мјестима појављују бројно јаке, плански вођене, и, бар за планинско ратовање, добро опремљене јединице...«⁸⁾ Као примјере за ове своје оцјене и ставове наводи успјешне војне акције НОВ и ПОЈ у источној Босни и Босанској крајини, гдје у сузбијању Титових партизана »није довољна полицијска интервенција«, јер у овом тренутку (октобар—новембар 1943. године — прим. РБ) »највећа опасност пријети из Хрватске (са територије тзв. НДХ — прим. РБ) одакле црвене снаге намјеравају да продру у Србију преко Дрине.«⁹⁾

Своју »процјену« Вајкс је базирао на мишљењима — рефератима — највиших њемачких војних и политичких представника у НДХ, затим Павелића и Фридриха Навратила (који је тада био министар оружаних снага НДХ) и новонаименованог председника владе НДХ, др Николе Мандића. С њима је одржао и шири састанак у Загребу 14. октобра 1943. године и, послје исцрпне расправе, у свој Дневник записао:

»У држави влада потпуни дармар, дезертирања су на дневном реду, ни добар изглед Павелићеве тјелесне гарде не може обманути. Министри се туже на стање устанка и моле њемачку помоћ, али за то нигдје нема довољно снага. Изнесено је много неиспуњених жеља. Политичка, привредна и војна ситуација у земљи изгледају безнадежне. Промјене може донијети само потпуни преокрет у политици...«¹⁰⁾

Констатујући дезорганизацију и расуло усташке државе, Вајкс је дошао до закључка да се на подручју НДХ видно испољавају четири облика »власти«:

— »подручје посједнута њемачким трупама«. — Трупe се налазе у отпорним тачкама дуж јадранске обале и најважнијих путева и жељезничких пруга; њихове бочне и позадинске везе »стално су угрожене, док су сви покрети трупа под контролом партизана и региструју се«;

— »подручје хрватске државне власти. — Изузев у Загребу, гдје су се под заштитом Павелићеве тјелесне гарде повукле хрватске државне установе, не постоји више никакав хрватски државни ауторитет, чак ни у оним дијеловима земље које држе хрватске трупе«;

— »подручје 'српске аутономије'. — То су подручја која држе четници који су у уговорним односима с хрватским властима«;

---

⁷⁾ Архив ВИИ, Ња, Микротека, Т-313, Р-189/90110924 — Команда Југоистока, бр. 075, 1. XI 1943, тајно, Хитлеровом главном стану.

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Исто.

¹⁰⁾ Ратни дневник Њемачке врховне команде Вермахта (ОКВ) — Wehrmachts — Führungsstab (Генерелштаб), књ. III, стр. 1233—1234.

— »подручја с владавином комуниста. — Њима руководи Тито, који је створио 'совјетску државу' и располаже добром цивилном управом«. ¹¹⁾

Вајкова процјена разматрана је у Врховној команди Верманта (ОКВ) 21. октобра 1943. године. Пошто није лично присуствовао тој сједници Вајкс је, на постављено питање:

»Да ли постоје претпоставке за званично проглашење ванредног стања у Хрватској држави?« одговорио три дана касније: »То представља не само једину могућност него и крајње средство, јер је ситуација таква да једино може помоћи 'хируршки захват'. ¹²⁾

Њемачки опуномоћени генерал у Загребу, Едмунд Глез фон Хорстенау, иако се о ситуацији у тзв. НДХ изјашњавао слично фелдмаршалу Вајксу, ипак је имао нешто другачије мишљење. Он је, наиме, предлагао »њемачко старатељство« (Vormundschaft) над цијелом тзв. Независном Државом Хрватском, на основу девизе: »Не владати него контролисати«, а то је значило: наименовање једног њемачког генерала као »комесара Рајха у НДХ«, оставку »садашње и постављање нове владе на најширим друштвеним основама«, »спајање усташке војнице и домобранства« и искључење Павелића »из унутрашњих политичких послова«. ¹³⁾ Овај њемачки генерал је сматрао да би он најбоље одговарао функцији »комесара Трећег Рајха у НДХ«.

Посланик Трећег Рајха у НДХ, СА-генерал Зигфрид Каше, своје ставове о политичкој ситуацији у тзв. НДХ изложио је у исцрпној анализи под насловом: »Ситуација у Хрватској и приједлози за даље развијање њемачко-хрватских односа«. ¹⁴⁾ Он је био мишљења да и надаље основни ослонац њемачке окупационе власти у Југославији треба да буду »великохрватски кругови«, тј. »усташки покрет«, с тим да »узајамне напетости међу њемачким представницима треба свести 'на сношљиву мјеру', а у погледу територијалних уступака Недићевој Србији и Црној Гори, сматрао је да то треба учинити »још у фази рата«. ¹⁵⁾

»Српско питање« у НДХ сматрао је најделикатнијим и он практично није успио да пронађе »право рјешење«. Основни проблем у рјешавању тога питања видио је у томе што се њемачке војне команде у борби против НОП-а и на подручју тзв. НДХ »широко осла-

¹¹⁾ Исто; упореди: Gert Fricke, *Kroatien 1941—1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten General in Agram*, Glaise von Horstenau, ROMBACH — Freiburg, 1972. (Шире о овој књизи види мој осврт у: »Војноисторијски гласник« бр. 2-3/1974, 188—194.)

¹²⁾ Ратни дневник ОКВ/WFSt, оп. цит. Одговор њем. генерала Glez-Horstenaua ОКВ, 26 X 1943. године,

¹³⁾ Militärarchiv — Freiburg, *Deutscher Bevollmächtigter Generals in Agram*, 75835 — *Akte über kroatische innerpolitische und militärische Fragen 1942—1944*; шире о томе видјети: Gert Fricke, оп. цит, стр. 146 и даље.

¹⁴⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-265/1114-1142.

¹⁵⁾ Исто.

њају на сарадњу четничких одреда и када и саме те команде захтијевају од хрватских власти територијалне уступке у корист Недићеве Србије«.16) Каше је, иначе, најдоследније подржавао Хитлерово србофобство, с тим што је своје њемачко србофобство поистовјећивао с усташким србофобством. У овој својој анализи, која се означава и као »Кашеов трактат«, говорећи о »српском питању«, он на крају истиче да не види »право рјешење« па је због тога наредио да се »Срби у Хрватској држави не називају Србима«, већ православноим држављанима Хрватске државе«.17)

За политичку ситуацију у Србији и у редовима четника Драже Михаиловића »процјену« су извршили фелдмаршал Вајкс и »специјални изасланик« Министарства спољних послова Рајха Херман Нојбахер. Они оцјењују да се четнички покрет Драже Михаиловића »приближава кризи«, а насупрот њему да »комунизам у Србији има све већи утицај«, те да »све жешћи крвави окршаји између партизана и четника овдје и на другим просторима — у источној Босни, на примјер — утичу на кризу четника ДМ, који се, ипак, припремају да спријече продор 'црвених снага' преко Дрине у Србију«.18)

На основу Најбахеровог извјештаја о ситуацији у Недићевој Србији и у четничком покрету Драже Михаиловића, од 29. октобра 1943. године, издато је наређење ОКВ »о јединственом руковођењу борбом против НОП-а«, при чему се подразумејавало и окупљање свих »антикомунистичких снага«, на чему је, наравно, највише радио лично Нојбахер, иако у његовој директној надлежности није била територија тзв. НДХ. Нојбахер је био добро обавијештен о снази НОП-а и сматрао је да њемачким позицијама на Балкану највећа опасност пријети из НДХ гдје су у то вријеме биле распоредне и главне снаге НОВЈ. По његовом мишљењу, у »разумној третираној Србији« постојала је »најбоља могућност против болшевиизације Балкана«, па је као најбоље политичко рјешење предлагао преношење њемачког ослонца на »великосрпске кругове«, предлагајући истовремено стварање »великосрпске федерације« коју би сачињавале: Србија, Црна Гора и Санџак, остављајући могућност њеног проширења и на друге дијелове Југославије и Балкана — у првом реду на источну Босну, дијелове источне Херцеговине и неке друге, с чиме је био сагласан и њемачки посланик у Загребу Зигфрид Каше.18а)

Хитлер није прихватио Нојбахерове приједлоге, али их је сматрао »врло интересантним«19) и враћао им се више пута касније, нарочито током прве половине 1944. године. Без обзира на негативан став према тим приједлозима Хитлер је, ипак, дао сва пуномоћја

16) Исто.

17) Исто.

18) Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten*, »MUSTERSCHMIEDT«, Göttingen, 1956, стр. 128.

18) Исто, стр. 155.

Нојбахеру да искључиво он преговара са четницима Драже Михаиловића у циљу њиховог пуног ангажовања у борби против НОВ и ПОЈ. Нојбахер је израдио упутства на основу којих је услиједила обимна материјална помоћ четничким одредима, тако да је привремено било обустављено њихово осипање, док је извршено мобилизацијом, уз помоћ и подршку њемачког окупатора, бројно стање четника до краја 1943. године порасло, иако су Нијемци били свјесни чињенице да су четничке формације по бројности и поготово по борбеној моћи далеко испод својих четничких назива — корпус, бригада, пук, батаљон и слично.²⁰⁾

Из многих њемачких докумената је видљиво да је то нека »чудна« војска, чији се припадници редовно налазе код својих кућа — у селима из којих су мобилисани, да не живи никаквим војничким животом, нема потребне дисциплине, нерадо се упушта у борбу против партизана, чак и онда када је заједно с Нијемцима покретана у борбу највећи је број бјежао својим кућама прије почетка борбе са партизанима. Нијемцима је све то, ипак, одговарало, јер су сматрали да је и то боље него да четници раде »на своју руку«. Међутим, такав однос Нијемаца према четницима одговарао је и четничким командама, које су на тај начин чувале »своју живу војну силу« очекујући »боље дане«, који би дошли искрцавањем западних савезника на Балкан или послје њемачког слома. Тада би четници са својом »војном организацијом били фактор приликом рјешавања унутрашњег уређења у Југославији.«^{20а)}

Из многих њемачких докумената види се да ниједан четнички корпус није могао окупити више од »500 до 1.000 четника«; исто је важило и за ниже четничке војне формације.²¹⁾ Управо због тога и неких других разлога, на примјер »вођа четника Дража Михаиловић је истовремено министар краљевске југословенске владе у Лондону«, Нијемци држе четнике »на узди«, с њима сарађују »ограничено«, од прилике до прилике према потреби; користе их као обавјештајце и, за неке друге услуге дају им заузврат оружја, муниције, хране, опреме и друго. Поред свега што је речено, Нијемцима је било јасно да су четничке вође, посебно Дража Михаиловић, настојали да кроз сарадњу са њемачким окупатором остваре и одређене политичке циљеве, да се домогну власти и врате старо стање, због чега им је у потпуности одговарала сарадња са Нијемцима и на војном и на политичком плану, а све у циљу заједничке борбе

²⁰⁾ Исто, стр. 166—167; *Зборник НОР*, том XII, књ. 3, док. бр. 156 — Вајксова процјена, стр. 622—623. Ту Вајкс набраја четничке кадрове и штабове и каже да у Србији постоје 22 потврђена и 13 вјероватних четничких корпуса, а у Босни седам потврђених и два непотврђена. Он даље наводи: »У поређењу са овако високим бројевима, банде. Д. М. ретко се појављују, пошто корпус располаже само са 500—1.000 пушка и нешто аутоматског оружја...« Даље, да се четници уздржавају од акција, те да Дража »иницијативу за прелаз на дјела очекује споља...«

^{20а)} *Њемачке обавјештајне службе у Југославији*, књ. V, стр. 594.

против заједничког а свог највећег непријатеља — НОП-а. Четници су после капитулације Италије у Нијемцима имали добру заштиту и од усташа, нарочито од њемачких војних команди и полицијских установа у тзв. НДХ.

У времену од краја 1943, па све до августа 1944. године, четници су уз помоћ Нојбахера, а преко Недића и његове владе, озбиљно рачунали да ће од Нијемаца добити дијелове источне Босне и Херцеговине, тј. постићи њихово издвајање из оквира тзв. НДХ и прикључити их Недићевој Србији, односно »Великој Црној Гори« у саставу »Велике Србије«. У том погледу забиљежени су многи захтеви четничких вођа у Херцеговини и источној Босни, упућивани Нојбахеру, Петом СС планинском корпусу и неким другим њемачким војним и политичким представницима.²³⁾

*
**

Раније је споменуто да је код нациста постојало правило да сваки покрет великих трупа упоредо слиједи и одговарајућа безбједносно-полицијска и обавјештајна активност. С тим у вези значајно је подвући да је истовремено са пристизањем у Београд Штаба Групе армија »Ф« на челу са генерал-фелдмаршалом Вајксом стигао и Извиђачки батаљон службе везе број 4 (Nachrichtenaufklärungsabteilung 4 — На 4), специјална јединица за прислушкивање радио-саобраћаја противника, хватање радио-емисија, изучавање система веза непријатеља, за гониометријску и криптографску службу и слично. Ова јединица је убрзо по свом доласку у Београд отпочела да хвата и прати радио-саобраћај Врховног штаба НОВ и ПОЈ с нижим штабовима и да дешифрује размјењиване депеше. Резултати тога рада прикључивани су најприје дневним извјештајима обавјештајног одјељења Штаба Друге тенковске армије — »политички извјештаји на основу сигурног извора«, а касније су објављивани као посебни прилози уз Ис-извјештај (уз извјештај обавјештајног одјељења виших штабова) под истим насловом.²³⁾

Још треба рећи да је Извиђачки батаљон службе везе број 4 био непосредно потчињен команданту Југоистока, односно команданту Групе армија »Ф«, који је регулисао рад ове службе и кориштење њених резултата.

Нијемци су сазнали за многе политичке и војне планове Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ Југославије, о чему постоје многи подаци на другом мјесту,²⁴⁾ тако да о томе нема потребе да се шире говори. Довољно је истаћи да је на основу тих и других саз-

²³⁾ Исти извори.

²³⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-196/7457239 — Извјештај II, одјељења Друге тенковске армије од 30. VIII 1943; упореди: Исто, Т-313, Р-196/7457230, Р-313/7457206-207, 7457176-177; 7457-214, 7457061 и други снимци из периода август—септембар—октобар 1943.

²⁴⁾ О томе шире видјети: Славко Одић, оп. цит, стр. 522—523, гдје се говори о депешама највишег војног и политичког руководства НОР-а Југославије, које су Нијемци успјели ухватити и дешифровати.

нања о Титовим политичким и војним плановима дограђивана Вајксова »процјена« војне и политичке ситуације у Југославији, на основу чега је, опет, њемачка Врховна команда Вермахта предузимала низ мјера с намјером да оствари два основна циља:

— да зада што теже ударце снагама НОВ и ПОЈ и онемогући реализацију Титових војнооперативних планова, те да истовремено организује и

— потхват против Тита лично, с циљем да га зароби или убије.²⁵⁾

Као што је познато, реализација првог задатка повјерена је команданту Друге тенковске армије под командом генерала др Лотара Рендулица, коме је Хитлер почетком августа 1943. године у Растенбургу лично дао потребне инструкције, док је реализација другог задатка била повјерена 4. пуку Бранденбург и »јединици« Кирхнер» (Kirchner).

Хватањем и дешифровањем размјењиваних депеша између Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ са нижим штабовима и ЦК КП Хрватске, фелдмаршал Вајкс је могао да сагледа стратешке планове Врховног штаба и да, пратећи у њиховом свјетлу операције које су се у то вријеме изводиле у Босни, дође до закључка да тим операцијама »Тито лично руководи«, што је, по његовом мишљењу, указивало »на значај који им Тито придаје« и с тим у вези да »вјероватно« Тито »као најопаснији противник« има намјеру да тежиште операција пренесе у Србију, која је за њемачку команду представљала у војностратигијском погледу »најосцетљивији дио Балканског полуострва.«²⁶⁾

У складу с таквим закључцима, Вајкс је наредио Штабу 2. тенковске армије да припреми и спроведе операцију против групаације НОВЈ у источној Босни и Санџаку, којој је дао шифровани назив »Kugelblitz« (»Лоптаста муња«). Врховна команда Вермахта је дала одобрење за извођење ове операције на основу Вајксових објашњења, гдје је између осталог стајало:

»Чишћење источне Босне начелно је најважнија борбена радња у наступајућој зими, од одлучујућег значају у случају успјеха, али исто тако од непредвидљивих посљедица за војни и политички развој на Југоистоку ако претрпи неуспјех. Запосједне ли Тито даљња подручја Црне Горе и Србије, мораћемо касније повести операцију сличну операцији 'Шварц' . . . , која ће тада изискивати далеко веће снаге него што су сада предвиђене.«²⁷⁾

С друге стране, развој војне и политичке ситуације у централном дијелу Југославије, тј. у Босни и Херцеговини, учвршћивао је код Врховне команде Вермахта став да је потребно чим прије организовати и подухват против Тита. Та је акција у јесен 1943. године била повјерена Дивизији »Бранденбург« и њеном команданту

²⁵⁾ Исто.

²⁶⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-189/7449011-024 — Команда Југоистока, II одјељење, бр. 075/43, тајно — Извјештај о ситуацији на Југоистоку крајем октобра 1943. године.

²⁷⁾ Архив ВИИ, ЊА, Микротека Т-313, Р-189/744903-0-033 — Извјештај II одјељења Команде Југоистока бр. 083/43, тајно, 9 XI 43.

генералу Александру фон Пфулштајну, односно »борбеној групи Хуго« (командант 4. пука Дивизије Бранденбург), која ће се са саботажним групама пробити из рејона Бихаћа у околину Врховина, гдје је најприје било предвиђено одржавање II засједања АВНОЈ-а, и на прикладним мјестима дуж путева којима ће »комунистички руководиоци« долазити на засједање или се враћати с њега постави засједе, зароби их или убије. Наредба за отпочињање ове операције требала је да услиједи под лозинком »Нирнберг«. ²⁸⁾

Из сачуваних докумената њемачке провенијенције видљиво је да су Нијемци знали да се Тито налази у Јајцу, као и да се по одласку на терен увијек враћа у Јајце. Нијемци су, такође, сазнали, на основу Титове депеше ЦК КП Хрватске, од 11. новембра 1943. године, да се Друго засједање АВНОЈ-а неће одржати у Оточцу 15. XI, како је раније било планирано, већ при Врховном штабу око 25. новембра, а то је за Нијемце, иако је Тито у депеши подвукао да се мјесто одржавања засједања држи у најстрожијој тајности, ²⁹⁾ значило ипак у Јајцу. ³⁰⁾

Располажући подацима да ће се у Оточцу одржати пленарно засједање АВНОЈ-а најкасније до 14. новембра, Рендулиц и фон Пфулштајн су довели у ситуацију да изразе сумњу у успјех »операције« која се још звала и »Strassenräuber« између 12. и 15. новембра, тим прије што су јединице 4. пука Бранденбург у то вријеме вршиле припреме за операцију »Цитен« (Zithen), с циљем ликвидације партизанских штабова у Ливну. ³¹⁾ Цијела ствар је морала да се одгоди и због тога што су код нациста већ 16. новембра 1943. године биле отклоњене све непознанице у погледу мјеста и приближног датума одржавања Другог засједања АВНОЈ-а. Ипак, треба подвући да Врховни штаб НОВ и ПОЈ није био неспреман, нити би био изненађен да је Нијемцима пошло за руком да припреме и изведу планирану операцију. Наиме, већ се располагало подацима о њиховом припремању »подухвата против Тита«, а први који је ту вијест послао ЦК КПЈ био је Угљеша Даниловић. Он је већ 12. септембра јавио да Нијемци имају намјеру да организују убиство Тита, ³²⁾ док је 4. новембра и Главни штаб Хрватске обавијестио Врховни штаб да су Нијемци још почетком октобра планирали напад на Врховни штаб

²⁸⁾ Исто, Т-313, Р-192/7452292 — Прилог 1 уз извјештај III — одјељења Друге тенковске армије, бр. 723/43, од 28. X 1943. године.

²⁹⁾ О томе је Врховна команда Југоистока издала обавјест, као посебан прилог дневном извјештају III — одјељења, 17. XI 1943. године (Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-313, Р-196/7456955).

³⁰⁾ Њемачке обавјештајне службе у Југославији, књ. V; шире о томе видјети: Славко Одић, *Неостварени планови*, »Напријед« Загреб, 1961.

³¹⁾ Фабијан Трго је шире обрадио њемачку операцију »Ziethen« (»Citen«) у раду под насловом: *Њемачка операција Citen (Ziethen) и противнапади 8. корпуса НОВЈ*, Војноисторијски гласник, 2/1957, стр. 21—54.

³²⁾ Архив ЦК СКЈ, реги. бр. 5221.

с падобранским трупима.³³⁾ То исто је јавио 11. новембра и Георги Димитров ЦК КПЈ, односно Јосипу Броз у Титу, да »Нијемци покушавају сазнати мјесто гдје се налази Врховни штаб и да помоћу падобранаца униште и Штаб и Тита«.³⁴⁾

Све што су нацисти успјели постићи до краја 1943. године састоји се у томе да су открили намјере руководства НОП-а да сазове II засједање АВНОЈ-а и изврши продор у Србију.³⁵⁾ И док је продор у Србију, због непотпуног дешифровања и страха прецијењен — поготово у том оквиру да ће »лично Тито командовати снагама НОВЈ« у источној Босни ради »продора у Србију«,³⁶⁾ дотле је одржавање II засједања АВНОЈ-а, због промјене мјеста одржавања и предузетих других мјера, сачувано у тајности. Због свега тога, њемачком окупатору није преостало ништа друго него да отпочне са раније планираном операцијом »Kugelblitz« и опсежним припремама за уништење руководства НОП-а на челу са Титом, што је, као и раније, повјерено Дивизији »Бранденбург«, чија је главнина допремљена у Југославију, а њен штаб се смјестио у Краљеву. Што се тиче самог одржавања II засједања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. и 30. новембра 1943. године, генерал-фелдмаршалу фон Вајксу, генералу пјешадије др Лотару Рендулицу и генерал-мајору Александру фон Пфулштајну преостало је једино да се задовоље улогом беспомоћних посматрача овог, за све народе Југославије историјског догађаја, јер нису располагали довољним војним снагама да то сприје-

³³⁾ Архив ВИИ, архива НОП-а (А НОП), к. 119/1, бр. рег. 1-1/1 — Делеша Главног штаба Хрватске бр. 964 послана Врховном штабу НОВ и ПОЈ 4. XI 1943. у 13,30 часова. Нијемци су и ову депешу ухватили и дешифровали. (Архив ВИИ, ЊА, Микротекa, Т-313, Р-196/7456991, Прилог дневном извјештају ПЦ — одјељење Врховне команде Југоистока, 9. новембра 1943. године).

³⁴⁾ Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 17251/679.

³⁵⁾ Архив ВИИ, АНОП, к. 119/2, бр. рег. 4—1 — Делеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ бр. 1296 послана Главном штабу Хрватске 4. XI 1943. у 18,45 часова. У тој депеши је, поред осталог, стајало да покрет снага НОВЈ у Србији »има хисторијски значај за све наше народе«. И ову депешу су Нијемци дешифровали као и остале депеше од 4. и 5. новембра 1943. године. Тито је наредио Главном штабу Хрватске да »најжитније пошаље 6. личку дивизију у Босну ради њеног ангажовања у Србији«, подвукавши да је »сада главна Србија и да се тамо мора ријешити питање уређења Југославије уопће, а лондонске владе и краља посебно«, те да томе »сада треба потчинити све локалне интересе«. У другој депеши Тито је обавијестио да је потребно »најжитније сазвати пленум АВНОЈ-а за доношење важних одлука...« (Архив VII, А НОП, к. 119/2, бр. рег. 4—1 Делеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ број 302 послана Главном штабу Хрватске, 5. XI 1943. године).

³⁶⁾ Из многих њемачких докумената је видљиво да се је у источној Босни вршила концентрација снага НОВЈ, из чега су Нијемци извукли и закључак да се припрема и напад за ослобођење Сарајева. Међутиф, тих дана је (2. X 1943) била ослобођена Тузла, што је све код Нијемаца учинило вјероватном и вијест да Тито намјерава лично да командује јединицама НОВЈ у источној Босни у вези са продором у Србију. То се види из неколико извјештаја генерал-фелдмаршала Вајкса и других њемачких команданата и обавјештајних служби у Босни и Србији.

че. Пошло им је за руком да у неколико наврата врше бомбардовање Јајца, због чега су Врховни штаб, ЦК КПЈ и АВНОЈ убрзо пренијели своје сједиште у Дрвар, гдје су се задржали све до њемачког десанта.

..

Историјске одлуке Другог засједања АВНОЈ-а и афирмација НОП-а на међународном плану, као и успјеси НОВ и ПОЈ, имали су снажно дјејство на политичко расположење свих народа Југославије. То се испољавало у разним облицима у селима и градовима ослобођених и окупираних територија. На једној страни, патриотско становништво је још јаче збијало своје редове у циљу да појача борбу против окупатора и његових сарадника, а на другој квислиншке власти, великосрпска, великохрватска и великомуслиманска буржоазија и друге реакционарне снаге нерадо су примали вијести о одлукама Засједања у Јајцу. Сви они су потражили »уточиште« код окупатора, који ће »осигурати« њихове класне и политичке интересе и на свој начин су коментарисали одлуке АВНОЈ-а и формирање Националног комитета ослобођења Југославије, као органа са свим обиљежјима владе и као представника народа Југославије у земљи и иностранству.

У Србији је орган Недићеве квислиншке владе »Ново време«, у броју од 8. децембра 1943. године, донио саопштење, позивајући се на радио-вијести Јунајтед-преса, да је образовање привремене владе, на челу са Јосипом Брозом Титом, примљено од југословенске владе у Каиру са запрепаштењем и да је у тамошњим круговима изазвало праву панику. Иако се омаловажавају одлуке II засједања АВНОЈ-а, у истом се чланку наводи да »Вилхелмстрасе« (стари назив за сједиште Министарства спољних послова Рајха) сматра југословенски комунистички кабинет за важан догађај. Једанаест дана касније, 19. децембра исте године, Недићева влада је, када се увидјело да свјетска демократска јавност све више даје подршку народноослободилачком покрету народа Југославије, да одлуке II засједања АВНОЈ-а наилазе на добар пријем у међународној јавности и да су их прихватиле све чланице антихитлеровске коалиције, посебно велика тројица: Совјетски Савез, Енглеска и Америка, издала посебно саопштење поводом образовања Националног комитета ослобођења Југославије, а 21. децембра Милан Недић је говорио преко Радио-Београда панично и нервозно, истичући да »све Србе треба окупити против Тита« и да та борба без предаха и без колебања треба да одлучи »ко има да живи и ко има да се уништи.«³⁷⁾

Одлуке у Јајцу изазвале су нарочито неспокојство у редовима четничког покрета Драже Михаиловића. То неспокојство је почивало на слиједећим чињеницама: НОП постиже значајно признање у свијету, не само код Совјетског Савеза, већ и код западних савезника; Енглеска је преко Черчила званично отказала помоћ четницима, због чега су смањене могућности да се намјере четника органи-

³⁷⁾ *Ново време*, 19. XII 1943.

зују на ширем плану — стварање равногорских одбора у многим крајевима Србије и придобијање представника разних политичких партија, од којих је крајем 1943. године четничком покрету дефинитивно пришао Живко Топаловић, вођа Социјалистичке партије Југославије и неколико његових истомишљеника.³⁸⁾ Налазећи се у таквој ситуацији, тј. притиснути све јачом снагом НОП-а у земљи и оставши без помоћи из иностранства, четничком покрету је преостало да настави појачану спрегу с њемачким окупатором и, на тој основи покуша да унутра, у земљи, као противтежа одлукама АВНОЈ-а у Јајцу, одржи своје скупове »еминентних« политичара и да на њима донесе »Резолуцију о задацима против народноослободилачког покрета«. Тај свој концепт четници су формулисали на свом »конгресу« у селу Ба, на сјеверним падинама Суворора (ваљевски округ), који је одржан 25—28. јануара 1944. године. Овом четничком четвородневном скупу присуствовала су 274 делегата, представника бивших политичких партија из Србије, Хрватске, Црне Горе, Словеније и Босне и Херцеговине, који су се удружили са четничким покретом у тзв. Југословенску народну демократску заједницу. Основни политички циљ састојао се у рестаурацији југословенске монархије са тријалистичким устројством, чије ће репрезентативно тијело »Централни национални комитет Краљевине Југославије« својом дјелатношћу у земљи и на међународном терену парирати Другом засједану АВНОЈ-а. Како је »конгресу« у селу Ба присуствовао и капетан Мансфилд, члан војне мисије САД при четничкој Врховној команди,³⁹⁾ настојало се још једном да се оспори законитост одлука АВНОЈ-а и да се свјетска реакција мобилише у одбрани четника Драже Михаиловића. Поред оштрих осуда одлука АВНОЈ-а, линије и политике Комунистичке партије Југославије и НОП-а уопште, на том конгресу је изражена »дубока забринутост« што западни савезници помажу НОП и његову оружану снагу НОВЈ, а да би се обмануле народне масе четници су, поред појачане пропаганде која је требало да услиједи, усвојили »Декларацију« у којој је речено да ће послјератна Југославија бити уређена на федеративном принципу — Србија, Хрватска, Словенија — и то као уставна монархија, с тим да се »Централни национални комитет Краљевине Југославије« прошири и да се приступи убрзаном стварању равногорских одбора као политичке основе четничког покрета свуда гдје за то постоје могућности.⁴⁰⁾ Још треба истаћи да је непосредни практични циљ те »превасходно пропагандистички темпиране четничке политичке тактике« био да се отвори пут рехабилитацији Драже Михаиловића под његовим ру-

³⁸⁾ Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, Лондон 1968, стр. 1—164. У овој књизи Живко Топаловић описује свој боравак код Драже Михаиловића од »конгреса« у селу Ба, јануара 1944. до маја исте године; упореди: Истражни материјал са суђења Мустафи Мулалићу у Архив ВИИ, к, 260, бр. рег. 46-2/212.

³⁹⁾ Архив Државног секретаријата за иностране послове СФРЈ (ДА СИП) Ем в. пов. бр. 293, извјештај од 14. I 1944.

⁴⁰⁾ Архив радничког покрета Србије (АРИП), бр. 147/ХИХ 1-19-4.

ководством ојача фронт контрареволуције у Југославији, што је био и циљ њемачког окупатора и основни задатак »специјалног опуномоћеника« Министарства спољних послова Трећег Рајха, Хермана Нојбахера, који је у погледу сарадње и кориштења четника у борби против НОП-а имао искључиво »најшира Хитлерова овлашћења«. ^{40а)}

У настојању да »равногорски покрет« прибави формалну легитимацију заступника свих народа Југославије, поведена је кампања придобијања одређеног броја Муслимана и Хрвата. Истовремено се тражило изјашњавање за прикључење Босне и Херцеговине »Великој Србији« у склопу »рестауриране југословенске монархије«. Дража Михаиловић, као главни »војни командант« тог новог »Централног комитета Краљевине Југославије« ускоро је наименовао команданте националне српске, хрватске, словеначке и муслиманске војске, уједињене под јединственом командом »Југословенске краљевске војске«. Ти команданти су били означени националним симболичним именима »Ђенерал Губец« за хрватску армију, »Ђенерал Андреј« за словеначку и »Ђенерал Ђерзелез« за муслиманску армију, док је мјесто »Ђенерала српске армије« задржао за себе, а команду је повјерио генералу Мирославу Трифуновићу Дроњи. За команданта »хрватске армије« наименовао је Матију Параца, словеначке пуковника Ивана Прежеља, а за команданта муслиманског корпуса Мухамедбега Прељубовића, трговца из Бијељине. Све команданте ових националних армија Дража је произвео у чин »Ђенерала«. ⁴¹⁾

У акцији »равногорског покрета«, која је у сваком погледу била утопиистичка, поред Драже, Гојка Бороте и многих других истомишљеника, много се ангажовао и потпредсједник »Централног националног комитета Краљевине Југославије« Мустафа Мулалић, који је у неколико наврата, средином 1944. године, упућивао циркуларна писма на

---

^{40а)} На основу Хитлеровог наређења да Neubacher може искључиво преговарати са четницима о заједничкој борби против НОП-а Југославије — и других »ослободилачких покрета« на Балкану — Нојбахер је крајем 1943. и у првој половини 1944. године склопио споразуме о сарадњи са многим четничким највишим руководиоцима у Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини Неким другим квислинзима и колаборационистима (У Словенији, Албанији). Наиме надовезујући се на обновљене споразуме са четничким командантима са територије тзв. НДХ (Бујић, Тешановић, Дреновић, Радић, Ваћевић, Керовић, Борота и други), у новембру су склопљени споразуми са читавим низом четничких команданата — Лашић, Лукачевић, Кесеровић, Калабић, Симић, Рачић и др. — у Србији, Санџаку, и Црној Гори. Нојбахер је истовремено радио и на окупљању свих антикомунистичких снага албанског народа, па је у ту сврху склопио споразум с тзв. Албанским народним фронтом (Бали комбетар), који му је требао да и грађанске и феудалне албанске кругове прозападно оријентисане привуче у јединствен »антикомунистички фронт« на Балкану. (Херман Нојбахер, оп. цит, стр. 157).

⁴¹⁾ Архив ВИИ, четничка архива (ЧА), елаборат о организацији ДМ, стр. 337—340; упореди: Јозо Томашевић, *Четници у другом свјетском рату Свеучилишна* наклада ЛИБЕР, Загреб, 1979, стр. 386.

многе адресе и касније — према једној информацији⁴²⁾ — лично долазио и у Сарајево због агитације и контакта са Нијемцима. Он је величао Дражу Михаиловића и позивао на вјерност краљу Петру II, осуђивао КПЈ и читав НОП, сугерисао одређење »муслимана... за улазак у српску федерацију«, гдје је још једно мјесто за муслиманског представника резервисано у равногорском »Централном комитету« и предлагао стварање »четничког муслиманског народног комитета« са »централом« у Сарајеву и филијалама у Мостару, Бањој Луци и Београду.⁴³⁾

Мулалић је одржао и један састанак у околини Сарајева, у Нахореву са Мустафом Софтићем, градоначелником Сарајева и групом делегата из »чаршије«, на којем су четнички официри тражили да Муслимани приђу »равногорском покрету«, да се муслиманска милиција укључи у четничке јединице, које ће се убудуће звати »Југословенска војска у отаџбини«. На том и неким другим састанцима »обећано је« да ће се престати са терором и прогоном муслиманског народа, те да се заборави све што је раније било. За Мулалића треба још рећи да је често истицао — од љета 1943. године када је дошао код Драже Михаиловића — да је »чала кошка на њега да у име Муслимана иде код Драже Михаиловића«.⁴⁴⁾

Поред Мулалића, још је неколико муслиманских првака било врло активно у акцији укључивања Муслимана у »равногорски покрет« и четничке јединице Драже Михаиловића. Међу њима су се налазили: Фехим Мусакадић, др Исмет Поповац, Мустафа Пашић, Хамдија Ченгић и неки други. Међутим, за јаче крило муслиманске грађанске политике која се није приклонила усташтву била је карактеристична издијељеност на неколико разних фракција, које су најчешће биле склоне конформизму и подложне флукуацији ставова. Та појава је постала веома изразита послје смрти утицајног првака предратне Југословенске муслиманске организације (ЈМО), Узеира Хаџихасановића, 25. септембра 1943. године, који је давао основни тон политичком држању муслиманске »чаршије«. Једна од тих издијељених група, коју су подржавале и неке друге, упорно је тражила »привремено или трајно рјешење« у разним варијантама »аутономије Босне и Херцеговине« под окриљем Трећег Рајха. Из тог и њима блиског круга родила се и идеја, која је крајем 1943. године још више била наглашена, да се приступи стварању властите »муслиманске војне и политичке организације«, која ће им осигурати већи утицај на савремена збивања и јачу позицију насупрот

⁴²⁾ Шире о томе видјети: Расим Хурем, *Концепција неких муслиманских грађанских политичара о положају Босне и Херцеговине у времену од средине 1943. до краја 1944. године*, »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«, Прилози бр. 4/1968, стр. 533—558; Не дим Шарац, *Услови и правци развоја народнослободилачког покрета у Сарајеву од новембра 1943. до априла 1945. године*, »Сарајево у револуцији«, том IV, стр. 9—61.

⁴³⁾ Исто.

⁴⁴⁾ Архив ВИИ, А НОП, к. 260, бр. рег. 46-2/212 — Истражни материјал са суђења Мустафи Мулалићу; упореди такође цитиране радове у напмени 42.

других фактора приликом »очекиваних погађања« око подјеле власти и регулацисања државноправних и друштвено-политичких питања у земљи након завршетка рата. Та настојања су Нијемци »блаконаклоно« пратили, а често подстицали и закулисно помагали и подржавали, јер су сматрали да је то веома погодан начин спречавања прикључивања Муслимана НОП-у и њиховог укључивања у НОВ и ПОЈ.

Као што је познато, међу резултате такве активности спада оснивање већине градских и приградских одреда муслиманске милиције, а у овом периоду (октобар—децембар 1943. године) посебно се истиче пропали покушај Мухамеда Панце да »у име петочланог ослободилачког одбора у Сарајеву«, образује »Муслимански ослободилачки покрет«. Он је 20. октобра 1943. године, у пратњи око 20 припадника организације »Млади муслимани« кренуо из Сарајева и на подручју између Трнова и Бјелашнице из мјесних одреда муслиманске милиције и оружничких постаја тзв. НДХ окупио укупно 260 људи, а у прогласу који је издао и растурао прецизирао је свој политички програм. Панца у први план ставља »трагичан биланс усташког и четничког бандитизма«, пледира да Босна и Херцеговина добије »засебну властиту управу до свршетка рата«, залаже се за вјерску толеранцију и упућује позив Муслиманима да из јединица домобранства и »других оружаних састава« — што се односило и на НОВ и ПОЈ — пређу »у редове Муслиманског ослободилачког покрета«, чијим је слѣдбеницима издао и врло карактеристичан налог: »... преузмите власт чврсто у своје руке.«⁴⁵⁾ Постоји више поузданих података да је та Панцина краткотрајна мисија (започела је у октобру и већ крајем децембра исте године завршила) вођена уз учешће и подршку њемачког окупатора, посебно њемачке службе безбједности — СД — у Сарајеву, на челу које су стајали Вернер Фром и Антон Фест.⁴⁶⁾

Поред ове Панцине, постојале су још неке грађанске муслиманске групе које су међусобно контактирале, иако им политички циљеви нису били исти. Једна од њих је и тзв. група тринаесторице, састављена од 13 виших чиновника и јавних радника, која је, иако политички нехомогена, издала и »Промеморију«, умножен и растуран на подручју Босне и Херцеговине, којим је оштро критикована усташка политика и јавно изражено дистанцирање од ње. Неки из те групе су касније ступили у контакт с вршиоцем дужности главног тајника Хрватске сељачке странке (ХСС), Иванком Фаролфијем, који се заносио да преузме власт на цијелом подручју тзв. Независ-

⁴⁵⁾ *Историја политичких странака у Југославији*, I део, Београд 1952, Поглавље: Босна и Херцеговина, стр. 109—120; Њемачке обавјештајне службе у Југославији, књ. V, Београд 1958, поглавље: Четничко питање, стр. 591—603; упореди и радове Р. Хурема и Н. Шарца, оп цит, као и мој рад: Убрзани процес слабљења окупаторске власти и војне силе, »Сарајево у револуцији«, том IV, Сарајево, 1981, стр. 75—95 и Сазо Пређа, Слом и расуло четника, на истом мјесту, стр. 96—114.

⁴⁶⁾ Шире о дјелатности V. Froma i A. Festa види: Н. Sundhansen, оп. цит.

не Државе Хрватске, па тако и над Босном и Херцеговином. Мачекови емисари су нешто касније настојали да међу Муслиманима, нарочито у Сарајеву, добију подршку, при чему су се служили паролем «Босна и Херцеговина је интересна сфера Англосаса па се треба борити за границе НДХ».⁴⁷⁾

Међутим, та као ни временски паралелна писма првака »равногорског покрета« нису придобила ниједну значајнију личност из ЈМО, јер су комбинације и једне и друге стране биле неприхватљиве и за најконзервативније муслиманске фракције, које су се и надаље, ношене властитом политичком инерцијом и стимулисане одређеним сигнаlima Нјемаца, све безнадежније вртиле у кругу »аутономистичких пројеката«. Неслагања с усташама, четницима и Мачеком и другим грађанским струјама, нису ни њима била препрека да истрају с осталим класно сродним групацијама на фронту борбе против НОП-а уопште и одлука АВНОЈ-а у Јајцу и документима ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић-Граду.

Овдје треба споменути још једну личност из ужег руководства ЈМО и министра прије рата, који је такође потписник »Промеморија« од 30. априла 1944. године, тј. члан »тринаестице«, а то је Шефкија Бехмен, који је 1943. године одржавао тијесне везе са њемачким конзулом у Сарајеву, Хугом Гердесом (Gördes) и четничким командантом Гојком Боротом и био озбиљан кандидат за члана југословенске избјегличке владе. Он је после засједања АВНОЈ-а у Јајцу и ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић-Граду почео показивати интересовање за контакт са руководећим људима НОП-а, руководећи се при том искуством да је у замршеним ситуацијама »политички капитал корисно истовремено расподјелити у више фондова«. Он је учествовао у акцијама »аутономашких кругова«, радио на реактивирању ЈМО-а у односу на одреде муслиманске милиције и био у дослуху с врховима »равногорског покрета«. Касније, уочи ослобођења Сарајева, он је у сарајевској чаршији планирао установљење самозваног политичког представништва Муслимана Босне и Херцеговине, чији су протагонисти, пренебрегавајући већ јасно изражену вољу народних маса и на тој вољи засноване одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а и конституирајућу скупштину НОФ-а Босне и Херцеговине, 3. јула 1944. године у Здени код Санског Моста, имали намјеру да се поставе као партнери пред НОП и да му наметну »метод цјењкања«.⁴⁸⁾

Узевши у цјелини, за муслиманску буржоазију се може констатовати да је била издијељена на три дијела: десно крило на челу са Цафером Куленовићем, које је сарађивало и партиципирало с усташком владом; чланови тога крила заузимали су значајне положаје у тзв. НДХ, посебно у Босни. Међутим, то крило није имало

⁴⁷⁾ Фикрета Јелић-Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941—1945*. »Школска књига« — Свеучилишна наклада, Загреб, 1977, поглавље: Покушаји превладавања кризе НДХ и њен слом, стр. 223—310; Иста, Хрватска цељачка странка 1941—1945, Загреб 1983, стр. 238—260.

⁴⁸⁾ Шире о томе у радовима цитираним у напомени 42, и у мом раду цитираном у напомени 45.

онакав монопол на Босну и Херцеговину као што га је имала раније ЈМО, јер је Павелић доста радио међу Муслиманима и преко лица која су се непосредно везала за њега и његов усташки покрет, као Хакија Хаџић, Адемага Мешџић, М. Алајбеговић и други муслимански интелектуалци и успио да тај утицај сведе на »ниске гране«. Центар странке, који је био састављен од крупне буржоазије и водећих странкиних личности заузимао је према Павелићу и усташкој влади став »резервиране наклоности«, радећи истовремено преко свога десног крила на обезбјеђењу својих класних позиција и настојећи, истовремено, да се неидентификује с усташким режимом. У лијевој крилу странке налазило се неколико њених чланова који су из разних разлога дијелом приступили НОП-у, а дијелом су с НОП-ом стајали у вези. Између осталих, чланови овог крила ЈМО били су Нурија Поздерац, који је 1942. године приступио НОП-у и био потпредседник АВНОЈ-а, затим Заим Шарац који је у окупираном Сарајеву био активан сарадник НОП-а и неки други.

Распад ЈМО, као и муслиманске буржоазије, поред нејединства и велике шаролике издијељености, убрзаван је због развоја прилика на терену гдје су се свакодневно водиле борбе између четничких група, усташких формација и окупаторских јединица против НОВ и ПОЈ. У тим условима муслиманска буржоазија је настојала да се одржи стварањем компромиса на све стране, али с врло мало успјеха. Уколико се све више дробила војна моћ њемачког окупатора, утолико су се више и представници муслиманске буржоазије повлачили од активне сарадње са квислиншким режимом усташке НДХ.

Иако Хрватска сељачка странка као најјача грађанска хрватска политичка странка, на челу с Мачеком није официјелно егзистирала за вријеме постојања тзв. НДХ 1941—1945. године, треба рећи да је она ипак дјеловала, јер Павелић, због својих односа према италијанском и посебно њемачком окупатору — а оба су били заинтересовани за подручје Хрватске и Босне и Херцеговине, тј. тзв. НДХ — није ни могао ни смио предузети енергичне мјере за тотално обезглављивање ХСС-а. Та лабилна ситуација трајала је за сво вријеме постојања усташке НДХ и давала је политици ХСС-а карактеристично обиљежје.

Размисоилажења у погледу постојања НДХ није било. Мачек и вођство ХСС прихватили су егзистенцију тзв. НДХ и нису јој супротстављали идеју о уједињеној Југославији. Неслагања су се очитовала једино у методима владавине, персоналним питањима и у питању политичке тактике. Својим везама са Лондоном, гдје се до поткрај 1943. године налазила југословенска избјегличка влада, ХСС је имала бољи преглед свјетске ситуације и рачунала је са побједом савезника у антихитлеровској коалицији. Због тога је од јесени 1943. године ХСС настојала да у НДХ своју политику усмјери тако да постојање те државе не буде везано само за силе Осовине тј. да њен статус не буде угрожен њемачким поразом. Павелић је био свјестан чињенице да он лично и његов усташки покрет стоје или падају са политичком егзистенцијом њемачког окупатора. Такав однос између

ХСС-а и Павелићеве НДХ, која је имала главну ријеч, трајао је све до јесени 1943. године — Мачек је био у кућном притвору (у Загребу и у Купинцу), али остали чланови његовог ужег круга — Кошутих, Торбар и Пернар — нису били ометани у раду и углавном су могли да се састају с Мачеком и да обављају политичку активност Странке међу својим присталицама.⁴⁹⁾

Крајем 1943. године ХСС је активније иступила, нарочито у вези с формирањем »нове владе НДХ« која би представљала прелазка ситуацији која би настала побједом савезника антихитлеровске коалиције. Свакако, у том погледу снага и моћ НОП-а и његове оружане силе — НОВ и ПОЈ, као и Друго засједање АВНОЈ-а и засједања земаљских вијећа ЗАВНОХ-а и ЗАВНОБиХ-а — имали су своје истакнуто мјесто. Павелић и усташки преговарачи настоје да придобију ХСС за улазак у једну заједничку »концентрациону владу«, а Кошутих у име ХСС тражи формирање једне неутралне »чиновничке владе« у коју би ушли мање експонирани чланови ХСС, те да та влада укине изванредне ратне законе и судове, да објави амнестију, да до приближавања савезничких снага задржи близак однос са Нијемцима на бази Тројног пакта и да припреми стање у земљи за очекивану побједу савезника. По Кошутиху, та влада, у којој не би било истакнутијих усташа, требало је обећањима и позивима да настоји вратити кућама припаднике НОП-а и да на тој основи толико ослаби НОП како би се Нијемцима олакшало повлачење трупа из НДХ на друга ратишта. У часу приближавања савезника, »неутрална влада« је требало да преда власт Мачеку и ХСС, а они би се заједно са домобранством ставили на страну западних савезника.

Као што је познато, ти преговори нису довели до споразума, иако је Павелић показивао Кошутиху и Пернару писмену поруку Јураја Крњевића из Лондона — добивену каналима усташке надзорне службе (УНС-е) — којом се препоручује склапање споразума између ХСС и усташа, тј. улазак ХСС-а у владу. Међутим, односи и везе нису прекидане. Истакнутији члан вођства ХСС — као што је већ раније споменуто — Иванко Фаролфи, одржавао је везе с усташким министром Перићем и преко курира Министарства иностраних послова НДХ општио је с емиграцијом ХСС-а. Исто тако, чланови усташког режима, Ламер и др Цабас одржавали су, приликом својих путовања, везу с вођством ХСС-а у емиграцији.⁵⁰⁾

Дакле, од јесени 1943. године хрватска грађанска политичка структура која се држала на одстојању од усташа, ушла је у фазу широке и све дубље и брже диференцијације у Хрватској и Босни и Херцеговини. Група њених локалних функционера, која је одбацила Мачеков политички концепт »чекања«, прикључила се НОП-у и формирала на ослобођеној територији Извршни одбор ХСС-а, који је дјеловао у саставу Јединственог НОФ-а Југославије, као најшире

⁴⁹⁾ О дјелатности ХСС-а 1941—1945. видјети: *Историја грађанских странака у Југославији*, оп. цит, стр. 96 и даље; Фикрета Јелић-Бутић, оп. цит.

⁵⁰⁾ Исто.

свеобухватне политичке организације НОП-а. Узнемирана том акцијом, а посебно развојем савремених догађаја у правцу ослободилачких и револуционарних тежњи народних маса, највидније изражених у одлукама АВНОЈ-а у Јајцу и земаљских антифашистичких вијећа Хрватске и Босне и Херцеговине, Мачекова струја се отада, а посебно у љето 1944. године, активирала у циљу да обнови свој утицај и избије на површину политичких збивања као фактор окупљања контрареволуционарних снага у земљи. Пуну подршку у тој акцији Мачеку и његовим истомислџеницима пружио је и највиши врх католичке цркве у Југославији, на челу са надбискупом А. Степинцем. Свакако, све је то одговарало и њемачком окупатору и његовој акцији окупљања антибољшевичких снага, односно стварању јединственог контрареволуционарног фронта у Југославији. С таквом намјером Мачекови опуномоћеници траже и праве компромисе и политичке савезе са усташком фракцијом око Лорковића и Вокића, као и са четницима Драже Михаиловића, а све на линији заједничке борбе против НОП-а уопште, а посебно против одлука АВНОЈ-а донесених у Јајцу. Политичка сарадња Мачека и Драже Михаиловића била је 17. септембра 1944. године утврђена договором њихових представника. У том »договору« је констатовано и ово: »Вођство ХСС-а са симпатијама прати рад 'Централног националног комитета Краљевине Југославије', а нарочито послџе његовог Конгреса одржаног 1944. године у селу Ба«.51)

На крају, умјесто закључка, треба подвући да су на платформи борбе против окупатора, коју је почетком оружаног устанка поставила Комунистичка партија Југославије на челу са Титом и која је добила пуно оправдање и признање у одлукама и документима Другог засједања АВНОЈ-а, Првог засједања ЗАВНОБиХ-а и Другог засједања ЗАВНОХ-а, одлучан отпор пружале домаће реакционарне буржоаске снаге, тако да је вршен и расплет у односима између НОП-а и тих снага, због чега је НОБ-а народа и народности Југославије од самог почетка имала и класну садржину. Бранећи своје класне и националистичке позиције, снаге старог поретка нису биле довољно јаке да на антикомунистичкој основи створе тако снажан заједнички фронт који би се обрачунао са народноослободилачким покретом, па су, везујући своју судбину за окупаторе и њихове квислиншке режиме, све више срљале у националне издаје, због чега је, опет, био неминован њихов силазак с историјске позорнице. Започет већ у 1941 — устаничкој — години, тај процес је, најприје у јачој, а касније у све слабијој снази контрареволуције био присутан као фактор; почео је нагло да слаби послџе Другог засједања АВНОЈ-а, а нестало је коначно истјеривањем и коначним сломом њемачког окупатора, маја 1945. године.

Треба подвући да су све војне и политичке мјере њемачког окупатора усмјерене против НОП-а уопште, а посебно против нове, Титове Југославије, створене у историјском Јајцу, без обзира на војну силу, њену обученост и техничку опремљеност нужно морале пре-

51) Исто.

трпјети неуспјех, јер њемачки окупатор и његове домаће слуге нису имале на кога да се у потребној мјери ослоне — грађанске структуре су толико биле међусобно шаролике, нејединствене, уплашене и немоћне, а њихове какве-такве оружане формације — усташе и домобрани, разне милиције и легије, зелени кадар и четничке војне формације — нису могле да се супротставе оружаном сили НОП-а коју је помагао, снабдјевао и хранио не само један, него мање или више сви народи Југославије. То њемачки окупатор није никада довољно узимао у обзир, па чак ни у периоду послје историјских одлука донесених у Јајцу, које су убрзо биле прихваћене од најширих народних маса широм земље. Њемачки окупатор је редовно настојао да примјеном војне силе, политичким и мјерама принуде оствари свој циљ. Међутим, он то није успијевао ни онда кад је био свјестан праве снаге наших народа — приликом одбране Тузле крајем 1943. године, коју је одбранио народ, или приликом десанта на Дрвар, маја 1944. године, када је херојски народ Дрвара одбранио Тита и највише војно и политичко руководство нове Југославије, у њемачком тајно припреманом десанту, који је у анализама другог свјетског рата забиљежен као једини десант који није успио.

S U M M A R Y

THE GERMAN ASSESSEMENT OF THE MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN YUGOSLAVIA AND THE REACTION OF THE OCCUPIER AND DOMESTIC CONTRAREVOLUTIONARY FORCES TO THE SECOND SESSION OF AVNOJ

The German assessment of the military and political situation in Yugoslavia in the fall of 1943 proceeded from the situation at the world fronts and the Yugoslav war theatre which had become very important for the Nazis. This territory should have been under their full control, mostly because of two basic reasons. Firstly, because of the danger of the Western Allies possible landing »somewhere at the Balkans«, and, secondly, because resources on the East, from where the Nazi armies had been pushed back, dried out.

When such an assessment had been made, Hitler's order No 48 about a reorganisation of the German command at the European Southeast followed, and, at the same time, the institutions of the occupier's administration and political bodies were brought together, as well as the centralization of the German war economy headquarters took place. The whole action was, in practice, the result of the numerous analyses of the military and political situation in all the Yugoslav provinces, i. e. in all the occupied areas, which fell into the German occupying system after the capitulation of Italy. These analyses showed, among some other things, that Tito's partisan army was »numerous in strength, systematically and carefully led and well equipped for a warfare in mountains«; that »Tito made preparations to support Allies' landing« and that

his forces from the Eastern Bosnia intended to »make a breakthrough into Serbia«. On the other hand, it was concluded that the armed forces of the Ustasha state, as well as the state as a whole, had lost the ability to act on their own, that they were not a reliable ally in the combat against People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ), and that they existed only with the help of the German troops. The similar situation was in Serbia of General Nedić while the Chetnik Movement of Draža Mihailović »was reaching crisis«, and, contrary to it, »communism in Serbia gained more and more influence«, but the close cooperation with the Quisling forces had to be maintained against the People's Liberation Movement (NOP), for they could be quite useful in preventing the »red forces« breakthrough from the Eastern Bosnia into Serbia.

On the basis of these assessments the Wehrmacht Supreme Command undertook at the end of 1943 and in the first half of 1944 many military and political actions in order to obtain two basic aims — to strike as hard as possible at the People's Liberation Army and the Partisan Units of Yugoslavia forces, and to prevent the realization of Tito's military and operational plans; and, simultaneously, to organize an »enterprise« against Tito's person aiming to capture or kill him.

The Germans lacked the necessary military forces for both, so some political actions were taken. »An anticommunist front« in Yugoslavia was tried to be established in which all the Quisling institutions and all the bourgeois contrarevolutionary forces were to be included. In that respect the basic starting motif were the decisions of the Second Session of AVNOJ and the Territorial Antifascist Councils in Croatia and Bosnia and Herzegovina. However, these plans were not easy to fulfil because the leading circles of the Serbian chauvinistic, Croatian chauvinistic, Moslem chauvinistic and other Yugoslav nationalist bourgeoisie were rather isolated and not supported by the broad popular masses. These masses were kept well informed about the real strength of the People's Liberation Movement (NOP) and its People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ), and they received the decisions of the AVNOJ Second Session with more and more content, and tried to join actively the struggle against the occupier and the national traitors. On account of it the process of the weakening of the occupier's military power and rule came into effect. The same could be applied to all the occupier's supporters, i. e. the contrarevolutionary forces in Yugoslavia whose armed forces — the Ustashes and Domobrans, various legions and militias, a green cadre (type of irregular local militia) and the Chetnik military units — suffered from attrition and who started deserting their »leaders« and superiors. Many of them found salvation in running to their homes or in surrendering to the forces of NOP and NOVJ. or in joining NOP. As the end of the war came nearer this process became more active than ever.

ПРИЛОЗИ

др Ђуро Тошић

О ИЗВОЗУ ЖИТАРИЦА СА НЕРЕТВЕ У ДУБРОВНИК У XIV ВИЈЕКУ

У досадашњој историјској литератури обухваћена су и обрађена готово сва страна тржишта на којима су се Дубровчани снабдијевали житом.¹⁾ Ни подаци који се односе на промет житарица између Дубровника и ближег залеђа нису сасвим нови и непознати,²⁾ али ипак допуштају да се на основу њих говори знатно шире и систематичније, него до сада, о извозу житарица са Неретве у Дубровник током XIV вијека. Потреба за једним таквим радом постаје актуелнија ако се зна да је највеће житно тржиште средњовјековне босанске државе било на приморској страни, управо неретљанска област у коју су се, поред већ тамо узгајане пшенице, сливале и друге врсте житарица не само из већег дијела Хумске земље, него и из дубље унутрашњости Босне.³⁾

Први подаци о дубровачком увозу жита из те области потичу из времена када се неретљански крај налазио под влашћу босанских владара, тачније од почетка учвршћивања њихове моћи на уш-

---

¹⁾ В. Крекић, *Дубровник и Левант (1280—1466)*, Београд 1956; Исти, *Дубровник (Raguse) et le Levant au moyen-âge*, Paris 1961; М. Поповић-Раденковић, *Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo Angioino (1266—1442)*, Archivio Province Napolitane, Napoli 1959; L. Levi, *Note sui Ragusini in Sicilia*, *Economica e storia*, 1, anno 1965, 40—55; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. X 1967, 79—131; В. Храбак, *Извоз житарица из Османлијског Царства у XIII, XIV и XV столећу*, Приштина 1971; Исти, *Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу*, Историјски часопис, књ. XVIII, Београд 1971, 215—254; М. Спремић, *Дубровник и Арагонци 1442—1495*. Београд 1971.

²⁾ На основу њих настали су следећи радови: В. Храбак, *Извоз житарица из Босне и Херцеговине у приморје од краја XIII до половине XVII века*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Год. XIV, Сарајево 1964, 121—203 и Д. Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, 1969, 73—87.

³⁾ Види В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 195.

ћу ове ријеке. У ствари, неродица која је 1329. захватила за Дубровчане најважнију житницу, Италију,⁴⁾ присилила је њихову владу да се снабдијева овим артиклом у залеђу. Средином децембра те године, Јахе Ђорђић се обавезао општинским службеницима (масарима) да ће им, током сљедећег мјесеца, довести у Дријева 100 стара (1 стар=71,69 кг) пшенице, по цијени од 30 гроша за сваки стар дубровачке мјере.⁵⁾ Ни наредне године криза снабдијевања житом није, изгледа, у Дубровнику била превазиђена. Почетком мјесеца марта 1330. поново су слате барке на Неретву »pro securitate blavi conductis«, или за довожење пшенице уколико се тамо нађе,⁶⁾ а двадесетак дана касније донесена је одлука како да се осигурају дубровачки трговци који бораве у Дријевима поводом допремања неког жита купљеног од стране општине.⁷⁾

Послије тога Дубровчани су се дуже времена, без већих проблема снабдијевали зрнастом храном, углавном, у јужној Италији (Апулија и Бари) и на Пелопонезу (Патрас и Кларенца).⁸⁾ Тек од средине 40-их година поново се спомиње жито са Неретве, кад почетком јануара 1344. двојица дубровачких племића обећавају једном трговцу из Венеције да ће му житом платити 300 кабала вина достављених до дријевског трга, и то да стар пшенице (дубровачке мјере) буде по цијени од 15 гроша, а стар јечма 10,5 гроша.⁹⁾ Двије-три године доцније дубровачка влада је добила обећање свога цара-ричника у Дријевима, властелина Бисте Бунића, да ће изградити да босански бан пошаље преко Неретве 2.000 стара своје пшенице (1.500 стара одмах, а остатак до Божића) и да се на име исплате првог контингента жита има одмах дати бану или његовом изасланику 600 ду-

⁴⁾ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 89—90; В. Храбак, *Извоз житарица из Османлијског Царства*, 44.

⁵⁾ »... staria centum frumenti boni ad mensuram Ragusii... ad rationem grossorum XXX pro quolibet stario«. *Хисторијски архив Дубровник (ХАД): Diversa Cancellariae (Div. Canc.) IX fol. 111', 15. XII 1329*. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 90 нап. 97 и В. Храбак, *Табеле кретања цена житарица и махуњина у Дубровачку (1300—1620)*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, 1970, 127. — Према прорачуну проф. С. Ђировића (Мере у средњовековној српској држави, Мере на тлу Србије кроз векове, САНУ, 54 нап. 60) дубровачки стар жита у XIV вијеку »није смео бити тежи од 71,69 килограма« —.

⁶⁾ J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum, MSHSM JAZU, V*, Загреб 1897, 282, з. III 13-1330. Упор Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 90.

⁷⁾ »... quod pro securitate mercatorum nostrorum qui sunt in Narento, et pro conducendo blavo comunis, qui est ibidem«. *Mon. Rag. V, 283, 26. III 1330*. Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 123.

⁸⁾ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 90—94; В. Храбак, *Извоз житарица из грчких области*, 219—220.

⁹⁾ »... teneantur dare et adsignare in Narento tantum frumentum quantum capiet summam dicti vini ad rationem grossorum XV pro quolibet stario frumenti de Ragusius et grossorum X¹/₂ se starium ordei«. *Div. Canc. XIV fol. 74, 6. I 1344*.

ката.¹⁰⁾ Међутим, велика куга, позната као »црна смрт«, која је 1347—1350. харала по Европи,¹¹⁾ довела је и до несташице жита у Дубровнику и његовог поновног окретања према залеђу. Стога је средином 1347. дубровачка влада слала и свога синдика у Дријева да купује пшеницу (са платом од 20 перпера за први и 15 перпера за остале мјесеце које буде остао у тргу).¹²⁾ У куповини жита на Неретви ангажовали су се, изгледа, тада и неки приватници. Средином октобра те године, Клемент Држић је из Дријева достављао у Дубровник пшеницу и неко друго жито на име Миховила, сина Лукара Бунића,¹³⁾ а послеје нешто више од годину дана Петар Бобаљевић и Лука Гамбе купили су тамо за Дубровник 800 стара пшенице, по цијени од 14 гроша за стар.¹⁴⁾

Поновно престајање вијести о допремању неретљанског жита могло би бити знак да су се Дубровчани, за дужи период, снабдијевали у својим старим житницама: Италији и Албанији.¹⁵⁾ Тек средином 1362, када је опскрба града житом скоро у потпуности била препуштана домаћим и страним трговцима, влада је одобрила једном своме патрицију да може послати барку у Дријева за доношење неког његовог жита, брашна и других ствари у Дубровник.¹⁶⁾ Али, већ почетком јула 1366. кнез и Мало вијеће су овлаштени да могу обавезати једну особу да за годину дана доведе у град на продају 10.000 стара пшенице.¹⁷⁾ Пошто таквог, изгледа, није било, умјесто једног су, само у времену од августа 1366. до фебруара 1367. године, обавезана 24 трговца да из »Романије«, Албаније и Неретве доведу укупно 4.830 стара пшенице.¹⁸⁾ О улози неретљанске пшенице у та-

10. J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, MSHSM JAZU, I, Загреб 1879, 294, 8. XI 1346. Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ, 123* и Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 95.

11) Д. Динић-Кнежевић, *Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. V, 1960, 11—33.

12) »... Jache de Georgio factus fuit syndicus ad eundam Narentum cum comissione emendi frumentum pro comuni«. *Mon. Rag. I*, 269, 28. VII 1347. Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ, 123*.

13) Сер Клемент је изјавио да he »totum frumentum et eius aliud bladum« доставити у Дубровник Миховилу, сину Лукара Бунића. *Div. Sacis. X* фол. 43, 18. X 1347.

14) Они су изјавили да су купили »staria VIIIc frumenti in Narento... ad rationem grossorum XIV pro stario«. ХАД: *Distributiones Testamentorum (Dist. Test.) I* fol. 43, 34. I 1349.

15) Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 97—101; В. Крекић, *Дубровник и Левант*, 64.

16) «... de faciendo grariam Martolo de Volço, quod possit mittere 1 barchosium Narentum ad accipiendum illud quod habet de grano, farina et aliis rebus«. J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, MSHSM JAZU, III, Загреб 1895, 217, 11. VIII 1362. Упор. В. Храбак *Извоз житарица из БиХ, 123*.

17) Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 101, 129.

18) В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ, 123*.

дашњем снабдијевању Дубровника најбоље говори доњи преглед података.

*Преглед података о увозу пшенице са Неретве у Дубровник
1366/67. године^{18а)}*

Вријеме	Име и презиме достављача	Количина у старима
1366.		
12. X	Михоч Бодачић	150
18. X	Михајло Бобаљевић	100
23. X	Радеља Деберчинић	100
30. X	Домања Милдраговић	300
2. XI	Тихоч, златар	250
2. XI	Живко, камерариус комуне	116
2. XII	Тихоч Чиалевић	100
30. XII	Михоч Бодачић	300
31. XII	Влахота Добротић	100
1367.		
22. I	Лука Добровић	200
11. II	Волчоје Бороевић	100

То значи да је само за пет мјесеци пшеница са Неретве била 11 пута довожена (при чему се увијек плаћало на име провизије по 1 грош за сваки стар) у укупном износу од 1.816 стара. У поређењу са споменутих 10.000 стара пшенице¹⁹⁾ то представља 18,16% од укупно планираног увоза овог артикла у току једне године, те 9,08% од cjелокупне потрошње житарица уопште, која је током друге половине XIV стољећа износила у Дубровнику приближно 20.000 стара годишње.²⁰⁾

Оваква криза у снабдијевању града житом била је још више продубљена кугом која је, са извјесним прекидима, владала у Дубровнику и захватила Италију у периоду 1371—1375. године.²¹⁾ Стога се Дубровчани, од тога времена па до краја стољећа, све чешће снабдијевају житом са Неретве. Већ средином септембра 1374. влада је у Дријева упутила свога синдика Павла Соркочевића коме је приликом ступања на службу наредила да по курсу и цијени реченог мјеста купи пшенице за 500 перпера које је однио са собом. На ређено му је и да се брине да жито које тамо буду набавили сви остали дубровачки трговци не смије ићи ни у једно друго мјесто, осим

^{18а)} Mon Rag. IV 57, 60, 61, 63, 64, 65, 73, 77, 78, 80, 83.

¹⁹⁾ Види нап. 17.

²⁰⁾ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 129.

у Дубровник. Морао је уредно извјештавати владу о свим количинама изведеног жита из трга и о баркама које га превозе, као и од кога су и коме биле упућиване у Дубровник. У циљу обезбјеђења послушности дубровачких трговаца настањених на Неретви, влада је овластила Соркочевића да их, у случају прекршаја, може кажњавати до 100 и више перпера, ако то буде потребно. Када на овакав начин уреди питање трга, требало је да сазна све појединости о пшеници, јечму и просу и обавијести могу ли се тамо набавити и по којој цијени. Скренута му је пажња да извјести када потроши сав новац однесен за куповину пшенице, како би му се на вријеме послао нови износ. Ако би неки од становника Стона долазили на неретљански трг да купују жито за кућне потребе, могао је дозволити да извезу по 50 стара од свих врста жита, уз наређење да се по повратку са купљеним житом пријаве стонском кнезу. Имена оних који би то жито извозили морао је писмено доставити кнезу Стона који је био дужан да му одговори је ли оно тамо стигло.²²⁾ Колико се Павле Соркочевић задржао на Неретви и колику је количину пшенице успио да купи није нам познато. Влада је већ 4. марта сљедеће (1375) године отпремила свог новог синдика, Унуче де Матеша, коме је при поласку на дужност наложила да последије доласка у Дријева попише колико кога жита има сваки дубровачки трговац у тргу и у околним селима. Последије извршеног пописа морао је наредити свим тим трговцима да сво своје жито пошаљу до краја марта у Дубровник.²³⁾ Овог дубровачког синдика срећемо на Неретви и последије мјесец дана, када му је влада поново поручивала да тамошњим трговцима пренесе да жито које буду купили довезу у град, гдје ће им општина платити пшеницу 6, раж 5, просо 4 и сирак 3,5 гроша по стару.²⁴⁾

Ђеновљанско-млетачки рат око Тенедоса (1378—1381) такођер је сметао Дубровчанима при набављању жита у прекоморским земљама.²⁵⁾ Стога се они поново све више оријентишу на неретљанску област. Да би подстакло увоз жита у град, Вијеће умољених је (срединам септембра 1378) одлучило да сваки трговац који борави на дријевском тргу може да дође у Дубровник и слободно се врати, ако при томе увезе 20 стара пшенице, а да га кредитори због дугова не смију гонити. Тада је, исто тако, ријешено да судије на Неретви изврше попис свих количина пшенице коју посједују Дубровчани и

²²⁾ Види о томе Р. Јеремич — Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника I*, Београд 1938, 69; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 102—103 и М. S. Mazzi *Salute e società nel Medioevo*, Firenze 1978, 75.

²³⁾ Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике I*, Београд 1935, 293—295 бр. 276, 17. X 1374.

²⁴⁾ Исто, 300—301 бр. 280, 4. III 1375.

²⁵⁾ Исто, 302—303 бр. 282, 2. IV 13—75; J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, MSHSM JAZU, IV, Zagreb 1896, 146—147, 2. IV 1375. Упор. I. Мамкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Посебна издања САН, Београд 1960, 311.

²⁶⁾ В. Крекић, *Дубровачки рат око Тенедоса (1378—1381)*, Зборник радова Византолошког института, 5, Београд 1958, 21—46.

нареде им да је, под пријетњом казне, одмах доставе у Дубровник.²⁶⁾ Жито са Неретве стизало је у град и у току следећих година. Августа 1380, тамо је због набавке послат један пучанин,²⁷⁾ а два мјесеца касније одобрено је дубровачким трговцима на дријевском тргу да не морају довозити у град сирак који им није био пописан, већ га, ако хоће, могу продавати становницима Стона, Ластова и Мљета.²⁸⁾ И за вријеме наредне (1381) године неретванско жито су довозили појединци, а и сама општина је организованим путем, преко синдика, долазила до њега.²⁹⁾ Пописивање жита у тргу, отпремање синдика за његово набављање и ангажовање појединих приватних лица у томе,³⁰⁾ биле су доста честе појаве и у следећем периоду. Наравно, при том је било и кријумчара овог најважнијег прехранбеног артикла, о чему говори и владино писмо упућено дријевским судијама »ad examinandum eos super facto frumenti quod fertur contra voluntatem dominationis alio quam Ragusium«.³¹⁾

Међутим, новоотворени брштанички трг, за вријеме трајања његове привредне активности (1383—1395), почео је да, на рачун Дријева, постепено заузима извјесно мјесто у снабдијевању Дубровни-

²⁶⁾ Mon. Rag. IV, 165, 12 IX 1378. Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 123—124. Опширније о улози дријевских судија у извозу житарица са Неретве у Дубровник види Ђ. Тошић, *Уређење средњовјековног трга Дријева*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Година XXXIV, Сарајево 1983, 131.

²⁷⁾ »... de mittendo ad Narentum unum de populo pro facto bladi«. М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, I, Посебна издања САН. Београд 1951, 64, 16. VIII 1380. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 104. нап. 210.

²⁸⁾ »... de faciendo gratiam mercatoribus de Narento, quod non teneantur et debeant ipsum surgum vendere nostris subditis, hominibus de Stagno, de Lagusta et de Melita«. М. Динић, *Одлуке већа* I, 80, 20. X 1380. Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 124.

²⁹⁾ Тако је Радиша Зуготић примио крајем 1381. од сер Михајла Мартинусића »integram et prefactam solutionem de centum et trigintatribus stario frumenti de naulo quod ipse Radissa habere debeat, a dicto ser Michaelae pro naulo dicti frumenti« (Div. Sanc. XXV fol. 21', 9, XI 1381), а непуних мјесец дана доцније у дубровачком Малом вијећу је одлучено »quod dicti massari possint mittere syndicum, vel syndicos, si ipsis videbitur, promendo et habendo dictum bladum fori Narenti«. М. Динић, *Одлуке већа* I, 180, 4. XII 1381), Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 124 и Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 106 нап. 224.

³⁰⁾ »... de mittendo unum nostrum bonum hominem ad scribendum totum granum et alius generis bladum quod reperietur in Narento«. М. Динић, *Одлуке већа* I, 247, 26—IX 1382; »Nixa Mercinovich in Minori Consilio cf. quod ire debeat Narentum ad scribendum omnia blada«. М. Динић, *Одлуке већа* I, 340, 5. VIII 1383; Упор. В. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 124 и Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 106 нап. 224; »... et facere syndicos ad eorum beneplacitum, mittendi pro blado Narentum«. М. Динић, *Одлуке већа* I, 352, 10. X 1382; Палушко Миленовић се обавезао Мароју Бутровићу купити жита за 15 дуката и дати половину набављеног жита »dicto Maroe pro tanto quanto sibi constiterit de capitale in Narento«. Div. Sanc. XXV fol. 246, 11. XI 1383.

³¹⁾ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике II*, Посебна издања САН, Београд 1964, 71, 15. IV 1384.

ка житом. У то увјерава и обавеза Tadea de Jacomo из Фиренце, закупца брштаничке царине, да ће пшеница и све врсте житарица, изузев сирка, које буду доспијевале до овог мјеста, под казном од 1 дуката за сваки стар, бити достављене у Дубровник и Стон.³²⁾ Исто онако као што су их раније отпремали у Дријева, Дубровчани су сада своје синдике за набавку жита слали у Брштаник.³³⁾ Али, поред њих тамо су се, изгледа, овим артиклом снабдијевали повремено и неки са Ластова.³⁴⁾ Но, када је крајем 1395. напрасном одлуком владе дошло до расељавања дубровачке колоније у Брштанику,³⁵⁾ извори показују да је водећа улога у испоручивању жита дубровачкој општини поново припала Дријевима.

Још 7. октобра 1395, Мало вијеће је овластило споменутог Фирентинца Тадеа да пази на жито са Неретве, попише све количине које се тамо налазе и нареди дубровачким трговцима да га доведу у Дубровник. У настојању да се све то спроведе у дјело, наређено је дубровачким судијама и трговцима да у погледу пшенице и свих других врста жита слушају реченог Тадеа,³⁶⁾ који је сваког прекршиоца одредбе о житу на Неретви могао казнити до два мјесеца затвора.³⁷⁾ Кратко вријеме након тога, влада је поново, преко дријевских судија, издала наређење трговцима на Неретви да, под пријетњом казне од 100 перпера, пошаљу преко Стона своје жито у град. Судије су требали да попишу власнике и количину жита које се извезе у Дубровник, и сачињени списак доставе кнезу Стона, који је морао да провјери приспјелу количину и о томе обавијести општину.³⁸⁾ Послије тога Дубровчани поново прибјегавају већ испробаној

³²⁾ »... che tuto grano et ogni altra generation de blava la qual se trarra per mare del ditto mercado de Berstanich, si per forestieri como per Ragusei, de farlo condure a Ragusa et a Stagno, excepto songo, sotto pena de ducato uno per cascum staro che fosse portato ad altro luogo, habiando per provisine dela blava che se condura«. М. Динић, *Одлуке већа II*, 585, 20. VI 1388. Упор. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 50.

³³⁾ Види Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 114.

³⁴⁾ Тако је дубровачки грађанин Ратко Добровоевић из Брштаника изјављивао да ће »debere habere a Nicola de Frasca de insulla Lauguste, pro modys XXV frumenti«, коју му је продао у Брштанику, суму од 64 перпера и седам гроша. Div Sanc. XXI fol. 68' 11. X 1393. Упор. Ђ. Тошић, *Брштаник у средњем вијеку*, ГДИ БиХ, Год. XXI—XXVII, Сарајево 1976, 43.

³⁵⁾ »... de precipiendo dicto Zore et aliis civibus nostris habentibus et tenentibus domos in Berstanicho et Posrinica quod debeant destruere dictas domos suos sub pena ducatorum mille«. ХАД. Reformationes (Ref.)

³⁶⁾ Ref. XXX fol. 20, 7. X 1395. Упор. Д. Динић-Кнежевић *Трговина житом у Дубровнику у IX веку*, 115 нап. 296.

³⁷⁾ »... de scribendo Tadeo de Florenza quod possit imponere penam standi in carcere duorum mensum contrafacienti ordinibus bladi in Narento«. Ref XXX fol. 20', 14. X 1395.

³⁸⁾ Ref. XXXI fol. 3, 19. VIII 1397. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 115 нап. 298.

пракси: бирају синдике, обично из редова властеле, и шаљу их на Неретву због набавке жита.³⁹⁾

Дакле, када због неродица, куга и ратова Дубровник није могао да нађе потребне количине за прехрану његовог становништва најважнијег артикла у земљама преко мора, обично се окретао својем ближем залеђу, тј. области Неретве, и тамо га набављао. Тако су у допремању жита, и то у највећем броју случајева пшенице, са Неретве почетком 30-их, у другој половини 40-их и средином 60-их година XIV вијека искључиво учествовала приватна лица. Од средине 70-их до половине 80-их година, а затим од 1395. па до краја стољећа оно је готово једино било набављано преко тамо отпреманих синдика. Количине неретљанског жита достављаног у Дубровник у XIV вијеку биле су од случаја до случаја различите и кретале су се 100—800 стара. Обећање Петроја Лучића да ће »sine iudicio et questione« исплатити Никши Хујанчићу 3 стара пшенице, те 2 стара јечма и проса »qui deficiunt ad mensuram Ragusii de mensura Narenti«,⁴⁰⁾ јасно показује да је дријевски стар жита био нешто већи од дубровачког, али, свакако, није довољно да објасни о каквој се и коликој разлици радило. У одсуству других података, ово за сада није могуће установити.

У зависности од потребе, квалитета и годишњег доба, цијене жита увоженог са Неретве кретале су се:

- 14—30 гроша за стар пшенице,
- 10,5 гроша за стар јечма,
- 5 гроша за стар ражи,
- 4 гроша за стар проса,
- 3,5 гроша за стар сирка.

Жито су у град из ових крајева допремали појединци из редова дубровачке властеле⁴¹⁾ и трговаца.⁴²⁾ Исто тако, и међу лицима које је дубровачка општина слала тамо као своје синдике, јављају се и једни и други.⁴³⁾

³⁹⁾ Дана 5. фебруара 1398. у Дријева је отпремљен за синдика Андрија Менчетић (Ref. XXX fol. 18', 5. II 1398), а 22. августа исте године Марин Рањина (Ref. XXXI fol. 32', 22. VIII 1398) гдје га налазимо и почетком јануара 1399. године. (Ref. XXXI fol. 47', 5. I 1399). Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 115—116.

⁴⁰⁾ *Div. Sanc.* XX fol. 110, 19. III 1366. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, 127 нап. 362.

⁴¹⁾ Јахе Ђорђић, Никола Менчетић, Петар и Махајло Бобаљерић, Бисте Букић, Клемент Држић, Мартол Волчић, Михоч Бодачић и Махајло Мартинусић.

⁴²⁾ Лука Ламбе, Радеља Деберчинић, Домања Милдратовић, Тихоч златар, Тихоч Чиалевић, Влакота Добротић, Волчое Воровевић, Палушко Милановић и Мароје Бутровић.

⁴³⁾ Јахе Ђорђић (1347), Павле Соркочевић (1374), Унуче де Матеша (1375), Ангел Качић (1384), Андрија Менчетић (1398) и Марин Рањина (1398—99).

Владино одобрење дријевским трговцима из 1380. да непописани сирак могу да продају њеним поданицима, настањеним у Стону, Ластову и Мљету,⁴⁴⁾ несумњиво говори о извозу житарица са Неретве и у друге области дубровачког подручја. Осим тога, неретљанске пшенице је, као што смо видјели, стизала понекада и у крајеве преко мора, када се давала у замјену за млетачко вино.⁴⁵⁾ Мада су дубровачки трговци и поданици тамо били најбројнији, пожито су долазили и неки други. У ствари, због тог жита Дубровчани су повремено доспијевали чак и у опасност од отвореног сукоба са сусједима, а нарочито Корчуланима, који су се, такођер, редовно снабдијевали њиме на ушћу ове ријеке. Тако је 2. априла 1375, влада упутила инструкцију своме синдику у Дријевима (Унуче де Матеша), обавјештавајући га о томе како треба да поступи са једном дубровачком армадом која ће приспјети тамо у циљу хватања двије корчуланске и двије которске лађе које су крцале жито у тргу и да их послје заробљавања натоварене житом, посредством стонског кнеза, пошаље у Дубровник.⁴⁶⁾

С друге стране, међутим, Дубровчани не само да су извозили жито са Неретве, него су га понекад и увозили тамо. Већ крајем 1319. било је одобрено Франу Тудузићу да 200 товара свога јечма из Апулије одвезе у Дријева.⁴⁷⁾ Повремено су се и сами Неретљани користили дубровачким пословним каналима за довоз прекоморског жита на овај трг.⁴⁸⁾

⁴⁴⁾ Види нап. 28.

⁴⁵⁾ Види нап. 9.

⁴⁶⁾ Ј. Тадић, *Писма и улутства I* 302-303, бр. 282, 2. IV 1375. Упор. Е. Форетић, *Корчула у средњем вијеку до 1420*, Загреб 1940, 107, 306 и Б. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 125.

⁴⁷⁾ «... quod Frane de Tedusio possit et valeat sine aliqua pena honorare barcusium suum ordeo in Ampulia, et ipsum ferre Narentum... teneatur solve re comuni pro ducentis salmis, ad rationem grossorum pro quolibet stario Ragusii». *Mon. Rag.* V, 157, 13. IX 1319. Упор. Б. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 125 и I. Манекен, *Dubrovački patricijat u XIV веку*, 433.

⁴⁸⁾ Б. Храбак, *Извоз житарица из БиХ*, 125.

SUMMARY

ON THE EXPORT OF GRAINS FROM THE NERETVA RIVER TO DUBROVNIK IN XIV CENTURY

When due to failure of crops, plagues and wars Dubrovnik could not supply in the overseas lands (in the Southern Italy — Apulia and Bari, and at the Peloponnesus — Patras and Clarenza) the necessary quantities of the most important crop of feed its population, the City turned to its closer hinterland — the Neretva River region — and obtained it there. Private persons were exclusively responsible for bringing the grain in the City, and in majority of the cases it was wheat, from the Neretva River region at the beginning of the thirties, in the second part of the forties and in the middle of the sixties of the XIV century. From the middle of the seventies until the middle of the eighties, and then from 1395 until the end of the century, the wheat was purchased only through the syndics that were sent to the region. The quantities of the Neretva River region grains delivered to Dubrovnik varied from case to case, and they amounted from 100 to 800 stars (one star — 71,69 kg). Depending on the need, quality and season, the grains's price differed, and it was from 3,5 groschen per a star of broomcorn to 30 groschen per a star of wheat.

др Богумил Храбак

ДУБРОВЧАНИ У ЗАПАДНОЈ БОСНИ 1463—1669. ГОДИНЕ

Дубровачке насеобине које су настајале и одржавале се у оквиру једног пословног система, тј. мреже за рационалну експлоатацију балканског руралног простора, како код извоза сточарских и земљорадничких сировинских производа, тако и код довоза тканина и друге манафактурне робе са Запада, нису биле једнако распоређене у свим балканским и подунавским земљама. Највеће насеобине после пада Босне и Херцеговине под власт Османлија постојале су у Београду и Србији, у Софији и северној Бугарској, па и у великим градовима Паноније. Босна је била много ближа дубровачкој пијаци и луци, те је могао да се примењује и систем амбулантне трговине, тј. да трговац са еспапом крене из Дубровника као свог сталног боравишта у херцеговачке и ближе босанске касаве и шехере, да робу распрода као путујући трговац, или да је остави у комисиону на продају домаћим људима, с којима је био повезан. Други разлог што се Дубровчани нису чешће стално настањивали у Босни налазио се у околности да је од друге половине XVI века све више расла конкуренција домаћег живља. Тај домаћи пословни свет представљали су босански трговци, католици и муслимани, други као локални а први као корисници, такође, једне комерцијалне мреже која је покривала не само Босну него и Славонију, па и турски део Угарске, Србију и Бугарску, а у великим лукама Италије (на пример у Венецији, Анкони и Барлети) надовезивала се на западно тржиште. Босански католици су чак и у Београду од друге трећине XVII столећа почели да сметају Дубровчанима и да их истискују. И Јевреји из Сарајева и неких мањих босанскохерцеговачких места били су озбиљни такмаци Дубровчанима, нарочито 1590—1592. године, кад су и они изградили свој систем извозно-увозне трговине, повезујући се са Венецијом и Анконом и користећи при томе луке у Дубровнику и Сплиту, а у прво време и Неретву (Габелу).

Праву сталну насеобину у Босни и Херцеговини Дубровчани су имали једино у Сарајеву. До око 1520. године они су у извесном броју били заступљени и по старим босанским рудницима источне Бос-

не (Сребреница, Олово) док их у рудничким местима средишне Босне после 1463. сусрећемо само појединачно. Ипак, по неколико њих организовало је извозно-увозну трговину и у мањим средиштима, као што су били Мостар, Ливно, Коњиц, а појединачно их је било и у Зворнику, Сасама (код Сребренице), Солима (Тузла), Габели па и у Јајцу и Вањалуци. Дубровачких крзнара који су се бавили прометом добара било је и у Невесињу. Њихов боравак у тим мањим пословним центрима треба везати нарочито за време од 1520. до 1570. године. Са појавом веће конкуренције домаћих трговаца и са честим случајевима пљачки на друмовима и одметања феудалних снага од закона, Дубровчани су се повлачили у родни град, у Сарајево, србијанске и бугарске колоније и у Панонију, у позадини оперативних трупа, где је централна власт била присутнија и где се безбедније пословало.

Од места на западним странама Босне Дубровчани су најпре одржавали везе са Јајцем, које је било повраћено од Турака и дуже се времена налазило у власти Угара (1464—1527). Пословни свет у граду под Срђем и после угарског освојења града сматрао је Јајце као пропусивно тржиште за дубровачку трговину. Првога марта 1464, на пример, трговачка фирма Банка Ратковића и синова дала је пословном агенту Ивану Радишићу, званом Укилица, 144 дуката (свакако у тканинама и другим занатским израђевинама) да на два месеца пође да послује у Јајце, с тим да добит и штету деле попола.¹⁾ Нешто касније, Дубровчани су нарочито у критичним ситуацијама снабдевали угарски гарнизон у граду разним потребама, па и материјалом од кога се справљао пушчани прах. Они су шалитру и сумпор допремали чак из свога града и године 1491, док се још могло прићи утврђењу, мада је то било врло опасно и скопчано с великим пословним па и животним ризицима.²⁾

О присуству Дубровчана, нарочито у данима ратног стања око преосталог хришћанског упоришта у западним крајевима Босне, не може се наћи документација у Дубровачком архиву, јер су пустоловни трговци који су релативно добро стајали са представницима успостављене османлијске власти у Јајце одлазили више крадом него јавно, на своју руку и без упутства завичајне вароши. На пут нису полазили са својих сунчаних жала, него из насебина у Босни, из рудничких места средње Босне или из Врхбосне. То се пословање само сасвим ретко може запазити из аката неких архивских серија (на пример из Тестамената), с обзиром на то да званичне књиге насебина (ако су тада уопште и постојале) и приватни пословни либри трговаца за ту регију нису током бурних времена сачувани.

Сталнију везу Дубровника и Јајца под угарском влашћу потврђивало је и јављање Јајчана у граду св. Влаха. Нека Катарина из Јајца дошла је у сукоб са мајстором Паолом из Венеције, који се бавио намештањем прозора и остале равне стакларије у Дубровни-

¹⁾ *Историјски архив у Дубровнику* (у даљем тексту: ХАД), *Deb. no. LXXV*, 75og 1. III 1464: ire debeam in Bisnam, Jaiza, et ibi mercari.

²⁾ L. J. Thalloczy, *Повјест (бановине, града и вароши) Јајца 1450—1527*, Загреб 1916, 132).

ку; она је од овог занатлије тражила 50 дуката, па је Паоло морао да за свог јемца нађе једног Калића, дубровачког племића.³⁾ Тај би се случај најлакше могао растумачити тако што је Катарина морала дати поменути своту под интерес млетачком мајстору; новац је морала донети собом из родног места да јој послужи за животну екзистенцију у туђини. Неки Миливој Радивојевић из Јајца дао је коња и нешто новца за пут неком Ратку Радовановићу, свакако Дубровчанину, кад је из Јајца пошао у турски део Босне, на путу за Дубровник; Ратко је требало да изађе пред дубровачки суд, и у томе је вероватно Миливој био заинтересован; пре него што је Ратко кренуо на пут, био је присиљен да нађе јемца у завичајном граду да неће мимоићи правду.⁴⁾

Спор између дубровачких ортака Руска Теодоровог и Џивана Радишића (августа 1466) даје корисне податке о раду Дубровчана у Јајцу. Радишић је пословао у име трговачког друштва у Јајцу и изван њега, па је чак преузео дужнике треће стране, тј. пословних пријатеља (јер су облигације представљале хартије од вредности, тј. за наплату). Руско је, чак, контролисао компањона и утеривао свој део вредности код дужника преко свог комисионара. Тешкоће су настајале код дужника који су умрли пре него што би намирили обавезе. У таквим случајевима Џиван је био дужан да се закуне да више нису у животу, како би се односне своте задужења отписале. На списку датом арбитрама у спору било је наведено 20 дужника из редова градске посаде (Павал лумбардар, Џивико лумбардар, Матиас баллистар, Матиас вратар), функционера (бан Ласлов), занатлија (Илија кројач) и другог ситног света домаћих и мађарских имена; попис је обухватио и неког Филипа из Пожеге. У свему се радило о 44 дуката и 39 акчи, при чему су највећа задужења била 22 дуката (Antonij de Giovan), 11 (бан Ласлов) и 10 (Stepan Dexievich). Основна монета која је курсирала ипак је била турска акча, јер су Јајчани у свему били упућени на турско суседство. Врло је чудно што је однос акче и дуката био веома неповољан за акчу — сто акча ишло је у дукат,⁵⁾ што би говорило да је акча процењена два пута мање него у другим турским областима које нису биле у непосредном контакту са западним светом. Инфериорност турске монете је сувише очигледна! Можда зато што је солидан угарски или млетачки дукат био много тражен у султановој држави.

Исте 1466. године, тројица дубровачких поклисара, који су ишли угарском краљу у Јајце, извршила су неку исплату од сто дуката за рачун дубровачког трговца из Београда Франка Васиљевића.⁶⁾ Нешто пре тога, Радивој Иванишевић из Јајца ступио је у Дубровник у пе-

³⁾ ХАД, *Div. sanc.* LXXIX, 122'. — Спор је окончан 4. маја 1479.

⁴⁾ ХАД, *Div. not.* LXXIX, 175' od 26. III 1945. — Крајем марта 1945. Миливој је за свог пуномоћника поставио општинског телала Милоша са задатком да од Ратка преузме три дуката, те да се због тога појави и пред судом (*Proc. not.* IX, 169).

⁵⁾ ХАД, *Div. sanc.* LII, 113'—14 od 20. II 1469.

⁶⁾ ХАД, *Div. sanc.* L, 50 od 2. IV 1466.

тогодишњу фамулску службу код Теренција де Теренциис из Пезара, али је у њој био свега два дана.⁷⁾

У годинама 1467—70, у Јајцу је живео и пословао Дубровчанин Иван Милетић, а 1467. ту је умро Павле Стојчић. Трећи Дубровчанин, већ поменути Џиван Радишић звани Скулица, био је (октобра 1470) опуномоћен да сакупи Стојчићева добра,⁸⁾ свакако трајнија и непокретна кад су представљала вредност и три године касније, после смрти власникове. На сличан је начин (марта 1495) Јајчанин Миливој Радивојевић у Дубровнику поставио пуномоћника да од Ратка Радовановића сакупи три дуката и преузме неког коња.⁹⁾

Крајем 1470. године, неки Радоња Србин који се населио у Дубровнику продао је неком фратру четири свеске књиге (библију, декреталије, четири либра св. Бонавентуре и Лактанција), које је Радоња купио у Јајцу за време турске краткотрајне власти од неких јајчара за 26 дуката.¹⁰⁾

Познати хроничар политичког и пословног живота Венеције Марино Санудо доноси неколико занимљивих података о Јајцу. Јуна 1502. угарски капетан из Јајца изашао је из града са 3000 коњаника да пружи пратњу великом конвоју од 1000 кола којима је из Хрватске превожена пшеница у Јајце; тај транспорт су напали Турци, па се развила борба у којој је 500 Турака погинуло, а 36 их је ухваћено. Јуна 1515, папа је послао помоћ у пшеници, наоружању и 700 дуката опсађеним Јајчанима; као папин нунције у тој акцији слобавио је бискуп Оточца Винценције. Трговци из Хрватске долазили су у Јајце и ширу околину. Крајем зиме 1510. Турци су покушали да се освете угарским трговцима који су се скупили у неком месту северозападне Босне, али их је у томе омео јајчки бан са 1000 коњаника.¹¹⁾ То означено место могла је бити Бањалука, која је забележена септембра 1500. као једна од четири тврђаве око Јајца, четири миље од Ливице.¹²⁾

И на крају угарске власти Дубровчани су с робом долазили у Јајце. Неки Иван Радовановић из Конавала је пре поласка пред сведоцима направио уговор са кројачем Иваном Љубојевићем, вероватно примајући од њега тканине, готово одело и капе као робни кредит; на путу је умро, оставивши кројачу дужан 5000 акчи.¹³⁾ Дакле, вредност робе опет је обрачуната у турским акчама.

Кад су Турци прикључили јајчку бановину осталом делу Босне, Дубровчани више нису долазили у град под Пливин водопад.

⁷⁾ ХАД, *Div. sanc.* XXXXIX, 53 од 2. и 4. XII 1465.

⁸⁾ ХАД, *Proc. not.* IV, 251—2 од 10. X 1470.

⁹⁾ Исто, IX 169 од 20. III 1495.

¹⁰⁾ ХАД, *Div. not.* LV, 12 од 5. XII 1470; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 341. — О ценама књига вид: Д. Динић-Кнежевић, *Библиотека Петра, дубровачког лекара с почетка XV века*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XVII—1 (1974), 42—3.

¹¹⁾ *I iarii di Marino Sanuto*, vol. IV, Venezia 1880, 283; XX (1837), 33120; X, 22.

¹²⁾ Исто, III (1880) од 20. IX 1500 («Bagnaluch, mia 5 de Liviza»).

¹³⁾ ХАД, *Mob. ord.* XXIX, 48' at од 18. III 1523.

Још пре него што се на зидинама јајачке тврђаве залепршала зелена пророкова застава, дубровачки трговци су се насељавали у Ливно, значајно место на путу из Босне за млетачку Далмацију и са релативно богатијом околином. Кад је у том насељу почела њихова делатност тешко је посигурно установити. Зна се да је у месецима после пада под османлијску власт (а најкасније почетком 1465) опљачкан дубровачки караван који је водио дубровачки племић Стијепо Марг. Цријевић, који је посредним правцем путовао у Босну и да је том приликом отето робе за око 180 дуката.¹⁴⁾ Први докуменат који говори о несумњивој присутности Дубровчана у турском Ливну потиче из 1526. године и говори о смрти кројача Марина Ђурђевића. Овај је издахнуо у близини вароши («аpresso ad Chlieupo»). Можда је тај кројач био путујући трговац и да је у ширу околину Ливна излазио са робом. Конзерватори његове имовине, изабрани у Малом вијећу, овластили су Орсата Лукиног, златара, који је као трговац пословао у тим деловима и местима Босне («mercante in ledite parte et lochi di Bosna»), да на основу ћирилски писаног упутства сакупи Маринову заоставштину; дато му је и једно писмено наређење дубровачким трговцима да треба да сведоче у Орсатову корист, свакако пред турским судом и властима при сакупљању добара. Требало је да прибере новац, одела, покућство, »savazarie« (вероватно уларе, оглаве, поводце, конопце), »retagli« (имовина, наследство) и уопште све што би нашао по покојниковом рачуну. Тканине је требало да прода за готов новац (што би упућивало да је била јаче уврежена и трампа, размена производа за еспап), а покретна добра да пошаље у Дубровник. Важан и неугодан део посла састојао се у утеривању дугова од људи који су примили робу на почек. У Дубровнику се претпостављало да би кадија и други локални органи власти могли сметати у прибирању наслеђевине. Ту је Орсату саветовано да покаже умешност у опхођењу с људима од власти и да се послужи хуђумом који је добијен на султановом прагу. Оригинал тог Портиног акта налазио се у рукама Паскоја Христ. Радовог (de Alegretto), умрлог у Олову, и опомињао је да добра Дубровчана који би умрли у султановој земљи припадају наследницима умрлог.¹⁵⁾

Помен Орсатовог деловања у том делу Босне и у тим местима, као и навођење других дубровачких трговаца који би сведочили пред локалним властима у корист Орсатове интервенције говорило би у прилог претпоставке да је поред Марина у то доба морало бити и других дубровачких трговаца којима је Ливно представљало пословно седиште, а који су послове проширивали и у контакту с суседним земљорадничким селима и околним сточарима.

Кројач Иван Љубојевић, који је дао робе у комисиону на продају агенту који је (вероватно 1522) одлазио у Јајце, почетком 1530. године означен је на седници дубровачке владе као трговац у Ливну. Био је преко главе задужен, те му је од стране веровника преко Ма-

¹⁴⁾ ХАД, Div. sanc. XLVIII, 153' од 27. IV 1465.

¹⁵⁾ ХАД, Div. sanc. CXV, 10'—11 од 28. VIII 1526; Cons. min. XXXV, 194 и 194' (удова Ника) од 24. и 26. VII 1526.

лог вијећа дата могућност да 15 дана проведе у родном граду без судског гоњења, како би средио своје послове.¹⁶⁾ Можда је роба за продају у Јајцу дата управо у Ливну. Појава неколико дубровачких кројача као трговаца у Босни није посебно карактеристична, јер су кројачи и подстригивачи сукна били врло чести продавци тканина и готових одела, а можда и кројачи по индивидуалној поручбини, и по дубровачким насеобинама у Србији и Бугарској.

Четрдесетих година XVI века у Ливну су пословала два брата стричевића, Покрајчићи, родом из Стона. Тројан Иванов је јуна 1544. поставио за свог пуномоћника Антуна Мат. Бољановића, да уреди стање са поседима које је Тројан имао на Пељешцу и да се у његово име појављује на дубровачким судовима.¹⁷⁾ На сличан начин је Стоњанин Јосип Покрајчић за свог пуномоћника одредио Дубровчанина Мата Лукова, трговца у Ливну, (Цлиевас), да прими оно што је Јосип требало да прими од стонског викара,¹⁸⁾ можда на име каквог наслеђа. Тројан Покрајчић је припадао оном типу дубровачких насеобинских трговаца који нису имали довољно обртног капитала за велике пословне могућности које су се нудиле у средини у којој су деловали, те су били приморани да обртни капитал допуне узимањем робних кредита у завичајном граду. Те пословне позајмице у роби биле су следеће:

децембра 1545=163 дуката и 39 гроша у две обвезнице;

јуна 1546=562 дуката, у четири обвезнице.

Код исплате дугова само су два кредита исплаћена пре времена, код једног је исплата каснила за годину дана, али је до тога дошло у споразуму са веровником, код једног је каснија за готово четири и по године, а две облигације су регистроване у нотаријату, да би се покренула судска наплата преко секвестра у Дубровнику стечене имовине.¹⁹⁾ Као што се види, Тројан није био сигуран платиша, па се због тога свакако није касније ни задуживао. Он је био пословно активан у Ливну још октобра 1550, кад се последњи пут среће у документима.

Треба забележити да су и други Дубровчани пре 1526. године путовали у Ливно. Неки Марин Михајевић звани Лукерна, трговчић (прлабућ) из Дубровника, био је концем 1523. или првих недеља 1524. године убијен на путовању из Мостара у Ливно, те је ваљало сакупити његову робу.²⁰⁾ У Ливно се склонио и емин пред дубровачким Плочама Махмуд (1558—59), кад је дошао у сукоб са Дубровником.²¹⁾ Од Муслимана, пословних људи из места, радио је 1539—48. са Дубровником неки Ферхат Бабић, који је код Марка Остојића (1537)

¹⁶⁾ ХАД, *Cons. min.* XXXVI, 130' од 28. II 1530.

¹⁷⁾ ХАД, *Proc. not.* XVIII, 54 од 9. VII 1549.

¹⁸⁾ ХАД, *Proc. not.* XIX, 185' од 24. IV 1550.

¹⁹⁾ ХАД, *Deb. not.* LXXXIII, 287; LXXXIV, 1, 37, 37', 37'; *Div. not.* CIX, 297; CXI, 20

²⁰⁾ ХАД, *Cons. min.* XXXV, 7 од 19. III 1524.

²¹⁾ ХАД, *Secr. rog.* III, 57; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 231

депоновао 5000 акча.²²⁾ Ту је (1599) боравио и угледни дубровачки пријатељ Ахмед Дугалић, коме је упућен гласник.²³⁾

Кад је, после млетачко-турског рата 1537—40. године, ојачао промет Босне са лукама млетачке Далмације, ту конјунктуру су железели да искористе и дубровачки трговци у Ливну. Покрајчићева задужења у Дубровнику су управо најбољи сведок тих увећаних могућности, кад је требало имати и увећани обртни капитал. Бујица робе која је ишла у Босну или из ње у Шибеник или Сплит преплавила је и Тројана и друге Дубровчане у Ливну, на првом удару у промету са млетачком Далмацијом. После 1550. године, дубровачки трговци се не јављају више као стално насељени у Ливну, свакако зато што су промет добара прихватили у своје руке домаћи трговци, а делимично и млетачки.

Ливањско поље обиловало је житом, а од средине XVII века и сеном и било је добро обрађено и насељено. Због тога је Ливно било једно од локалних тргова житарица. Дубровчани су 1555. године добили у Цариграду дозволу да ту купе пшенице.²⁴⁾ Зрневље које је стизало у млетачке луке Далмације (нарочито од 1558), без икакве сумње потицало је и из Ливањског поља.²⁵⁾

Касније су се пословни људи из Ливна и Јајца везивали за нову и пословно нагло нараслу чаршију у Бањалуци. На пример, Ајваз, син Петров из Јајца, узео је (1583) у трогодишњи закуп творницу свећа у Јајцу, Кључу, Бањалуци и у још неким местима изван Босне; пет лица је сведочило о том случају кад је акт регистрован у Фојничком самостану.²⁶⁾ На исти начин пословали су као ортаци Бањалучанин Иван Матијан и Никола Матијевић из Ливна (1656).²⁷⁾

Дубровчани дуго нису били стално настањени у Бањалуци. Неки богатији трговци по насеобинама Србије или Будима имали су тешких веза са бањалучком пијацом. Двојица београдских ортака, Марко Иванов и Лука Пјерољ (пре 1591), послали су у Бањалуку на захтев својих комитената 602 1/2 лаката скупог свиленог атласа у вредности од 1205 дуката.²⁸⁾ И знатно пре тога, пре априла 1556, двојица Дубровчана јавила су се своме налогодавцу у Дубровнику да не могу да са трећим Дубровчанином путују у Бањалуку, где је требало да сакупе добра покојног Николе Ђиновића; нова порука из Дубровника била је да узму у службу какво лице које би реализовало тај део упутства њима дат; поменути двојица били су Јаков II. Ђон и Мато Анд. Фифа, док је трећи био покојников брат од стрица Франо Барт. Ђоновић.²⁹⁾ Ипак, нашао се један сигуран траг о деловању Дуб-

²²⁾ ХАД, *Mob. ord.* XXX, 233 од 7. IX 1548.

²³⁾ ХАД, *Cons. min.* LXV, 4' од 7. VI 1599.

²⁴⁾ Б. Храбак *Извоз житарица из Османлијског Царства у XIV, XV и XVI столећу*, Приштина 1971, 443, 235 и 289.

²⁵⁾ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке и шире околине до рата 1683—1699. године*, Историјски зборник, I Бањалука 1980, 91—2.

²⁶⁾ Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик СКА LXVII (53), Београд 1930, 117, но 116.

²⁷⁾ ХАД, *Deb. not.* XCVII, 216' од 21. VIII 1656.

²⁸⁾ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 124—5.

²⁹⁾ ХАД, *Div. not.* CXIV, 250' од 15. IV 1556.

ровчана у Бањалуци пре времена успона босанских трговаца католика, којима је управо Бањалука била једна од основних база јачања и уздицања. Кад су домаћи трговци ојачали, Дубровчани се нису могли одржати више у Бањалуци. Околност да се Бањалука није налазила у непосредној сфери дубровачког пословања допринела је пословном уздицању локалне чаршије. Позајмљивање новца у Дубровнику током XVII века није могло непосредније наудити трговању Бањалучана. Појава Јевреја од краја XVI столећа само сведочи да је рад на бањалучкој пијаци био уносан.³⁰⁾

Ипак, и на самом крају XVI века у граду на Врбасу било је стално насељених поданика града св. Влаха. Године 1596. ту је станао дубровачки трговац Никола Винц. Грего, који се преко пуномоћника у Дубровнику одвојио од родбине и имовно осомостилио. Седам година касније, Илија Влатковић је на исти начин поставио у завичајном граду свог опуномоћеног агента.³¹⁾

Дубровчани су долазили у Бањалуку и као поклисари или гласници своје владе, с обзиром да је неколико деценија, од 80-их година XVI столећа, у месту резидирао босанскохерцеговачки земаљски поглавар, беглербег. Ту би се они понекад и разбољевали,³²⁾ као што су из Дубровника упућивани и лекари да лече босанског намесника.³³⁾

Од средине XVII столећа, а поготово кад је завршен дуготрајни кандијски рат, Дубровчани су у већој мери почели да се повлаче из насебина. У западној Босни њих је потпуно уклонило пословање домаћег света са сплитском скелом.

³⁰⁾ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 125.

³¹⁾ ХАД, *Прос. санс.* VII б, 88, од 20. II 1596; XXII, 68 од 23. X 1603.

³²⁾ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 125; ХАД, *Сопс. год.* LXXI, 218—20 (1592); LXXIV, 264 (1596), 253', 254', 261', 279; LXXV, 4, 7, 10, 109', 110; LXXVI, 97' (1598); А. Ханџић, *Писма Ахмед-паше Дугалића дубровачком кнезу и влади*, Прилози за оријенталну филологију III—IV, Сарајево 1953, 422; Б. Храбак, *Покушаји београдског назора Ејнезана да лиши Дубровник њенихседа (1590, 1591)*, Зборник Филозофског факултета у Приштини VIII (1971), 96.

³³⁾ Ј. Тадић, *Јевреји у Дубровнику до половине XVII столећа*, Сарајево 1937, 253.

SUMMARY

THE CITIZENS OF DUBROVNIK IN THE WESTERN BOSNIA FROM 1463 TO 1669

The first permanent settlement in Bosnia and Herzegovina after its fall to the Osmanlis's rule the citizens of Dubrovnik had in Sarajevo. Until about 1520 they were present in some number in the old Bosnian mines of the Eastern Bosnia, while in the mining places of the Central Bosnia after 1463 they were to be found only individually. The similar thing applies to some other places (Mostar, Konjic, Gabela, Sase, Zvornik, Tuzla etc). During the Hungarian rule at Jajce (1464—1527) there were at least several citizens of Dubrovnik there who maintained commercial links with that exposed bastion of the Christians in their struggle against the Turks. And the people of Jajce came to take refuge or to serve in Dubrovnik. The citizens of Dubrovnik travelled across Livno way back in 1464, and there were some of them permanently settled in XVI century (1520—1555) and from there they exported wheat, like the Venetians did, too. The Dubrovnik merchants in Banjaluka appeared only individually (reliable proofs mentioned them from 1500) from the beginning of XVII century. At the time the local merchants grew considerably in strength (Catholics and Moslems) and the Jews as well founded their settlements in Sarajevo and in some smaller places, so the citizens of Dubrovnik were pushed out completely from the Western Bosnia. Their connection with the Split ferry (from 1592) contributed to this departure.

ОДНОС ИЗМЕЂУ ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА И ФРАЊЕВАЦА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД XV ДО КРАЈА XVII СТОЉЕЂА

О односу између православне цркве и босанских фрањеваца у турском времену расправља се у југославенској историографији већ пуно једно стољеће, почев од полемички интонираних радњи Ивана С. Јастребова из 1879—1880, па до чланака Срећка М. Џаје и Ванче Бошкова из 1982. године.¹⁾ Историчари су знања црпили

¹⁾ Јастребов С. И., *Податци за историју српске цркве*. Из путничког записника, Београд 1879 (Јастребов С. И., *Податци*); исти, *Садржај фермана који је израдио себи католичко свештенство код Пороге у свом одношају према православној митрополиту херцеговачком и босанском*, Гласник Српског ученог друштва, књига XLVIII, Београд 1880, 405—418 (Јастребов И., *Садржај фермана*); Батинић В. М., *Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за првих шест вијекова њихова боравка*, Свезак II, Провинција (1517—1699), Загреб 1883 (Батинић В. М., *Дјеловање фрањеваца*); Вукичевић М., *Знаменити Срби мухамеданци*, Прва књига, Београд 1901 (Вукићевић М., *Знаменити Срби*); Прелог М., *Повијест Босне у доба османлијске владе*, I дио (1463—1739), Сарајево, 1910 (Прелог М., *Повијест Босне*); Чутурић Ј., *Фрањевци међу хрватским пуком кроз седам стољећа*, Сарајево 1926 (Чутурић Ј., *Фрањевци*); Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, Споменик Српске краљевске академије, LXVIII, Други разред 53, Београд 1930, 61—431 (Матасовић Ј., *Фојничка регеста*); Шабановић Х., *Турски документи у Босни из друге половине XV стољећа*, Историско-правни зборник 2, Сарајево 1949, 177—208 (Шабановић Х., *Турски документи*); Радоњић Ј., *Римска кудија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950 (Радоњић Ј., *Римска курија*); Ђурђев В., *Српска црква под турском влашћу до 1557. год.* Хисторијски преглед 1, Загреб 1958, 20—28 (Ђурђев В., *Српска црква*); исти, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964 (Ђурђев В., *Улога цркве*); исти, *Однос између охридске архиепископије и српске цркве од пада Смедерева (1459) до обнављања пећке патријаршије (1557)*, Радови Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, књига XXXVIII, Одјелене друштвених наука, књига 13, Сарајево 1970, 185—209 (Ђурђев В., *Однос између охридске архиепископије и српске цркве*); Чубриловић В., *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник Филозофског факултета V — 1, Београд 1960, 163—188 (Чубриловић В., *Српска православна црква*); Мирковић М., *Правни положај и карак-*

из фрањевачких љетописа, фермана, бујрулдија, архијерејских берата, дефтера Црквене канцеларије у Цариграду за »Митрополије и епископије у Румелији и Анадолији« итд. Највише су кориштена Матасовићева регеста Фрањевачког самостана у Фојници, гдје се налази доста података о односу између двије цркве.²⁾ Она, ипак, болују од »доста криво датираних докумената, а вероватно и фалсификованих.«³⁾ На то је раније указао и Владимир Ђоровић.⁴⁾ На анахронизме у исправама фојничких регеста упозорила је и Радмила Тричковић.⁵⁾ Како критичко издање саме османско-турске грађе остаје као један од крупних задатака османистике »... пре тога нам једино преостаје да се послужимо оним што је досад урађено користећи се при томе незаобилазним критичким примедбама Јосипа Матасовића.«⁶⁾

Проблем односа између православне и католичке цркве у османском времену на овом простору састоји се у сукобу који је настао због тога што је православна црква вршила притисак на фрањевце и католичко свештенство настојећи да их потчини под своју јурисдикцију и да им наметне плаћање дажбина које су биле обавезне за православно свештенство и православно живаљ.⁷⁾ Они се међусобно погрдно називају »шизматичима« и »неискреним латинима.«⁸⁾ Односи између два свештенства били су особито напети у XVII стољећу, а и прије. Фрањевци се туже на православно свештенство више него на Турке и рђаво мисле о »шизматичима«. Ни право-

---

тер српске цркве под турском влашћу (1459—1766), Београд 1965 (Мирковић М., Правни положај); Веселиновић Ј. Р., *Историја српске православне цркве са народном историјом*, књига I (1219—1766), Београд 1966 (Веселиновић Ј. Р., Историја српске православне цркве); Јуришић К., *Католичка црква на биоковско-неретванском подручју у доба турске владавине*, Запреб 1972 (Јуришић К., Католичка црква); Тричковић Р., *Српска црква средином XVII века*, Глас Српске академије наука и уметности СССР, Одељење историјских наука, књига 2, Београд 1980, 61—164 (Тричковић Р., Српска црква); Џаја М. С., *Духовни, политички и друштвени контекст писца Матије Дивковића (1563—1631)*, Зборник радова о Матији Дивковићу, Институт за језик и књижевност, Одјељење за књижевност, Сарајево 1982, 273—283 (Џаја М. С., Духовни, политички и друштвени контекст); Бошковић В., *Турски документи у дубровачком архиву из друге полвине 16. вијека о односу православне и католичке цркве*, Зборник радова о Матији Дивковићу, Институт за језик и књижевност, Одјељење за књижевност, Сарајево 1982, 307—315 (Бошковић В., Турски документи).

²⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*.

³⁾ Бурђев Б., *Однос између острвске архиепископије и српске цркве*, 191, нап. 31.

⁴⁾ Ђоровић В., *Историја Југославије*, Београд 1933, 286 (Ђоровић В., *Историја Југославије*).

⁵⁾ Тричковић Р., *Српска црква*, 138, 139, нап. 361.

⁶⁾ Иста, исто, 137.

⁷⁾ Бошковић В., *Турски документи*, 307; Бурђев Б., *Положај и улога српске цркве, Историја народа Југославије*, књига друга од почетка XVI до краја XVIII века, Београд 1960, 102—103 (Бурђев Б., *Положај и улога српске цркве*).

⁸⁾ Прелог М., *Повијест Босне*, 59.

славно свештенство не мисли добро о »химбеним и лукавим латинима«.⁹⁾ »Српски је поп сматрао прије за брата Грка неголи фратра, а фратар је ваљда радије видио Талијана као брата него ли рођеног брата Србина«.¹⁰⁾

Католици су у Турском Царству били у тежем положају, јер су Османлије ратовале у Европи са католичким државама, па су били сумњичави према својим поданицима ове вјероисповиједи. Свештенике и папске изасланике који су долазили са Запада Турци су сматрали шпијунима.¹¹⁾ Изузетак чини однос према босанским фрањевцима којима је Мехмед II, одмах по заузећу Босне, издао ахд-наму којом се фрањевцима дозвољава рад на пољу католичке вјере, па чак и обилазак странаца.¹²⁾ Фојничка ахд-нама Мехмеда II из 1463. године веома је значајан документ »којим је регулисан положај босанских фрањеваца на самом почетку османске владавине и као такав представља основ за њихов цјелокупан рад. Осим тога, посматрана у ширим историјским оквирима, ахд-нама је значајна за положај хришћана у османској држави као и за однос Турака према хришћанској вјери уопште«.¹³⁾

Првобитна ахд-нама Мехмеда II издата босанским фрањевцима одмах по освојењу Босне 1463. године, рано је нестала. Њене најзначајније одредбе сачуване су у једном ферману султана Бајазита II из 1483. године. »Тај текст фермана послужио је као основ за израду садашње ахд-наме. Из тог фермана у текст ахд-наме унесен је дио његове диспозиције. Као узор за израду фојничке ахд-наме послужиле су ахд-наме из 16. в. . . «¹⁴⁾

На основу дипломатичке, језичке и хисторијске анализе текста садашње фојничке ахд-наме од стране Ванче Бошкова, произилази да је она »фалсификат са реалним историјским садржајем, односно такав фалсификат који је састављен од текста аутентичног документа Бајазита II. То значи да ахд-нама у свом данашњем облику није аутентична, али текст привилегија јесте аутентичан«.¹⁵⁾ Претпоставља се да је садашња ахд-нама настала у Дубровнику или Венецији концем 16. или првих година 17. стољећа.¹⁶⁾

Положај босанских фрањеваца »окупљених од 1517. г. у засебу фрањевачку провинцију Сребреничка Босна (Bosna Argentinea), у току XVI в. добија још већи значај, пошто пада под турску власт и седиште босанске епископије у Ђакову«.¹⁷⁾ У састав Сребрничке

⁹⁾ Исти, исто, 156.

¹⁰⁾ Исти, исто, 156.

¹¹⁾ *Историја Југославије*, Београд 1972, 144 (Историја Југославије).

¹²⁾ *Историја народа Југославије*, књига друга од почетка XVI до краја XVIII века, Београд 1960, 558 (Историја народа Југославије II).

¹³⁾ Исти, исто, 103.

¹⁴⁾ Исти, исто, 103.

¹⁵⁾ Бошков В., *Питање аутентичности фојничке ахд-наме Мехмеда II из 1463. године*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, Година XXVIII — XXX, Сарајево 1979, 87 (Бошков В., *Питање аутентичности*).

¹⁶⁾ Исти, исто, 103.

¹⁷⁾ *Историја народа Југославије II*, 558.

Босне ући ће и крајеви које су Турци освојили у Далмацији и Славонији. На том подручју фрањевци су преузели све послове католичке цркве.¹⁸⁾

Са православном црквом у османској држави било је друкчије. »Све док на међународну позорницу није ступила оснажена Русија, православна црква није за Царство представљала опасност, јер су се најважнија средишта источне цркве налазила на његовом подручју.«¹⁹⁾

Пећка патријаршија је и последице пада Деспотовине под турску власт продужила свој живот, али су на њу разрезани велики порески намети. Још за патријарха Арсенија II (умро око 1463. године) »наложише Турци велику дацију« на »престол српски« и на »патријаршкоју власт.«²⁰⁾ Арсеније II успио је да »очува јединство Српске патријаршије која је морала разрезати те намете на митрополије, епископије, манастире, цркве и на парохијско свештенство.«²¹⁾

При таквом оптерећењу српска црква није могла уредно да испуњава своје обавезе према османској држави, па су њени патријарси, који су управљали последице патријарха Арсенија II, почели да траже црквене дажбине и од католика у Босни и Херцеговини.²²⁾ Ферман султана Бајазита II из 1498. године је најранији османски извор који региструје тај православно-католички вишестолетни спор.²³⁾ Из документа сазнајемо да су католици из Новог Брда и Сребренице послали на Порту свог човјека који је овако говорио: »До сада патријарси и митрополити нису обичавали да се мијешају (у права) наших свећеника (попова). Сада су, међутим, дошли, побирали свој принос (акче) и вршили насиља и неправду. То (тако) раније није било.«²⁴⁾ Представник католика даље извјештава овако: »Њихова вјера и вјерски обреди не вриједе међу нама.«²⁵⁾

Слиједи султанова наредба кадијама Новог Брда и Сребренице »да ове случајеве како треба испитате и да сада буде онако како је прије било и да никако не поступите друкчије, а ако су противно обичају побирали њихове приносе (акче), предузмите да се одмах натраг врати, оне који се буду противили и опирали укорите, оне пак који не послушају попишите и овамо доставите, и након што погледате овај царски ферман, оставите га у рукама становника Сребренице. Ви пак ослоните се на узвишени знак.«²⁶⁾

¹⁸⁾ *Историја Југославије*, 144.

¹⁹⁾ *Исти, исто*, 144.

²⁰⁾ Кашић Д., *Српска црква под Турцима*, Српска православна црква 1219—1969, Споменница од 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 141—142 (Кашић Д., *Српска црква под Турцима*); Ђурђевић В., *Положај и улога српске цркве*, 98.

²¹⁾ Веселиновић Л. Р., *Историја српске православне цркве*, 61.

²²⁾ *Исти, исто*, 61—62.

²³⁾ Шабановић Х., *Турски документи*, 179; Бошков В., *Турски документи*, 307.

²⁴⁾ Шабановић Х., *Турски документи*, 198.

²⁵⁾ *Исти, исто*, 198.

²⁶⁾ *Исти, исто*, 198.

Матасовић доноси регеста још старијих докумената, из 1488. године. Иако је њихова аутентичност доведена у сумњу, ипак ћемо их поменути, с обзиром на то да су дуго времена привлачила пажњу историчара. То су фермани султана Бајазита II од октобра и новембра 1488. године, који говоре о спору босанских фрањеваца са српским патријархом, епископима и митрополитима због покушаја врха српске цркве да и од католика у Босни наплаћује обредне таксе и мијеша се у њихове вјерске послове.²⁷⁾ По Мирковићу, ти акти су настали као посљедица »противправног продора српске патријаршије и њених органа у област фрањевачко-католичке јурисдикције«. ²⁸⁾ Турци претходно снимају ситуацију, односно утврђују у односу на припаднике римокатоличке конфесије.²⁹⁾

У ферману султана Бајазита II од 20. новембра 1488. године стоји да је султан наредио својим достојанственицима у »окоужју босанском, херцеговачком, клишком и зворничком« да истраже да ли је католичка раја исто што и православни и да ли је одраније имала неке обавезе према српском патријарху, митрополиту и епископима.³⁰⁾ Султан је овај ферман издао по тужби једног представника зворничког санцака, који се жалио да од »стародавних времена митрополити пролазећи овуда од нас ништа тражили нису, а овога пута измислио је нове тражбине митрополит искати од нас и с тим нас узнемиравати«. ³¹⁾ За овим Зворничанином дошли су на Порту по истом питању »Перотин Јурин, Анто син Рајков и кнез Вукосав, који су франкски невјерници и вјере рухбанске говорећи: да од времена царског освојења (фетха) до дана данашњег, од нас као франкских невјерника у босанском, херцеговачком и клишком санцаку серф-ски невјерници патријархе, митрополити, нити епископи никад нијесу узимали пристојбу за вјенчање нити за цркву. А... сада траже (ипак) протузаконито од нас пристојбе, мијешајући се и напастујући наше цркве«. ³²⁾

У другом акту султана Бајазита II, из новембра 1488. године, установљено је да католици нису исто што и православни, те је било забрањено патријарху, епископима и њиховим људима да од њих узимају црквене пристојбе и мијешају се у њихове обичаје и обреде.³³⁾ Прецизно је направљена разлика између бискупа римскога папе и »грчкога и сирф-скога (српскога) патријарке«. ³⁴⁾

Знанственици су довели у сумњу вјеродостојност ових докумената. У првом ферману, од октобра 1488. године, помиње се клишки санцак, што није тачно, јер је Клис освојен тек 1537. године. Тричковић Р. наглашава чињеницу да се »Бајазит II (1481—1512)

²⁷⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 104—105.

»постојање или непостојање злоупотреба српских црквених органа

²⁸⁾ Мирковић М., *Правни положај*, 62.

²⁹⁾ Исти, исто, 62—63.

³⁰⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 104—105.

³¹⁾ Исти, исто, 104.

³²⁾ Исти, исто, 104—105.

³³⁾ Исти, исто, 105.

³⁴⁾ Исти, исто, 105; Мирковић М., *Правни положај*, 63.

никако није могао обраћати бегу Клиса. Клишки санџак образован је у време Бајазитовог унука Сулејмана, непосредно после освајања Клиса, 12. марта 1537. године.³⁵⁾ Ђурђевић сматра да у Фојничким регестима и »иначе има доста криво датираних докумената, а вероватно и фалсификованих. Ово је вероватно фалсификат, ако није направљена нека забуна са датирањем.«³⁶⁾

Ђурђевић сумња у аутентичност и другог фермана од новембра 1488. године зато што је мало вероватно да је српска црква 1488. године била тако сређена и имала такав положај под турском влашћу да је могла тражити дажбине од католичких фратара.³⁷⁾

Своју жалбу фрањевци су поновили и 1514. и 1517. године, ептужујући »патрике«, митрополите и владике да од њих и »Раје латинске« траже дажбине. Султан Селим I то је ферманима из горе поменутих година забранио.³⁸⁾

То су увертире у сукобе који ће трајати пуна три столећа. Фрањевцима је успијевало да се намета православне цркве ослободе, тј. »да барем израде ферман у Цариграду, по којем их се ослобађало од покушаних подвлашћења под православне владике. У пракси је ваљда ипак који пута успјело владикама и од католика побирати разне пристојбе.«³⁹⁾ Православну цркву су подупирали и турски чиновници, »па је требало силна мита сваки пут, кад су фрањевци хтјели одклонити овакве нападаје на правовјерје.«⁴⁰⁾ Католици су се опирали тим притисцима, жалећи се османској власти од кадије до султана да су они сасвим различита обреда од православнога.⁴¹⁾

У архиву фојничког самостана постоји препис фермана из 1523 (или 1579. године), изданог митрополитом Максиму »да се прође фратарах, јербо од истих неће ништа добит.«⁴²⁾ Максим је био владика на једној од три епископске катедре (херцеговачкој, босанској и зворничкој), само се не зна на којој и у које вријеме.⁴³⁾

Фрањевци су 1527. године у Цариграду опет испословали акт у коме се за католике каже да су независни од православних владика, пошто нису њихова обреда. Зато им не морају плаћати данак који сљедбеници православне вјероисповиједи плаћају својим вла-

³⁵⁾ Тричковић Р., *Српска црква*, 139; о анахронизмима у исправама Фојничких регеста види код исте, исто, 138, 139, нап. 361; Ђоровић Б., *Историја Југославије*, 286; Ђурђевић Б., *Однос између охридске архиепископије и српске цркве*, 191.

³⁶⁾ Ђурђевић Б., *Однос између охридске архиепископије и српске цркве*, 191, нап. 31.

³⁷⁾ Исто, исто, 191.

³⁸⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 105—106.

³⁹⁾ Прелог М., *Повијест Босне*, 156—157; Чубриловић В., *Српска православна црква*, 171.

⁴⁰⁾ Батинић В. М., *Дјеловање фрањеваца*, 30—31; Чутурић Ј., *Фрањевци међу хрватским пуком*, 31—32.

⁴¹⁾ Јуришић К., *Католичка црква*, 228.

⁴²⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 106.

⁴³⁾ Филиповић С. М., *Почеци и прошлост зворничке спартије*, Богословље, Година VIII/XXIII, Свеска 1 и 2, Београд, 1964, 67 (Филиповић С. М., *Почеци и прошлост*).

дикама.⁴⁴⁾ Фрањевци су добили ферман и 1548. године. У њему стоји да »латинска раја и фратри владикама ништа не дају«.⁴⁵⁾

У ферману султана Сулејмана II из 1555. године каже се да босанске католике »румски патрика и митрополит нападају потраживањем пристојби: пристојби за вјенчање, црквеног новчића итд.«.⁴⁶⁾ Ови фојнички извори су добро регистровали промјене код православних цркви у Османској Империји, јер од 30-тих година 16. стољећа није постојала самостална српска црква, па ни »сирф« патријарх на њеном челу.⁴⁷⁾

На жалбу фрањевачких самостана Крешева и Фојнице против намета од стране грчких патријарха, митрополита и епископа у првој половини 1556. године, издао је султан Сулејман ферман да у томе треба онемогућити »грчке и других вјера патријархе, митрополите и бискупе«.⁴⁸⁾ Заострошки су фрањевци прибавили овјеровљени пријепис поменутог акта и написали босаничку налеђицу: »да владике, ни бискупи румски (тј. грчки) ништа од фратара не ишту«.⁴⁹⁾ По обнови патријаршије (1557. године) таквих спорова ће бити много више, а поготово за владавине патријарха из куће Соколовића.⁵⁰⁾

За представнике православне цркве у турским документима фрањевачких самостана употребљавају се сљедећи називи: грчки митрополити; грчки патријарси, митрополити и епископи; патријарси, митрополити и епископи грчких и српских невјерника; грчки, српски и влашки митрополити и владике; српски митрополит; грчки, српски и бугарски епископи; српски, грчки и бугарски свештеници; црни свештеници и томе слично.⁵¹⁾

Док у првом документу Бајазита II из 1498. године не постоји ништа одређено речено о суштини »насртања« православне цркве, у познијим документима су прецизно назначени захтјеви православних црквених главара. Православна црква потраживала је од фрањеваца и католичких свештеника сљедеће дажбине: црквену таксу, таксу за вјенчање која је код првог брака износила 12 акчи, код другог 24 и код трећег 48 акчи, милостињу, годишње миријске таксе, заоставштине покојних фратара и свештеника, 12 акчи од сваке куће, таксу за крштење, таксу за вашар, манастир и ајазму (свету воду) итд.⁵²⁾

⁴⁴⁾ Батинић В. М., *Дјеловање фрањеваца*, 23; Чутурић Ј., *Фрањевци међу хрватским пуком*, 31; Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 106.

⁴⁵⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 108; Батинић В. М., *Дјеловање фрањеваца*, 43.

⁴⁶⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 108.

⁴⁷⁾ Мирковић М., *Правни положај*, 63; Јуришић К., *Католичка црква*, 228, нап. 1303: »Бизантинци су се сматрали Римљанима (Romaioi), па су их Перзијанци, Арапи и Турци звали »Рум, Урум«, тј. Грци»; Ђурђевић В., *Положај и улога српске цркве*, 100.

⁴⁸⁾ Јуришић К., *Католичка црква*, 228.

⁴⁹⁾ Исти, исто, 228.

⁵⁰⁾ Ђурђевић В., *Улога цркве*, 126.

⁵¹⁾ Бошков В., *Турски документи*, 307—308.

⁵²⁾ Исти, исто, 308; О порезима православне цркве види и: Ђурђевић В., *Положај и улога српске цркве*, 102—103.

Како то да су фрањевци поред ахд-наме и осталих заштитних докумената кроз столећа били угрожавани од »насртања« православног клера. Претјерано се понекад тврди да је ахд-нама некаква »magna charta libertatis«. Она је у ствари »октроирани докуменат у којем султан гарантира босанским фрањевцима директно, а њиховим вјерницима индиректно, сигурност живота, неповредивост имовине и слободу кретања у османској држави, наравно уз увјет да они буду и остану лојални према новом господару«.53) Како то извори показују »овај уговор је тумачен, оствариван и неоствариван не према законском духу, који он у себи садржи, него према политичким околностима и финансијским потребама Царства и корумпираног чиновништва«.54)

Питање положаја хришћанских цркава у Османском Царству не треба поимати јуристички, него превасходно политички. »Чињенице показују да су султани већ према приликама признавали и докидали аутономни статус појединих кршћанских заједница под својом влашћу. Најбољи примјери за то су Српска православна црква и Босанска фрањевачка провинција«.55) Док се српска црква морала борити за своју независност од цариградске патријаршије, дотле су се босански фрањевци борили за самосталност и од цариградске и од пећке патријаршије. »Турски законодавац је третирао неисламске религијске институције више као економске, неголи културне институције, држао их у међусобном шаху и економски исцрпљивао. Фрањевци су једноставно стављени под јурисдикцију цариградских, односно српских патријарха«.56)

То потврђује од стране Р. Тричковић недавно објављени дефтер Црквене канцеларије за »Митрополије и епископије у Румелији и Анадолији«, који се налази у Архиву Предсједништва владе у Цариграду. Он потиче из 1640—1655. године и знатно је старији од свих познатих берата. То је књижица од 45 листова са 86 исписаних страна.57) У њему је босанска фрањевачка провинција заведена као једна од архиепископија под јурисдикцијом српских патријарха под именом »Пископија духовника Цркве латинске у санцацима Босанском, Клишком и Херцеговачком«.58)

Овај дефтер је регистар свих православних цркви у Османском Царству, дефтер патријаршија са свим њиховим епархијама. Почиње облашћу цариградске, а завршава територијом пећке патријаршије. »Дефтер је вођен ради књижења државних доходака од православних црквених организација и садржи податке за петнаест година, од 1640. до 1655«.59)

Рекли смо да је у дефтеру евидентирана и једна специфична епархија у саставу пећке патријаршије. То је »Пископија духовни-

53) Џаја М. С., *Духовни, политички и друштвени контекст*, 278.

54) Исти, исто, 278.

55) Исти, исто, 278.

56) Исти, исто, 278.

57) Тричковић Р., *Српска црква*, 61, 137.

58) Исти, исто, 134.

59) Исти, исто, 61.

ка Цркве латинске у санцацима Босанском, Клишком и Херцеговачком«, која је уписана у низу епархија који почиње херцеговачком (требињска), а завршава се дабробосанском митрополијом.⁶⁰⁾

Дабробосански митрополит је био суфраган пећког патријарха над фрањевачким самостанима у Босни, Херцеговини и Далмацији, онај под чијом је јурисдикцијом била »пископија дјаура Цркве латинских духовника у санцацима Босанском, Клишком и Херцеговачком«.⁶¹⁾ Његова дијецеза територијално се поклапала с подручјем пископије која је још обухватала и фрањевачке самостане у херцеговачком санцаку.⁶²⁾ Област »пископије духовника Цркве латинске« била је »подељена између босанског и херцеговачког митрополита«.⁶³⁾

Израз »духовници Цркве латинске у санцацима Босанском, Клишком и Херцеговачком« треба схватити као турски синоним за фрањевачку провинцију *Bosnae Argentinae*. »Из такве дефиниције »пископије« излази да је Porta у оквиру Пећке патријаршије легализовала један ред католичке црквене заједнице, дајући босанским фрањевцима да буду свештеници и душебрижници њене католичке раје. Истодобно, дајући берат »пископије« православном епарху, суфрагану пећског патријарха, Porta је правни положај босанских фрањеваца на изванредан начин изједначила с положајем православног свештенства и монаха у манастирима. Због догматских разлика истакнутих у основној ставци »пископије«, босанским фрањевцима као »духовницима Цркве латинске« била је дата одређена аутономија. Како показују напред наведени берати, њихов однос према патријарху, самом архиепископу и осталим надлежним митрополитима у области Пећке патријаршије сводио се на плаћање прописаних црквених дажбина. Аутономија реда била је потпуна у погледу његовог унутрашњег устројства а његов однос према православној јерархији био је искључиво финансијски.«⁶⁴⁾

По добитку царског берата патријарх је постао одговоран за политичко држање католика-султанових поданика на које духовног утицаја није имао. Босанска фрањевачка провинција »одвојена је од непријатељског Рима, чијој је заједници припадала; католици су оптерећени свим црквеним дажбинама којима су и православни плаћали опстанак у својој старој вери; и фрањевци и њихова паства природно су негодовали против фискалних права православне јерархије коју нису сматрали својом.«⁶⁵⁾ Појава ове епархије није реметила унутрашње уређење српске цркве.⁶⁶⁾

Што се тиче старости »пископије духовника Цркве латинске«, одговор могу дати једино нови турски извори. »Треба, међутим, на-

⁶⁰⁾ Исти, исто, 134.

⁶¹⁾ Исти, исто, 79.

⁶²⁾ Исти, исто, 79, 120.

⁶³⁾ Исти, исто, 135.

⁶⁴⁾ Исти, исто, 136.

⁶⁵⁾ Исти, исто, 136.

⁶⁶⁾ Исти, исто, 136.

гласити да за наметање описаних односа уопште није била неопходна нова епархија. Фрањевци су могли бити потчињени православној јерархији и само на основу патријаршијског берата.⁶⁷⁾ Можда питању католичке потчињености може помоћи и млетачки посланик Марино Кавали (Marino Cavalli) који се у писму од 19. августа 1558. године жали »како је Мехмед Соколовић био израдио у султана да и католици плаћају пећком патријарху оно што и православни«. ⁶⁸⁾

Простор који је обухватала »пископија духовника Цркве латинске« помиње се у неколико фермана. У оном најранијем, ферману Бајазита II од 20. октобра 1488. године, стоји да је султан наредио својим беговима »као највећим достојанственицима у окружју босанском, херцеговачком, клишком и зворничком« да истраже да ли је католичка раја и раније имала неке обавезе према српском патријарху.⁶⁹⁾

И на другим мјестима се говори о потчињености католичке цркве православној. То поткрепљује ферман нађен у манастиру Дужи близу Требиња, који је издан 1692. године на име херцеговачког мутесарифа. Из фермана се види да се »митрополит херцеговачки Симеон, пријавио у царски стан (ordui humajun) у Београду, и тужио се, да се, становници (у ориђиналу — ђафири) Херсека: Мостара, Габеле, Рујана (да није Дунава?) — (Б. Н. — биће Дувна), и... и... и... (тако је у турском ферману: три мјеста нису уписана) који су подложни управи пећског патријарха, и сви латини, Мађари, шокци, гвардијани (латински игумани), Лужани и Арнаути, и другог порекла ђафири и попови, досле плаћали на њих спадајуће миријске данке и новчану рукопомоћ за панајуре, ајазме и др., а сад се противе кад се ово од њих тражи, говорећи да плаћају Рим — папи«. ⁷⁰⁾ Због тога је издат овај ферман са следећим закључцима: »на основу старог закона заповедам: да поменути шокци и латини морају плаћати патријарху и митрополиту све, што је потребно по обичајима и правилима њихове вероисповеди, и да се нико не сме старом закону противити, да се нико не меша у послове поменутог митрополита, кад он купи обичну мирију и врши своју дужност по јепархији«. ⁷¹⁾

Сазнање о положају католика у области пећке патријаршије пружа и брат смедеревско-пожаревачког митрополита из 1675. године. гдје се види да је митрополит имао право на убирање прописаних епископских дажбина од припадника разних народа и конфесија у његовој епархији. То се односило на: »Мађаре, Шокце, Бугаре, Србе, Арнауते и Латине«. ⁷²⁾

Доказивање пред османским властима кроз два-три столећа, да су они »другог вјерозакона и народа« стајало је фратре много

⁶⁷⁾ Исти, исто, 136.

⁶⁸⁾ Вукићевић М., *Знаменити Срби*, 55.

⁶⁹⁾ Матасовић Ј., *Фојничка регеста*, 104—105.

⁷⁰⁾ Јастребов И., *Садржај фермана*, 417.

⁷¹⁾ Исти, исто, 418.

⁷²⁾ Тричковић Р., *Српска црква*, 134—135.

нерава и новца. Фрањевци су парнице против православног клера пред Портом вјероватно губили, због значаја српског народа као војно-колониционог, те грчког као финансијског елемента Османског Царства. То је »међусобно отуђило фрањевце од православља у Босни једнако као притисак католичких бискупа на православне по Далмацији, Хрватској и Славонији ове од католика«. ⁷³⁾

Босански братри су избјегавали контакте с православним клером, те су са »скепсом посматрали рад на унији, који је Римска курија од конца 16. ст. интензивирала. Што се тиче Босне, тај се рад одвијао углавном у периферној зони источне Херцеговине и с католичке стране за њу се залагао највише далматински, авантуризму склони клер, који се није налазио под турском влашћу«. ⁷⁴⁾ Ту се мисли, прије свега, на фратра дубровачке фрањевачке провинције Доминика Андријашевића (1572—1632), ⁷⁵⁾ »белосветску протуву«, како написа једном архимандрит Иларион Руварац. Прави Босанци су »у томе остали по страни, њихови контакти с домаћим православцима били су углавном пословни све до појаве модерних националних гигања у 19. ст.«. ⁷⁶⁾ До тог бољег времена, »фратри траже заштиту и ослањају се на све политичке факторе, који су се интересирали за Балкан, осим за оне који су долазили из православне средине — било да се при томе радило да им се преко дубровачке, бечке и француске дипломатије потврде привилегије у Цариграду, било да се радило о каријеристичким амбицијама појединаца, који су се у борби за положаје знали послужити својим римским, аустријским, па и »турским« пријатељима и заштитницима«. ⁷⁷⁾

И Аустрија и Дубровник су на Порти, како рекосмо, својим интервенцијама подупирали фрањевце и католике уопште. »Године 1665. учинио је то велики аустријски изасланик гроф Валтер од Леслија, а неколико година касније и дубровачки проклисари Мато Гундулић 1672. и Маројица Кабога 1675. године«. ⁷⁸⁾

Ипак, све није било тако црно. Да је било и добрих односа казује Атанасије Георгијевић у свом извјештају аустријском цару Фердинанду II 1626. године. Он вели да су православни према католицима прије увођења новог календара били врло пријатељски (»*molto familiari et amici delli Cattolici*«), а сада су им противни ради тога. ⁷⁹⁾ У Босни се увођење грегоријанског календара из 1582. године. »због отпора народа против временског померања празника у поређењу с празницима православне цркве — могло спроводити тек почетком XVII века«. ⁸⁰⁾

Слагања је било и у вријеме када српска црква на челу са патријархом Јованом I Кангулом (1592—1614) тражи ослоња на Западу. Тада су фрањевци »добили чак и дозволу да могу обав-

⁷³⁾ Чаја С. М. *Духовни, политички и друштвени контекст*, 278.

⁷⁴⁾ Исти, исто, 278—279.

⁷⁵⁾ Исти, исто, 279. нап. 17.

⁷⁶⁾ Исти, исто, 279.

⁷⁷⁾ Исти, исто, 279.

⁷⁸⁾ Бошков В. *Турски документи*, 308.

⁷⁹⁾ Прелог М., *Повијест Босне*, 157.

⁸⁰⁾ *Историја народа Југославије II*, 559.

љати богослужење и наизменице с православним свештеницима у истим црквама».⁸¹⁾ Сумирајући односе између двије хришћанске цркве под османском владавином могло би се констатовати да притисак који врши у оно вријеме српски црквени врх на католике у границама пећке патријаршије има више финансијску него вјерско-прозелитистичку позадину, јер је фрањевцима од стране османских власти остављено да буду свештеници и душебрижници њене католичке раје.

Хисторијски извори који третирају овај вишестолетни проблем углавном и говоре о споровима католика са српским црквеним врхом пред турским управним и судским органима, да ли ови имају право да и од њих који су «другог вјерозакона и народа» наплаћују дажбине које су биле обавезне за православно свештенство и православно живаљ. До публикавања нових турских извора, засад нема доказа да су српски црквени главари реметили аутономију вјерског живота католичке цркве Османског Царства. Однос босанских фрањеваца према православној јерархији био је искључиво финансијски.

И османска влада потмогала је хришћанско разједињење и свађу, што је за њу било како од политичке, тако и од финансијске користи. Кроз стална парничења њених поданика пунила се каса и кадији и султану. Османлије су тумачиле право онако како је њима одговарало.

---

⁸¹⁾ Исто, 560.

SUMMARY

A RELATION BETWEEN THE ORTHODOX CLERGY AND THE FRANCISCAN ORDER IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM XV UNTIL THE END OF XVII CENTURY

The argument about the relation between the Orthodox Church and the Bosnian Franciscans under the Turkish rule has been present in the Yugoslav historiography for more than a whole century. Historians learned the facts about it from the Franciscan chronicles, firmans, bujruđijas, archpriest's berats, the defters of the Religious office in Constantinople for »Metropolitian dioceses and bishoprics in Roumelia and Anatolia« etc.

The problem of the relations between the Orthodox and Catholic Church in the Osmanli time in this area arises from the conflict caused by the Serbian Church pressure on the Franciscans and Catholic clergy and its endeavour to bring them under its own jurisdiction and levy taxes on them — the same taxes that were obligatory for the Orthodox clergy and Orthodox believers. They called each other pejoratively »schismatics« and »insincere Latins«. The relations between the two cleris were rather strenuous in the XVII century, and prior to it, too. The Franciscans complained at the Orthodox clergy more than at Turks and thought badly about the »schismatics«. Neither did the Orthodox clergy think well about the »treacherous and cunning Latins«.

By analyzing the relations between the two Christian Churches under the Osmanli rule the conclusion could be reached that the pressure exerted at the time by the top of the Serbian Church hierarchy on the Catholics within the borders of the Peć Patriarchate had more a financial than a religious and proselythic background, because the Osmanli administration had left the Franciscans to be the clergymen and preachers of its Catholic subjects (raja).

The historical sources that deal with this problem centuries old speak mainly about the disputes between the Catholics and the Serbian Church leaders in front of the Turkish administration and courts. They quarrelled about the question if the Orthodox Church leaders were entitled to levy taxes from those who were »of another religious denomination and who were another nation«, the taxes that were obligatory for the Orthodox clergy and the Orthodox population. Until the publication of the more recent Turkish sources there have been no proofs that the Serbian Church leaders had interfered into the religious autonomy of the Catholic Church in the Osmanli Empire. The relation between the Bosnian Franciscans and the Orthodox Church hierarchy was exclusively financial.

The Osmanli government supported the Christian disunity and quarles because it gained from them both in a political and financial sense. Constant disputes between their subjects brought an income to both the judges (qadis) and the Sultan. The Osmanlis interpreted the law in the way it suited their purposes best.

др Авдо Сућеска

ПРИЛИКЕ У БОСНИ ПРИЈЕ И ПОСЛИЈЕ ОСВАЈАЊА САРАЈЕВА ОД СТРАНЕ ПРИНЦА ЕУГЕНА САВОЈСКОГ

(према домаћим и османско-турским изворима*)

О приликама у Босни у вријеме о коме је у наслову овог рада ријеч сачували су се важни подаци у османско-турским документима из тог времена, као и у домаћим хроникама и љетописима.¹⁾ Извјестан број података налази се у сачуваним фрагментима сицила кадије из Јајца (1692—1694),²⁾ затим у једном тзв. саку сицилу из посљедњих деценија XVII стољећа, који се налази у Гази Хусребеговој библиотеци у Сарајеву,³⁾ а највише података садржи један Кодекс (Зборник исправа) који се налази у библиотеци Türk Tarih Kurumu у Анкари.⁴⁾ На тај извор први је у науци скренуо пажњу

---

*) Реферат на њемачком језику прочитан на Међународном научном скупу османиста (СІЕРО Colloque 1983) у Бечу (септембар 26—30), у поводу тристогодишњице опсаде Беча (1683).

1) Јеленић Ј.: *Љетопис фра Николе Лащавина*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву (ГЗМ) за годину 1914/1915, Сарајево 1916. Ново издање *Фра Николе Лащавина*, *Љетопис*, ИРО »Веселин Маслеша«, Сарајево 1981; Стојановић Љ.: *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД, књ. 53, Београд 1883.

2) Трухелка Ђ.: *Пабирци из једног јајачког сицила*, ГЗМ, XXX, Сарајево 1918, стр. 157—176.

3) *Саку сицил бр. 131 у Гази Хусребеговој библиотеци у Сарајеву* (ГХБб). Податке из тог сицила користио је у свом раду Соколовић О.: *Прилике у Босни под крај XVII стољећа* (прилог праћи за повијест Босне и Херцеговине), Сарајево 1943.

4) Фотокопије и пријевод тог извора на српскохрватски језик налазе се у Академији наука и умјетности БиХ (АНУБиХ). Највише га је до сада у својим радовима користио Алија Бејтић: *Пјесник Сабит Алауддин Ужичанин као сарајевски кадија и босански мулла* (Анали ГХБб, књ. II—III, Сарајево 1974, стр. 3—20); *Из Дришчијина Зборника босанских меморијала 1672—1719* (Анали ГХБб, књ. IV Сарајево 1976, стр. 177—186); *Сарајлија Абдулах Дришчија и његов Зборник босанских меморијала 1672—1719* (Радови АНУБиХ, књ. LX, Одјељење друштвених наука, књ. 19, Сарајево 1977, стр. 201—241); *Средњевјековни град Ходидјед био је на Вратнику у Сарајеву* (Радови АНУБиХ, књ. I, XIV, Одјељење друштвених наука, књ. 20, Сарајево 1979, стр. 107—148).

Халил Иналцик у своме раду »Saray Bosna şeriye Sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna«.⁵⁾ Иналцик је у овом раду објавио најкарактеристичније детаље који пружају потресну слику једног стања у коме се нашло становништво Босне последице поробљавања и спаљивања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (1697). Иналцик се није освртао на поријекло и природу споменутог историјског извора. То је прије неколико година учиinio Алија Бејтић у својој расправи »Сарајлија Абдулах Дрнишлија и његов зборник босанских меморијала 1672—1719«.⁶⁾ Минуциозном анализом овог рукописа, Бејтић је утврдио да то није кадијски сицил како се до тада погрешно мислило, већ да је ријеч о једном кодексу који највећим дијелом садржи меморијалне исправе (арз, арзухал, илам и др.) из Босне, које је сакупио, а неке и лично писао, учени Сарајлија Абдулах Дрнишлија, који је у то вријеме обављао разне функције, а најчешће је био мудерис, кадија, муфетиси и др. у Босни.

Босански пашалук је већ од свог постанка (1580) имао карактер крајине (серхат). Као таквом њему је било намјењено посебно мјесто у Царству. Скоро сво његово одрасло мушко становништво, на овај или онај начин, било је ангажовано у војним акцијама Османлија.⁷⁾ Босна је давала и највећи број граничара и чланова тврђавских посада у Мађарској, Славонији, Лици и Далмацији. Евлија Челебија у својој *Sevâhatnâme* биљежи да се »чак сви ратници на крајини (серхат) ејалета Будима, Егре, Кањиже и Босне у свих седам стотина и шездесет пограничних тврђава регрутују из серхата Босне. Они дан-ноћ воде бојеве, чаркања, ратове и битке с непријатељима на све стране«.⁸⁾ Сигурно је, према томе, да је у походу Кара Мустафа-паше на Беч учествовао велики број Босанаца, као спахије, јањичари, секбани и др. Многи су под Бечом изгинули, или били заробљени, а још већим страдањима изложени у жестокој офанзиви савезника у годинама последице пораза Турака под Бечом. Иако савезници у својој офанзиви нису имали онакве сјајне успјехе према Босни као у Србији, Македонији, Косову и др., њихов притисак се осјећао и у Босни, и то на свим њеним границама,⁹⁾ а његова је тежина постајала тим већа што је таквом офанзивом савезника Босна била опкољена са свих страна и такорећи одсјечена од Истанбула.

⁵⁾ *Inalcik H.: Saray Bosna şeriye sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna, Tarih vesikalari, Sayı: 9, Cilt II, str. 178—187, Sayı: 11, Cilt II, str. 372—384.*

⁶⁾ Упор. Бејтић А.: *Сарајлија Абдулах Дрнишлија...*, стр. 202—205.

⁷⁾ Опширније о томе вид. Сућеска А.: *Ајани* (прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака), Научно друштво БиХ, Сарајево 1965, стр. 181—222; Васић М.: *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

⁸⁾ *Евлија Челеби, Путпис* (одломци о југословенским земљама, превод увод и коментар написао Х. Шабановић), Свјетлост, Сарајево 1967, стр. 122.

⁹⁾ Упор. Башагић С.: *Кратка пута у прошлост БиХ*, Сарајево 1900, стр. 79—88; Прелог М.: *Повијест Босне у доба османлијске владе*, I дио (1463—1739), стр. 103—115.

Тиме је њено становништво било потпуно препуштено само себи — да се само брани, снабдијева и одржава голи живот. Та околност, затим чињеница да је највећи број борбеног људства из Босне страдао на пространим ратиштима у Мађарској, Славонији, Далмацији, Србији и др., као и чињеница да је неколико година прије продора Савојског у Сарајево у Босни харала суша, глад и куга, чему су се придружили разбојништва и немилосрдна пљачка од стране хајдука,¹⁰⁾ ставили су становништво Босне пред најтеже искушење у његовој историји. Потресну слику тога стања снажно је изразио домаћи љетописац Лашванин. Описујући прилике у Босни у 1690-ој години, Лашванин, између осталог, наводи да у вријеме када је Босном управљао везир Хусејин-паша (1687/90) помори огањ (врућица, грозница) у прољеће људе горе него куга, затим исте године паде снијег и мраз на жито и тада настаде глад какву до тада нико није запамтио, те помрије много народа од глади. У исто вријеме, много је народа бјегало пред царском војском од Саве, наводи даље Лашванин, те куд год би се наишло лежаху мртваци, које нико није имао да закопава, а људи су јели ресу љескову, кору од дрвета, винову лозу, псе и мачке, у Сарајеву изједоше дјеца мртву матер, у Бањалуци кога би год објесили по ноћи би га гладни људи изјели. У исто вријеме паша је сјекао и вјешао ускоке и рају, кога би год пред њега довели. И те би људи мртваце све појели.¹¹⁾ Сличне податке о страшним приликама у Босни у то доба забиљежили су и неки други савременици. Тако је један Дубровчанин записао да у Сарајеву и Коњицу влада незапамћена глад, да су људи због глади побили и појели све псе, да је у Сарајеву објешен један човјек, а по ноћи леш скинут и поједен.¹²⁾ Један други домаћи љетописац наводи да те године једоше људи пасје месо, коњско и људско.¹³⁾

Сличну слику о тешким приликама у Босни тога времена налазимо и у османско-турским изворима, на првом мјесту у представкама (арз, махзар, илам) из Босне, које се налазе у Зборнику босанских меморијала Абдулаха Дрнишлије. У том погледу су нарочито важне представке и извјештаји који су слати у вријеме када су Босном управљали везири: Приштинали Топал Хусејин-паша (1687/90), Арап Гирли Цафер-паша (1690/91), Корчали Мехмед-паша (1691/97), Шапчанин (Бугурделенли) Сари Ахмед-паша (1697/98) и др. Подаци из тих докумената потпуно се слажу са подацима цитираних домаћих хроничара и љетописаца. У више таквих представки и извјештаја, које су становници Сарајева и цијеле Босне упућивали султану у деветој и десетој деценији XVII стољећа, са горчином, болом и неизмјерним страхом истицано је да је вилајет Босну непријатељ опколио са свих страна, да је највећи број касаба и села

¹⁰⁾ Упор. Соколовић, н. д. 3—6, 11—30.

¹¹⁾ Упор. Лашванин, *Љетопис* стр. 164.

¹²⁾ Станојевић Г.: *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, стр. 421.

¹³⁾ Стојановић Љ.: *Записи и натписи*, књ. III, стр. 179—180, бр. 5712.

попаљен и порушен, њихово становништво у великом броју побијено, или опљачкано, а један број одведен у ропство. Уз то, већ неколико година, почев од 1690. земља је захваћена сушом и неродицом. Услијед тога је завладала невиђена глад и сиромаштво, па су многи присиљени да једу свакојаке лешине и друге нечисте ствари. Већи број бораца из свих друштвених слојева муслиманског становништва у рату, који се одуљио, изгинуо је, а многи су помрли од куге и глади, тако да у Босни нема више људи способних за борбу.¹⁴⁾

Опустошеност земље, десетковање њеног за борбу способног становништва, као и стални притисак хришћанске савезничке војске на главне стратешке пунктове на непосредним границама Босне (Бихаћ, Габела, Ливно, Брод, Зворник) уливали су страх и неспокојство цјелокупном, нарочито муслиманском становништву Босне. У првих неколико година трајања великог рата, тачније негдје до 1690, Босанци су показали велику жртвованост у физичком и материјалном ангажовању на свим фронтovima и у свим борбама које су вођене послије пораза Турака под Бечом. Те као и неколико наредних година, у вријеме када је у Босни био намјесник Топал Хусејин-паша, учињен је изгледа посљедњи велики напор у мобилизацији људства и материјалних средстава, за пружање отпора нападачима непосредно на границама Босне (Зворник, Нови и др),¹⁵⁾ при чему су споменути везир и његови службеници чинили различите злоупотребе и насиље према цјелокупном домаћем становништву. То сазнајемо из једног фермана издатог 1690. године, који је забилежен у споменутом *saky sidžilu*, а који је издат на основу жалбе (махзар) становника Сарајева. У том ферману, између осталог, стоји да је након што је у Сарајево стигао везир Хусејин-паша, сарајевски мутеселим Џафер убрао од становништва сарајевског кадилука тридесет кеса акчи, а од самог града Сарајева под називом »сеумен акће« сваког мјесеца, осим новца из државне благајне, још петнаест јукова (товара), затим од богатијих становника 80.000 акчи под називом »zi kudret акће«, даље око 100.000 товара на име оставштине, надаље 200.000 грла говеда итд.¹⁶⁾ Напомињемо да је за вријеме Топал Хусејин-паше у Босни кован бакрени новац »мангуре«, а то је, наводно, чињено стога да би се у недостатку новца, који није стизао из Истамбула, обезбједиле плате војницима који су учествовали у одбрани неких тврђава на границама Босне. За ковање новца Хусејин-паша је конфисковао од становништва највећи дио бакреног посуђа и накита.¹⁷⁾ Истовремено је у његово вријеме, као и у наредним годинама, недостатак новца за плаће војницима намириван из вакуфских и малољетничких готовина, које су на тај начин великим дијелом нестале још прије провале Е. Савојског у Сарајево,

¹⁴⁾ АНУБиХ, Кодекс Абдулаха Дрнишлије (тзв. сарајевски сицил из Turk Tahik Kitapı Анкара у пријеводу Абдулаха Полимца), стр. 52—55.

¹⁵⁾ Исто, стр. 44—45, стр. 194—196, стр. 200—202.

¹⁶⁾ Упор. Соколовић, н. д. стр. 14—16.

¹⁷⁾ Исто, стр. 8—10; Лашванин, Летопис, стр. 164.

што потврђују опет подаци из споменutih докумената који се налазе у Зборнику босанских меморијала А. Дрнишлије.¹⁸⁾

Када су скоро била исцрпљена сва материјална средства, а број домаћих бораца способних за ношење оружја опао до најниже границе, у условима тешких борби око Габеле, Ливно, Бихаћа и др., Босанци једини излаз из те неизмјерно тешке ситуације виде у сталном тражењу хитне помоћи из Истамбула. Сви извјештаји и представке из Босне, који су слати у Истамбул у годинама непосредно пред освојење Сарајева од стране Савојског, испуњени су молбама за хитну помоћ. Тако, нпр. у једној представи из 1693. године, борци из Босне у поводу опасности напада непријатеља на Ливно, Бихаћ и утврђене градове на ријечи Сави, моле султана да се смилује немоћном становништву (ехали) Босне и најхитније пошаље новчану помоћ за мобилизацију левода, за набавку топова и муниције, јер уколико се то не учини постоји најозбиљнија опасност да све тврђаве у Босни падну у руке непријатеља, а становништво буде одведено у ропство.¹⁹⁾ Пошто је изложен читав историјат материјалног и физичког страдања становништва Босне и указано на мјере које су предузимане (међу њима и разне реквизиције чак и узимање вакуфског новца и новца малољетника) за организовање одбране Босне, у једној представи из 1695. године стоји да је земља Босна опкољена са свих страна, а становништво обузето неизмјерним страхом, јер нема ни војника (аскер), ни новца, ни муниције ни хране, нити било чега што је потребно за борбу и ратовање. Зато, ако непријатељ навали, а помоћ из Истамбула на вријеме не стигне, становници Босне ће бити прегажени, а босански вилајет окупиран,²⁰⁾ итд.

У неколико сличних докумената истиче се непосредна опасност која пријети самом Сарајеву. Тако, у једној представи становништва Сарајева из 1694. године, моли се султан да пружи помоћ угроженом Сарајеву, пошто његово становништво није у стању да само одбрани град, јер се ранијих година до краја исцрпило слањем бораца за одбрану Габеле, а осим тога већи број лица је помро од разних елементарних непогода (суше, глади, куге и др.).²¹⁾ Још јаче упозорење на опасност од напада на Сарајево изражено је у представи из 1696. године, такорећи непосредно пред улазак у Сарајево принца Савојског. У тој представи, између осталог, стоји да се становништво (ехали) града Сарајева и његове околине налази у великој биједи и већином је неспособно за борбу. О томе је непријатељ на граници добро обавјештен и уколико би навалио на град

¹⁸⁾ АНУВИХ, *Кодекс А. Дрнишлије*, стр. 56—57, стр. 69—71. О проблему вакуфских готовина и њиховој судбини у Сарајеву вид. *Сућеска А.: Вакуфски кредити у Сарајеву (у свијетлу сицила сарајевског кадије из год. 1564/65/66)*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, II, Сарајево 1954, стр. 343—378.

¹⁹⁾ АНУВИХ, *Кодекс А. Дрнишлије*, стр. 23—27; стр. 44—45, стр. 52—55, стр. 83—86.

²⁰⁾ Исто, стр. 194—200.

²¹⁾ Исто, стр. 52—55.

он би врло лако пао, јер не би имао ко да се непријатељу успјешно одупре.²²⁾

Да су споменуте слутње и упозорења Сарајлија били сасвим реални и на мјесту показао је и Савојски, који се, пошто је изгледа био добро обавјештен о приликама у Босни,²³⁾ не могавши да освоји Бихаћ и друге градове на Босанској крајини, упутио долином ријеке Босне да разори и опљачка најслабији брањени њен пункт шехер Сарајево, у октобру мјесецу 1697. године. Појединости о том догађају су довољно познате из литературе, па је непотребно на овом мјесту о том говорити. Задовољићемо се само истицањем опште познате чињенице да су гренадири Савојског за кратко вријеме свог боравка у Сарајеву потпуно опљачкали његово становништво, опустошили и запалили град. У том пожару страдао је и највећи број сакралних објеката (цамије, цркве, медресе, текије и др.).²⁴⁾ У једном иламу упућеном султану 1697. године из Босне, с тим у вези, између осталог је записано да је, пошто је у Босни опао број војника (аксер) а помоћ није притекла, непријатељ у јаком саставу стално наваљивао на Босну. Непријатељска армија је била многобројна, снабђевена топовима и муницијом, па јој се Босанци нису могли одупријети, услед чега су пале тврђаве Добој и Маглај, а иза тога спаљена паланка Жепче. Одатле па све до Сарајева непријатељска војска је с обје стране свога кретања опљачкала и попалила сва села и касаве и на концу освојила град Сарајево и њега потпуно спалила. Један број становника Сарајева у паници је побјегао, а старце, болесне и изнемогле, жене и дјецу непријатељ је одвео у ропство. У току рата, а нарочито приликом освојења Сарајева изгинуло је и нестало на хиљаде лица, земља је порушена и опустјела, а храна и све остало опљачкано. Сви становници града Сарајева су изједначени, па нема више разлике између богатих и сиромашних. Глад је велика, због чега ће већи број људи морати да и даље једу лешине.²⁵⁾

Убрзо послѣ приказаних догађаја наступило је међу зараћеним странама примирје које је, као што је познато, окончано потписивањем мира у Сремским Карловцима (1699).²⁶⁾ То је Босни и њеном напаћеном становништву омогућило привремени предах и окретање обнови разрушене и опљачкане земље. Порази које су претрпјеле Османлије у току шеснаестогодишњег рата највише су погодили Босну и њено становништво. Османски извори за стање у

²²⁾ Исто, стр. 96—97.

²³⁾ Исто.

²⁴⁾ Упор. Скарпћ В.: *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Сарајево 1937, стр. 112—113; Фајић З.: *Стање сакралних и просвјетних објеката у Сарајеву разорених за вријеме провале Еугена Савојског*, Анали ГХВБ, књ. VII—VIII, Сарајево 1982, стр. 89—108.

²⁵⁾ АНУВИХ, *Кодекс Абдулаха Дрмишлије*, стр. 220—232, стр. 270—273.

²⁶⁾ Опширније о томе вид. Ковачевић Е.: *Границе босанског пашалука према Аустрији и Млетачкој Републици по одредбама Карловачког мира*, Свјетлост, Сарајево 1973, стр. 15—64.

Босни тога доба употребљавају израз расуло (инжилал).²⁷⁾ И заиста, такво је стање и било, јер је огроман број босанског становништва у току рата изгинуо, већи број се раселио, а многи градови и села разорени, опљачкани и спаљени. Једном ријечју, читав поредак је био доведен у питање, па се морало почети у свему скоро испочетка.

SUMMARY

CONDITIONS IN BOSNIA BEFORE AND AFTER THE FALL OF SARAJEVO TO EUGENE OF SAVOY

The defeat of Osmanlis at Vienna (1683) had catastrophic consequences for their further destiny in Europe. The war that followed for next sixteen years (ended with the peace at Sremski Karlovci in 1699) was carried out mostly on the Yugoslav territories (Vojvodina, Slavonia, Dalmatia, Serbia, Macedonia, Bosnia and Herzegovina) whose peoples suffered immensely from it and were exposed to innumerable griefs. Bosnia and Herzegovina and its whole population carried the burden of the war to the largest extent. A large number of Bosnian population were killed in the war, and the others perished from a hunger, plague and other disasters. Apart from it many towns and other settlements were devastated, robbed and destroyed while the population was exposed to a material extermination. The local chroniclers (Lašvanin) left a moving testimony about it, and the mishaps were even more movingly described in the Turkish documents of the time. Those documents were written in a so called *sakj sigil* from Sarajevo (Gazi Husrev Bey's Library), in the fragments of the sigil of a qadi from Jajce 1692—1694 (Oriental Institute in Sarajevo) and in so called the sigil of the qadi from Sarajevo (*Türk tarih Kurumu Ankara*) whom A. Bejtici rightly called the Codex of the Bosnian memorials (*arz, mazhar, ilam* etc) of the Sarajevo citizen Abdulah Drnšlija (the photocopy and the translation into the Serbo-Croatian of Abdulah Polimac is kept in the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina).

---

²⁷⁾ АНУВИХ, *Кодекс Абдулаха Дрншлије*, стр. 220—232, стр. 270—273.

Ристо Бесаровић

О ПОКРЕТАЊУ ЛИСТА «ХЕРЦЕГОВЧЕ» У МОСТАРУ 1893. ГОДИНЕ

У не баш оскудној литератури о културним активностима у Мостару у посљедњој деценији деветнаестог вијека један податак није уопште разјашњен, једна занимљива иницијатива није привукла довољну пажњу бројних истраживача који су се бавили у већој или мањој мјери изучавањем тог значајног раздобља у културној прошлости града на Неретви. Ријеч је о иницијативи за покретање једног листа у Мостару, узгред поменутој у писму које је Светозар Ђоровић упутио 5. децембра 1892. године војвођанском учитељу и писцу Милану Марину.¹⁾ Тај податак, регистрован код више аутора, али ни код једног ближе коментарисан, своди се, у ствари на штуро обавјештење о припремама за покретање листа. На њега се надовезује Ђоровићева кратка констатација у његовом наредном писму Марину, оном од 1. марта 1893. године,²⁾ да је тај лист забрањен, и Ђоровићев такође кратак закључак, настао тим поводом и формулисан у форми питања «е, па како ћемо напредовати у просвјети?» Та два мјеста из Ђоровићеве објављене кореспонденције и нису могла, сама, да пруже одговор на питање о каквом се то листу заправо радило. Стога је и разумљиво што су се сви аутори очигледно устручавали да се, ослоњени само на та мјеста из Ђоровићеве кореспонденције, упуштају у формулисање било каквих прецизнијих закључака о тој замисли.

Захваљујући недавно обављеним ширим архивским истраживањима, показало се, међутим, могућним да се поменути податак из Ђоровићевих цитираних писама упућених Милану Марину ближе објасни. У фондovima Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву налазе се, наиме, и архивски документи у којима је ријеч о замисли да се у Мостару покрене издавање једног дјечијег листа, првот листа оваквог профила у Босни и Херцеговини. Из Ђоровићевих писа-

¹⁾ Светозар Ђоровић: *Документарна грађа* (Музеј књижевности Босне и Херцеговине, Сарајево 1972, стр. 18—19)

²⁾ Ibidem, стр. 20

ма, упућених Милану Марину, заправо, уопште се не види да је ријеч о покретању дјечијег листа, односно, тачније речено, листа за дјецу, што се не види ни из списка сарадника који су, према обавјештењима из првог цитираног Ђоровићевог писма Милану Марину, већ били послали своје радове за тај лист.³⁾ Та чињеница је очигледно навела књижевне историчаре да ту замисао уопште не третирају као иницијативу за покретање дјечијег листа. Насупрот оскудним подацима из наведених Ђоровићевих писама Марину и ништа мање оскудним коментарима тих података у до сада објављеним радовима наших књижевних историчара, архивски документи који се налазе у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву пружају увид у историјат те интересантне замисли, бар од оног тренутка кад је она презентирана аустроугарској окупационој управи у Босни и Херцеговини до ускраћивања дозволе за издавање управо таквог листа.

Из тих архивских докумената је видљиво да је молбу за покретање тог листа поднио мостарски књижар и издавач Владимир М. Радовић,⁴⁾ једна од централних фигура у јавном животу Мостара посљедње деценије деветнаестог вијека.⁵⁾ Као што је познато, Радовић је 1891. године отворио своју књижару и штампарију у Мостару, што је регистровано и у ондашњој штампи. У »Сарајевском листу«⁶⁾ и загребачком »Србобрану«⁷⁾ објављене су у марту 1891. године notiце о томе да је Земаљска влада за Босну и Херцеговину одобрила Радовићу отварање књижаре и штампарије, док су се затим у сарајевском часопису »Босанска вила« у размаку од нешто више од годину дана појавиле двије notiце у којима је ријеч о овој књижари и штампарији. У првој⁸⁾ се, између осталог, констатује да та

³⁾ Према Ђоровићевим подацима из цитираног писма Милану Марину, радове су до 5. децембра 1892. године за тај лист послали Љ. Ненадовић, Вл. М. Јовановић, Ил. I. Вукићевић, Васа Крстић, Алекс. Марић, Ст. Милованов, Ник. Кашиковић Душ. Ђурић, Лука Пиштелић, М. П. Павловић и још неки.

⁴⁾ Мада му нису били познати архивски документи о којима је овдје ријеч, Тодор Крушевац тврди да не може бити никакве сумње да се ту радило о оном листу за чије је издавање Владимир Радовић затражио одобрење, »а не о тобоже неком књижевном листу који су већ тада намеравали покренути Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, како је текст једног Ђоровићева писма протумачен«. (Тодор Крушевац: *Босанскохерцеговачки листови у XIX веку*, »Веселин Маслеша«, Сарајево 1978, стр. 363).

⁵⁾ Нешто касније Радовић ће заузимати веома истакнуто мјесто у српском аутономном покрету у Босни и Херцеговини. О његовој улози у том покрету опширније у монографији Боже Маџара »Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу« (»Веселин Маслеша«, Сарајево 1982).

⁶⁾ »Сарајевски лист« Сарајево, 13. III 1891, бр. 30, стр. 2

⁷⁾ »Србобран«, Загреб 9 (21). III 1891, бр. 10, стр. 3

⁸⁾ »Честити Србин Владимир М. Радовић у Мостару, разаслао је скоро на све стране оглас, у коме јавља српско-православним општинама, школским и светосавским одборима, као и осталим српским друштвима, српском свештенству и учитељству и свакоме другоме, да је отворио Прву српску књижару и штампарију у Мостару. У књижари се, вели, може набавити свака српска, словенска, њемачка или ма која друга књига. А у штампарији, која одговара свима модерним захтје-

штампарија »одговара свима модерним захтјевима« и да се у њој може штампати »све што год се хоће«, а у другој⁹⁾ се истиче да она »броји већ неколико својих издања«, што све говори на одређен начин о Радовићевој пословној предузимљивости. Издавање листа је, изгледа, требало да буде сљедећи издавачки потез Радовићев.¹⁰⁾

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву је сачувана Радовићева представка за покретање тога листа, упућена Земаљској влади за Босну и Херцеговину, као и преписка која је поводом њеног подношења вођена између Градског котарског уреда у Мостару, Окружне области у Мостару, Земаљске владе у Сарајеву и Заједничког министарства финансија у Бечу као надлежног за послове Босне и Херцеговине. Радовићева представка је писана руком, латиницом и садржи једну и по страницу текста. Није датирана, али је вјероватно предана Градском котарском уреду у Мостару почетком новембра 1892. године, јер је тамо заведена 7. новембра те године. Котарски предстојник Фридрих Фоглар ју је проследио Окружној области у Мостару 19. новембра 1892. године.¹¹⁾

На почетку представке Радовић пише да његова књижара и штампарија у Мостару служи »као једно мало средство к развјетку просвјете у Босни и Херцеговини«. Желећи да »према својим скромним силама још више дјелује у просвјетном правцу«, Радовић се обратио Земаљској влади за Босну и Херцеговину с молбом да му одобри издавање »једног дјечијег листа« који би био штампан ћирилским словима, а излазио би под називом »Херцеговче«. »Задатак споменутог листа — пише Радовић — био би, као сваког дјечијег листа, да се бави науком која ће подмладак упућивати за раније да се спрема на рад на културном пољу, т. ј. просветом, науком као и књижевношћу«. У представи, Радовић обавјештава Земаљску владу да гаранцију да ће лист »Херцеговче« одговарати свом задатку« пружају Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, којима он повјерава уређивање листа, као и многи »други наши стручњаци и

вима, може се штампати све што год се хоће. Цијена је врло умјерена. Ово је друга српска шта(м)парија и друга српска књижара у Босни и Херцеговини«. (*»Босанска вила«, Сарајево, 30. VIII 1891, бр. 16, стр. 254* (Прву српску штампарију у Босни и Херцеговини отворио је, нешто раније, Ристо Ј. Савић у Сарајеву (*»Србобран«, Загреб, 12 (24). I 1891, бр. 2, стр. 3*))

⁹⁾ Честита књижарница Владимира Радовића у Мостару броји већ неколико својих издања, и ако овако пође у напредак, за крљко вријеме моћи ће се мјерити и са другим напреднијим и старијим књижарницама српским« (*»Босанска вила«, Сарајево 30. септембра и 10. октобра 1892, бр. 27 и 28, стр. 435*)

¹⁰⁾ »Тражећи посла за штампарију, у Мостару, где је дуже радила штампарија дон Фрање Милићевића а потребе у штампарском послу биле мале, незнатне, Радовић је морао, поред књига (већ 1891. године издаје прву књигу песама младог Алексе Р. Шантића), помишљати и на неки лист који би штампарији обезбеђивао стално један део посла« (Тодор Крушевац, цит. дј, стр. 269)

¹¹⁾ Радовићева представка је заведена у Градском котарском уреду у Мостару под бројем 11.122 из 1892. године.

педагози који су обећали своје радове слати«. ¹²⁾ Није, разумије се, нимало случајно што се Владимир Радовић определијели управо за Шантића и Ђоровића намјењујући им функцију уређивања листа који је он желио покренути. Шантић и Ђоровић су већ били сарадници српских дјечијих листова »Голуб« и »Невен«, па је већ та чињеница била довољна да их квалификује за »Херцеговче«. Радовићевој одлуци да ту функцију повјери управо овој двојници младих мостарских писаца, од којих је овај други, Светозар Ђоровић, имао тада тек 17 година, допринијела је вјероватно и чињеница да се у издању његове књижаре појавила и прва збирка пјесама Алексе Шантића, годину дана прије обављања завршних припрема за покретање листа »Херцеговче«.

Владимир Радовић није предао своју представку директно Земаљској влади у Сарајеву, мада је њој насловљена, него преко одговарајуће ниже инстанце аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини, што је било уобичајено у ондашњој пракси комуницирања са окупационим властима. У складу са таквом процедуром, представка је предана Градском котарском уреду у Мостару који ју је прослиједио Окружној области у Мостару. Котарски предстојник у Мостару Фридрих Фоглар дао је том приликом повољно мишљење о Владимиру Радовићу, сматрајући да нема сметње за покретање листа о коме је ријеч. ¹³⁾ Окружни предстојник у Мостару барон Исидор Бенко се, са своје стране, сагласио са мишљењем котарског предстојника Фоглара о коректном држању Владимира Радовића, као што се то види из акта Окружне области у Мостару којим је прослијеђена Радовићева представка Земаљској влади за Босну и Херцеговину у Сарајеву. ¹⁴⁾ Изгледало је да уз овако повољна мишљења поменутих истакнутих представника аустроугарске окупационе управе који ће, узгред речено, касније заузети, сваки, још значајнија мјеста на хијерархијској лествици (Фоглар ће бити окружни предстојник у Тузли а барон Бенко заузимати висок положај цивилног адлатуса у Земаљској влади за Босну и Херцеговину) овај нови издавачки потез Владимира Радовића не може наићи на сметње у вишим инстанцама аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини. То се, међутим, није десило.

---

¹²⁾ Архив БиХ, Сарајево, фонд Земаљске владе за БиХ бр. 108.087/1 из 1892.

¹³⁾ »Wird der Kreisbehörde in Mostar zur geneigten weiteren Beamtshandlung mit den ergebensten Bemerken vorgelegt, dass Vladimir M. Radović in seiner Eigenschaft als Inhaber einer Buchhandlung und Druckerei sich als verlässlich und vertrauenswürdig erwiesen hat, und auch sonst sich einer korrekten Aufführung befleißigt, daher gegen die beabsichtigte Herausgabe einer periodischen Zeitschrift für die Jugend von hieramts umsoweniger ein Anstand obwaltet, als ohnehin die geeignete Censur gehandhabt werden wird«. (Ibidem)

¹⁴⁾ »Zur hochgeneigten Schlussfassung bestens befürwortend mit dem Baifügen ergebenst vorgelegt, dass auch ich die vollkommen korrekte Haltung des Buchhändlers Vladimir Radović bestätigen kann« (Okružna oblast u Mostaru, br. 19:248 od 24. novembra 1892)

Примивши наведени извјештај Окружне области у Мостару у вези са представком Владимира Радовића, као и саму представку за покретање листа »Херцеговче«, Земаљска влада за Босну и Херцеговину је приступила разматрању Радовићевог захтјева у свјетлу информација које је о томе добила од својих подручних органа у Мостару, али и информација из других извора до којих је она дошла. Оцјењујући цјелисходност покретања једног таквог листа, Земаљска влада у Сарајеву је упознала Заједничко министарство финансија у Бечу са својим становиштем у вези са том мостарском иницијативом. Упркос поменутим повољним мишљењима котарског и окружног предстојника у Мостару, Земаљска влада у Сарајеву је стала на становиште да ту иницијативу не треба подржати и да, према томе, не треба дати одобрење за покретање листа »Херцеговче«. Образлажући своје становиште, Влада се позвала на двије notiце из српске штампе до којих је дошла прије него што је Радовићева представка, са приложеним мишљењима котарског и окружног предстојника у Мостару, и стигла до ње. Прву је владина превентивна цензура заплијенила у једном броју сарајевског часописа »Босанска вила« и »Србобран« дају овом мостарском листу и прије ну«. Из обију notiца Влада извлачи закључак да подршка коју »Босанска вила« и »Србобран« дају овом мостарском листу и прије његовог излажења потврђује њено увјерење да би лист био уређиван у српском духу,¹⁵⁾ што је, као и кад се радило о аналогним случајевима листова са хрватском националном тенденцијом, било супротно основним концепцијама Калајеве политике у Босни и Херцеговини.¹⁶⁾ Предлажући Заједничком министарству финансија у Бечу да се одбије захтјев за покретање наведеног листа у Мостару, Земаљска влада је посебно указала на чињеницу да се у поменутом случају радило о листу намијењеном младим генерацијама, што је, по њеном увјерењу, у још већој мјери диктирало потребу да се

¹⁵⁾ »Gleich den für dieses Unternehmen engagierten Mitarbeitern Aleksa Šantić und Svetozar Corović fühlt sich auch Radović als Serbe und kann es sonach nicht zweifelhaft sein, dass die Zeitschrift »Hercegovče« in serbischen Geiste gehalten und in ihr der nationale Gedanke gepflegt werden würde« (Архив БиХ, Сарајево, фонд Земаљске владе за БиХ, бр. 108.087/1 од 12. децембра 1892).

¹⁶⁾ »Dass dem so ist muss, obgleich das Gesuch des Radović hierüber schweigt, aus dem Umstande abgeleitet werden, dass die hiesige »Bosanska vila« ihre Leser auf das bevorstehende Erscheinen des »Hercegovče« aufmerksam zu machen und zum Abonnement auf dasselbe einzuladen versuchte, bevor noch das Ansuchen des Radović hier eingelangt war, und weil der in Agram erscheinende »Srbobran«, über dessen politische Tendenzen und Agitationen gegen unsere Verwaltung die Landesregierung zu wiederholten Malen zu berichten die Ehre hatte, in einer seiner jüngsten Nummern des bevorstehende Erscheinen der erwähnten Zeitschrift ankündigte und dieselbe in warmen Worten dem Serbenvolke anempfahl« (Ibidem)

заузме такав став према тој иницијативи.¹⁷⁾ Очитљедно је да је аустроугарска окупациона управа хтјела да васпитање младих генерација у Босни и Херцеговини чврсто држи у својим рукама. Из даље преписке је видљиво да се аустроугарски заједнички министар финансија Бењамин Калај сагласио са наведеним становиштем Земаљске владе за Босну и Херцеговину.¹⁸⁾ Тиме је судбина ове занимљиве иницијативе била, у ствари, запечаћена. Остало је да се таква одлука саопшти Владимиру Радовићу. Ту дужност су морали обавити органи аустроугарске окупационе управе у Мостару, а то ће рећи они исти који су о тој иницијативи имали, као што се види из претходног излагања, управо супротно мишљење. А да су то они учинили, види се већ и из наведеног текста Ђоровићевог другог писма Милану Марину, као и из једног дописа из Мостара, објављеног у листу »Дубровник«, у коме се управо тадашњем котарском предстојнику у Мостару Фридриху Фоглару приписује одлучујућа улога у ускраћивању дозволе за покретање листа »Херцеговче«,¹⁹⁾ што, како то јасно произлази из цитираних архивских докумената, уопште није било тачно, мада је Владимир Радовић, коме преписка аустроугарских власти у вези са његовом представком није могла да буде позната, могао стећи управо такав утисак.

У штампи из оног времена се могу наћи и неки други подаци у вези са покушајем покретања листа »Херцеговче« који, са цитираним подацима из Ђоровићевих писама и преписком, вођеном на релацији Мостар—Сарајево—Беч, освјетљавају ову замисао из више углова посматрања. На двије нотице, једну из »Босанске виле« а другу из загребачког »Србобрана«, упозорила је, како је напријед наведено, Земаљска влада у Сарајеву Заједничко министарство финансија у

---

¹⁷⁾ »Neben den hieraus entspringenden Bedenken erscheint aber der Landesregierung die projektirte Herausgabe des »Hercegovče« auch aus dem weiteren Grunde höchst bedenklich, weil durch ein solches — wie gesagt — im serbischen Geiste redigirtes Blatt der nationale Gedanke in empfängliche Kinderherzen in ähnlicher Weise verpflanzt werden würde, wie diess in den orient. ort. confessionalen Schulen zu gethehan pfilg; ein Moment, welches auch vom erziehlichen Standpunkte betrachtet — gegen das Entstehen der gadachteten Jugendzeitschrift spricht«. (Ibidem)

¹⁸⁾ »Unter Rückshulss der Beilagen des Berichtes vom 12. d. M. Z. 108.187/I eröffne ich der Landesregierung, dass ich der Ansicht es sei vom politischen Standpunkte nicht rathsam die vom Vladimir Radović abgesuchte Herausgabe einer Jugendzeitschrift »Hercegovče« mit cyrillischen Lettern zu gestatten, vollkommen beistimme. Die Landesregierung wole daher dieses Ansuchen ohne Berfung auf die h. a. Instruction abweislich bescheiden. Als Motivirung der Abweisung ware anzuführen, dass zwar das Unterrichtswesen auf allen Gebieten seit der Occupation sehr namhafte Fortschritte zu verzeichnen hat, es doch noch immer nicht auf einer so breiten Basis ruht, um schon das Bedürfniss nach eigenen Jugendzeitschriften im Lande selbst erkennen zu lassen. Für einen Leserkreis der vorläufig noch ein ganz beschränkter wäre eine eigene periodische Zeitschrift zu concessioniren schiene der Landesregierung dahet nicht angemeffen« (Архив БиХ, Сарајево, фонд Заједничког министарства финансија, Прас број 914 од 20. децембра 1892)

¹⁹⁾ Допис је потписан са »Безазленовић («Дубровник», Дубровник, 27. IV 1893, бр. 43, стр. 3)

Бечу, првенствено базирајући на њима свој негативан став према замисли о покретању листа »Херцеговче« у Мостару. Заплијењени текст из »Босанске виле« који, захваљујући владиној превентивној цензури није ни објављен у том сарајевском часопису, у ствари је нешто дужи оглас о покретању листа »Херцеговче«. Датиран у Мостару 1. децембра 1892. године, вјероватно по старом календару, он је био, изгледа, припремљен за објављивање у посљедњем броју »Босанске виле« у 1892. години. То обавјештење читаоцима »Босанске виле« дала је Прва српска књижара и штампарија Владимира М. Радовића у Мостару.

Пада одмах у очи да заплијењени текст, предвиђен за објављивање у »Босанској вили«, пружа, у поређењу са текстом Радовићеве представке, знатно шире информације о листу »Херцеговче«, за Земаљску владу у Сарајеву сасвим довољне да би према покретању тог листа заузела категорички негативан став. У заплијењеном тексту пише да ће лист »Херцеговче« излазити у Мостару почевши од 1. јануара 1892/3. школске године, што значи од 1. јануара 1893. године, те да ће излазити са сликама, у мјесечним свескама од којих ће свака износити по два штампана табака. У том тексту се »Херцеговче« означаје као »први српски лист у Херцеговини«, а први и једини дјечији лист у Босни и Херцеговини. За разлику од српских дјечијих листова »Голуб«, »Баче« и »Невен«, мостарски дјечији лист »Херцеговче« је требало да употребљава јужно, а то ће рећи ијекавско нарјечје. У том тексту Радовић није скривао амбицију да »Херцеговче« »својом новом и одабраном, здравом и корисном забавно-поучном садржином« постане »најмилији и најобљубљенији« српски дјечији лист,²⁰⁾ а то значи да је несумњиво рачунао с тим да ће читалачку публику наћи у знатној мјери и ван Босне и Херцеговине.²¹⁾ Без обзира на то да ли су за њено остварење постојали реални услови, та амбиција је давала читавој замисли о покретању таквог листа још једну димензију, у врховима аустроугарске окупационе управе одмах јасно уочену.

Друга notiца, на коју се позвала Земаљска влада за Босну и Херцеговину у свом извјештају упућеном Заједничком министарству финансија у Бечу у вези са представком Владимира Радовића о

²⁰⁾ У пасусу у коме је ријеч о програмској оријентацији листа »Херцеговче« пише да ће листу »бити прва и најсветија дужност, да ваљано развија умну снагу дјечију својијем занимивијем и поучинијем чланцићима из свијех наставнијех приједмета, у колико исти засијецају у нормалне школе; да одушевљава и челичи вољу њихову у свему оном, што је лијепо, племенито и узвишено, доносећи им карактеристичне пријемељиве цртице из српске и човјечанске повијеснице; да им облагороди срце, доносећи им у различитијем облицима нову и здраву сваковрсну забаву, и на пошљетку доносиће им за умну дјимнастику њихову различите задатке и питања из наставнијех приједмета, ребусе, коњичке скокове, загонетке и т. д.«

²¹⁾ У заплијењеном тексту изричито пише да се лист »Херцеговче« неће везати »ни за који стајновити српски крај; он ће се штампати и удешавати за сву српску дјечу из свијех српскијех крајева и покрајина«,

намјераваном покретању листа »Херцеговче« у Мостару, знатно је краћа од текста који је владина превентивна цензура заплијенила у »Босанској вили«. Ријеч је о notiци, објављеној у загребачком »Србобрану« под насловом »Нов српски лист у Херцег-Босни«. ²²⁾ Позивајући се на notiцу, објављену у новосадском »Стражилову«, ²³⁾ »Србобран« пише да даровити српски пјесници Алекса Шантић и Светозар Ђоровић (Радовић се у »Србобрану«, као ни у »Стражилову« не помиње) покрећу у Мостару »нов српски лист за Српчад, ²⁴⁾ те ће тиме много допринијети, да се не похрвате она српска дјеца, што иду у комуналне школе«. ²⁵⁾ Тако схвативши функцију овог мостарског листа, »Србобран« је ту notiцу завршио питањем »А шта ће влада на то рећи?« На овај начин јавно прозвана, Земаљска влада за Босну и Херцеговину врло брзо и резолутно је дала одговор на то питање, формулисан не у штампи већ у поменутом акту упућеном Заједничком министарству финансија. Овакво писање »Србобрана« у знатној мјери је утицало на то да Земаљска влада у Сарајеву заузме према покретању овог листа одлучно негативан став. Мостарској иницијативи за покретање листа »Херцеговче« оваквим писањем »Србобрана« очигледно је учињена медвјеђа услуга.

Ако се у свјетлу цитираних архивских докумената, писама Светозара Ђоровића и наведених података из штампе оног времена анализира кратки историјат замисли о покретању листа »Херцеговче« у Мостару, мора се, нема сумње, доћи до више закључака. Иницијатори замисли о покретању дјечијег листа »Херцеговче« били су Владимир Радовић, Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, од којих је први требало да фунгира као издавач а друга двојица као уредници листа. Само та тројица се помињу како у Радовићевој представци којом је тражено одобрење за покретање листа, тако и у notiцама у штампи из оног времена, негдје сва тројица, негдје само први или друга двојица. Стога је занимљива иницијатива да се у Мостару покрене издавање једне периодичне публикације, намијењене младим генерацијама, везана искључиво за та три имена. Мада ову своју замисао нису, као што произлази из претходног излагања, довели до реализације, ове три личности ће неколико година касније, у истој, посљедњој деценији прошлог вијека, покренути у Мостару двије значајне периодичне публикације — Шантић

²²⁾ »Србобран«, Загреб, 21. XI (3. XII) 1892, бр. 92, стр. 5, »Различите вијести«

²³⁾ У једној краткој notiци новосадско »Стражилово« пише да, према информацијама из приватних извора, Алекса Шантић и Светозар Ђоровић покрећу у Мостару »нов лист за децу« под називом »Херцеговче« »Стражилово«, Нови Сад, 15. новембра 1892, бр. 46, стр. 736, »Књижевне белешке«)

²⁴⁾ Занимљиво је да »Србобран«, мада се позива на notiцу из »Стражилова«, уопште не помиње назив мостарског листа, али истиче да је то српски лист, иако »Стражилово« у тој notiци ни једном једином ријечју не означава лист »Херцеговче« као српски.

²⁵⁾ Радовићев текст, заплијењен у »Босанској вили«, уопште не помиње такву функцију листа »Херцеговче«.

и Ђоровић часопис »Зора«²⁶⁾ а Радовић лист »Српски вјесник«.²⁷⁾ Искуство стечено са неуспјелим покушајем покретања листа »Херцеговче« послужило им касније у припремама за покретање »Зоре« и »Српског вјесника«, у које више неће улазити заједно сва тројица. Сачувани архивски документи показују да су подносиоци пред-ставки за покретање »Зоре«²⁸⁾ и »Српског вјесника«²⁹⁾ испољили знатно већу дозу стрпљења у очекивању концесија, вјероватно поучени искуством, стеченим у неуспјелом покушају покретања дјечи-јег листа »Херцеговче«.

Није нам познато када је настала замисао о покретању овог листа³⁰⁾ и колико су трајале припреме до њиховог уласка у заврш-ну фазу, о којој је овдје, у ствари, ријеч. Ту завршну фазу при-према карактеришу исувише оптимистичка предвиђања иницијатора те замисли да она неће наићи ни на какве сметње у врховима ау-строугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини. Како ина-че објаснити да се представка за покретање листа »Херцеговче«, упућена Земаљској влади у Сарајеву, предаје у Мостару почетком новембра 1892. године, да би се у тексту, припремљеном за објављи-вање у »Босанској вили«, изричито тврдило да лист почиње изла-зити 1. јануара 1893. године, а да за његово покретање претходно није била добијена дозвола надлежних власти? Одакле толика са-моувјереност? Ако се notiца у новосадском »Стражилову« на коју се позива загребачки »Србобран« може вјероватно приписати изво-

²⁶⁾ О часопису »Зора« опширније у књижевноисторијској моно-графији Љубице Томић-Ковач »Зора« (»Свјетлост«, Сарајево 1971)

²⁷⁾ О листу »Српски вјесник« опширније у монографији Тодор-а Крушевца »Босанскохерцеговачки листови у XIX веку«. стр. 267--278.

²⁸⁾ Представка Алексе Шантића и Светозара Ђоровића, упућена, Земаљској влади у Сарајеву, у вези са покретањем часописа »Зора« и преписка вођена тим поводом између Градског котарског уреда у Мостару, Окружне области у Мостару, Земаљске владе у Сарајеву и Заједничког министарства финансија у Бечу објављени су у књизи »Култура и умјетност у Босни и Херцеговини под аустроугарском упра-вом« (Архив БиХ, Сарајево 1968, стр. 133—138). О покретању »Зоре« писали су Хамдија Капићић (Став Калајева режима према по-кретању мостарске »Зоре«, »Радови Филозофског факултета у Сара-јеву«, 1963, књ. I, стр. 295—301), Митар Папић (Како је покренута »Зора«, »О стогодишњици рођења Алексе Шантића, Зора, почасни број 1968/69«, Мостар 1968/69, стр. 215—219), Љубица Томић-Ковач и Тодор Крушевац (последња два аутора у наведеним монографијама).

²⁹⁾ У notiци, објављеној поводом Радовићеве смрти, »Дубровник« пише да је Радовић покренуо у Мостару »Српски вјесник«, који са цензуром кубури таку муку као ниједан лист на свијету« (»Дубров-ник«, Дубровник, 10. IX 1899, бр. 37, стр. 3)

³⁰⁾ Вјероватно се на овај лист односи ова кратка вијест из Мостара, објављена у дубровачкој »Црвеној Хрватској«: »Говори се да ће свдашња српска штамарија покренути некакав српски листић. Ми га жељно очекујемо, јер откад нам је нестало фамознога »Напретка« осјећамо неку празнину« (»Црвена Хрватска«, Дубровник, 12. III 1892. бр. 6, стр. 3, »Домаће вијести«)

рима који потичу из преписке младог Светозара Ђоровића са бројним писцима ван Босне и Херцеговине од којих је тражио сарадњу у новом листу,³¹⁾ тешко је схватити како је Радовић, најстарији међу тројицом иницијатора за покретање листа »Херцеговче« и потписник поменуте представке, упућене Земаљској влади у Сарајеву, могао учинити такву несмотреност као што је она са текстом у »Босанској вили«, о коме је напријед било ријечи. Једино објашњење за такав Радовићев поступак могло би се, изгледа, наћи у утиску који је он могао стећи из контакта са мостарским котарским предстојником Фогларом коме је и предао представку за покретање листа »Херцеговче« и вјероватно о томе с њим и испреније разговарао. На ту претпоставку упућује и текст већ поменутог дописа из Мостара, објављеног у листу »Дубровник« у коме се Фоглару неоправдано приписује одлучујућа улога у ускраћивању дозволе за покретање листа »Херцеговче«.³²⁾ Као што се види из напријед изложеног, такав Радовићев утисак не налази потврду у цитираним архивским документима.

Неуспјели покушај покретања листа »Херцеговче« у Мостару остаје у културној историји Босне и Херцеговине забиљежен као први покушај издавања једног листа на овом подручју, намијењеног младим генерацијама. Очигледно подстакнута дјеловањем дјечијих листова »Голуб«, »Баче« и »Невен« који су излазили ван Босне и Херцеговине, замисао о покретању једног листа, намијењеног младим генерацијама који би био уређиван у духу супротном основним интенцијама Калајеве окупационе политике у Босни и Херцеговини, није, као што се то могло очекивати, наишла на подршку у врховима аустроугарске окупационе управе. До краја аустроугарског управљања Босном и Херцеговином јавиће се, нешто касније, још два покушаја покретања листова, намијењених младим генерацијама, један у Сарајеву а други у Бањалуци. Покретању тих листова аустроугарска окупациона управа није правила никакве сметње. Десет година послије неуспјелог покушаја издавања мостарског листа »Херцеговче«, у Сарајеву ће се појавити 1903. године »Илустровани мали свијет, мјесечник за дјецу« који је уредио ака-

³¹⁾ »Може се разумети загрејаност младог човека за књижевност, његова заљубљеност у поетску књижевну реч, али је понешто необично кад 17—годишњи Светозар Ђоровић показује већ уредничке амбиције и, мада мало познат, обраћа се без зазора писцима старим познатим писцима и од њих тражи сарадничке прилоге« (Тодор Крушевац: *Босанскохерцеговачки листови у XIX веку*, стр. 363)

³²⁾ »Сад сам отишао управо у Радовића у књижару. Рече ми како му је забрањен дјечији лист ради тога што је још рано и што су дјеца »непросвијешћена«. Е, баш ти је вјешт и тај наш смирени, кротки и најљубезнији Фоглар — ама баш је нашао згодан изговор — јер за непросвијешћену дјецу није лист, а не треба их ни просвијешћивати« (»Дубровник«, Дубровник, 26. IV 1893, бр. 43, стр. 3, »Наши дописи«)

демски сликар Шпиро Боцарић,³³⁾ а три године касније у Бањалуци лист за дјецу »Бачко коло«, који ће излазити до 1910. године.³⁴⁾

Да је покренут, лист »Херцеговче«³⁵⁾ би био и први српски лист у Херцеговини, као што је то сасвим тачно констатовано у тексту који је превентивна цензура заплијенила у »Босанској вили« До тада је, наиме, у Херцеговини односно, прецизније речено, у Мостару покренуто, захваљујући у првом реду дон Фрањи Милићевићу и његовој тискари, првој у Мостару, више хрватских листова који су један други смјењивали (»Херцеговачки босиљак«, »Нови херцеговачки босиљак«, »Глас Херцеговца«), а ниједан српски и ниједан муслимански. Поставља се питање зашто је први српски лист у Херцеговини требало да буде управо дјечији лист, а не лист за одрасло становништво, као што је то био случај са свим осталим листовима у Херцеговини у цјелокупном периоду аустроугарске владавине? Да ли су иницијатори покретања листа »Херцеговче« сматрали да имају веће шансе за покретање листа таквог профила него неког другог? Ако су тако мислили, што није искључено, онда се та њихова процјена показала сасвим погрешна, што се јасно види из цитираног текста извјештаја Земаљске владе за Босну и Херцеговину упућеног Заједничком министарству финансија у Бечу, у вези са Радовићевом представком, гдје се као један од пресудних момената у прилог ускраћивању дозволе за покретање листа појавио управо тај да је лист намијењен младим генерацијама, па је, такав, био режиму опаснији него што би то могао бити лист намијењен одраслом становништву. Излагање хрватских листова у Мостару, једног за другим, само по себи није било никаква озбиљнија сметња за давање концесије за покретање српског листа, као што не би било ни сметња за покретање муслиманског листа да се таква иницијатива појавила у Мостару у то вријеме. Прије би се могло рећи да би излагање хрватских листова поспјешило покретање аналогних српских или муслиманских листова, јер би аустроугарска окупациона управа, несумњиво, била доведена у положај да, стално ба-

³³⁾ Скоро пуних 10 година послје подношења цитираног извјештаја Заједничком министарству финансија којим се предлаже ускраћивање дозволе за покретање листа »Херцеговче« у Мостару, исти поглавар земље барон Аппел предложиће Заједничком министарству финансија да се одобри покретање »Илустрованог малог свијета, мјесечника за дјецу« у Сарајеву (»Култура и умјетност у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом«, стр. 492—493)

³⁴⁾ Ђорђе Пејановић: *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850—1941*. (»Веселин Маслеша«, Сарајево 1981, стр. 51)

³⁵⁾ »Херцеговче« се овдје стално помиње као лист како се о њему говори и у свим текстовима у штампи из оног времена на српскохрватском језику (сарајевској, новосадској, запребачкој и дубровачкој), с обзиром на то да су листови били »својевремено заједнички назив за новине и часописе« (Крушевац, цит. дје. стр. 5). У ствари. »Херцеговче« је часопис (требало је да излази у мјесечним свескама), како то пише у преписци на њемачком језику, вођеној поводом подношења Радовићеве представке у којој се тражило покретање листа. У тој преписци се за »Херцеговче« употребљавају термини »Zeitschrift für die Jugend« и »Jugendzeitschrift«.

лансирајући између српског, муслиманског и хрватског дијела становништва у Босни и Херцеговини, мора имати бар приближно исти третман кад су били у питању листови било које националне групе на подручју окупираном 1878. године. Са »Освитом«, »Мусаватом« и »Народом« таква национална структура мостарске штампе доћи ће до пуног изражаја тек посљедње деценије аустроугарског управљања Босном и Херцеговином.

Стављена у шири контекст цјелокупног културног живота у Мостару почетком посљедње деценије деветнаестог вијека, замисао о покретању илустрованог дјечијег листа »Херцеговче« надовезује се на оснивање и прве године дјеловања мостарских пјевачких друштава »Гусле«³⁶⁾ и »Хрвоје«³⁷⁾ и активност двију штампарија, Милићевићеве и Радовићеве, и претходи покретању »Мале библиотеке« Пахера и Кисића,³⁸⁾ »Зоре«, »Српског вјесника«, »Освита« и, нешто касније, Прве муслиманске накладне књижаре и штампарије Мухамеда Бекира Калајџића³⁹⁾ и часописа »Бисер«. Међу бројним иницијативама насталим, једна за другом, на мостарском тлу у времену аустроугарског управљања Босном и Херцеговином, она заузима посебно мјесто по томе што је, једина, била намијењена искључиво младим генерацијама и једина остала неостварена. Енергичан отпор на који је наишла у врховима аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини, какав у том облику није пружен ниједној иницијативи у области културе и умјетности, насталој у Мостару 1878—1918, довољно говори о томе какав јој је значај придаван у тим врховима.

---

³⁶⁾ *Педесет година Српског пјевачког друштва »Гусле« у Мостару 1888—1938*, Мостар 1938.

³⁷⁾ *Споменица у славу светчаног развијања заставе Хрватског гласб. — пјевачког друштва »Хрвоје« дне 13. 14. и 15. коловоза 1904*, Хрватска дион. тискарна у Мостару.

³⁸⁾ *Лина Штитић и Хамид Диздар: Библиографија књига и периодичних издања штампаних у Херцеговини (1873—1941)*, Мостар 1958.

³⁹⁾ *Ламија Хациосмановић: Библиографија Прве муслиманске накладне књижаре и штампарије (Мухамеда Бекира Калајџића)*, Сарајево 1967.

SUMMARY

ON THE BEGINNING OF THE JOURNAL »HERCEGOVČE« IN MOSTAR IN 1893

In Mostar in 1892 there had been an initiative for a publication of an illustrated Serbian journal for children which was supposed to come out from the beginning of 1893 under the title »Hercegovče« (Little Herzegovinian). The author of the article followed the history of this interesting initiative in the preserved archive documents and some facts from the that time press.

A young bookseller and publisher from Mostar Vladimir Radović submitted a request for the beginning of the journal »Hercegovče« to the Provincial government for Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. He mentioned in it the young writers from Mostar Aleksa Šantić and Svetozar Ćorović as the journal's editors. The Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina did not issue a permission for the beginning of the journal. The quoted archive documents show that such a stand towards the initiative was led by the belief that the journal, intended for young generations, would be edited in the spirit opposed to the basic concepts of Kalay's occupying policy in Bosnia and Herzegovina. The idea of the beginning of the journal »Hercegovče« in Mostar meant the first attempt for the publication of a journal in Bosnia and Herzegovina intended for the young generations and, at the same time, it was the first attempt to publish a Serbian journal in Mostar.

др Лука Ђаковић

ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ РАНИХ ПОЈАВА ПОЛИТИЧКОГ КЛЕРИКАЛИЗМА Др ЈОСИПА СТАДЛЕРА

За водство у јавном и политичком животу босанскохерцеговачких католика било је у прошлости на располагању мало личности, осим службеника цркве. Практично, до успоставе редовите црквене хијерархије 5. VII 1881. године, фрањевци су низом стољећа водили народ и до становите мјере били политички представници католика. Другим ријечима, фрањевачки ред је, у недостатку свјетовне интелигенције и с обзиром на слабаши и танки слој грађанског сталежа, био представник католичког елемента у Босни и Херцеговини, заступајући ту народну скупину, тумачећи њезине жеље и хтијења, како на унутрашњем плану у односу према постојећој власти, тако и на вањском плану у односу према Европи. Католичко житељство у Босни и Херцеговини дочекало је аустроугарску окупацију 1878. године на разини сељачког друштва, с малим бројем обртника и трговаца, готово без свјетовне интелигенције. Задаћу, коју је у почецима хрватског националног покрета у интересу буржоазије у Хрватској вршила интелигенција, у интересу буржоазије која се тек стварала у Босни и Херцеговини вршили су фрањевци, јер су они, изузимајући требињски и столачки крај, били једино пасторално свештенство у овим земљама.

Национализам се у Босни и Херцеговини, у својим почецима, развијао у знаку религије. Истичући ту чињеницу, не мислимо умањити његово значење. Та појава, уосталом, није само босанскохерцеговачки спецификум, него је она опћенита. Ако је, наиме, национализам производ одређена менталитета, везан за традицију, онда је нормално да је повезан с најјачом традицијом која је човјека тијekom живота пратила, а у времену, о коме говоримо, то је била религија.

Фрањевци су у Босни и Херцеговини стјецали хисторијских увјета, поред вјерскога, остварили и друге врсте извањских утјецана, путем школа, контаката у приватном животу, а посебно у виду треба имати чињеницу да је фрањевачки ред, у својој дјелатности примијенио дефанзивну методу прилагођавања приликама у који-

ма је живио и радио. Он је своје редове попуњавао домаћим људима, што није остало без одјека међу вјерницима.

Са свјетовним свећенством је, међутим било другачије. Нова се редовита католичка црквена хијерархија, наиме, нашла у посве специфичном положају у Босни и Херцеговини. Бискупија је створена, такође, само на папиру. Свјетовни је клер био без традиције, а самим тим и без озбиљнијег ослоња у народу, без материјалне основе; а сусрео се и с проблемом огорчене борбе с редовничким клером у којој су фрањевци гурнути у дефанзиву при настојању да очувају своје жупе. Зато је нова редовита хијерархија била овиснија о режиму него ли у осталим хрватским земљама. Нови се бискупијски клер, дакле, у Босни и Херцеговини, послје успоставе редовите католичке црквене хијерархије, нашао на слабијим позицијама, али с увјерењем да је дјелатност нове црквене организације потребна окупацијској управи, очекујући од ње озбиљнију помоћ и потпору.

Црквена хијерархија је тако, у првих двадесетак година више пажње и енергије посветила организацијском сређивању и јачању материјалне основе католичке цркве, а мање политичком организовању католичког житељства. Али, поред тога, међу вјерницима је стварано увјерење да би нова хијерархијска управа уједно требала постати и политичко руководство католика, јер су свјетовни свећеници поступно, али стално иступали с политичким разлозима, концепцијама и програмом.

На смјени два стољећа, тј. у самом освиту нашега вијека прилике су се, међутим, увелико измијениле. Све су више сазријевали увјети у којима ни фрањевци више нису могли остати искључиви и једини представници и друштвени предводници католика у Босни и Херцеговини. С једне стране се, ипак, попуњавало и развијало грађанство које је захтијевало активнију улогу у друштвено-економском животу, а с друге је на друштвену позорницу све више настајао да иступи организовани политички клерикализам, са својим виђењима и оријентацијом у будућем развоју друштва.

Једна таква конфликтна ситуација, да је увјетно назовемо прва етапа у развоју националног покрета у редовима босанскохерцеговачких католика — Хрвата, у којој је до изражаја дошло сучељавање двију струја политичко-идеолошких оријентација — грађанско-либералне и клерикалне гледе будућег развоја националне мисли у Босни и Херцеговини, везана је за свечаности у Пјевачком друштву »Требевић« приликом службеног увођења његових јавних обиљежја и амблема.

Пјевачка су друштва, наиме, као уосталом, и сва друга удружења (културна, спортска, вјерска...) заиста вршила функцију основне школе у подизању националног покрета, у што нас увјерава и захтјев мостарског Пјевачког друштва »Хрвоје« (које је као прво пјевачко друштво босанскохерцеговачких католика основано 1888. године са сједиштем у Мостару),¹⁾ поднесен 1890. године на Главној

¹⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. Напреткова културно-историјска збирка фасц. 14/II.

годишњој скупштини, да се ово друштво убудуће зове *Хрватско пјевачко и гласбено друштво*. За промјену имена требала је сугласност Земаљске владе, но она је ту сугласност ускратила. Двије године касније (1892. године) поновно је затражена промјена назива Друштва. Поступак је био исти, али је исти био и одговор. Друштво је покушало да на илегалан начин усвоји вањска обиљежја, као нпр. хрватску заставу и на застави хрватски грб. Али, власти брзо интервенирају и ти се знаци укидају. Затим, Друштво тражи дозволу од Владе да убире добровољне прилоге од својих чланова у сврху изградње друштвеног дома, али власти забрањују и ту акцију Друштва. Друштво је, напokon, морало, уз помоћ фрањеваца, заобилазним путем доћи до друштвених просторија, и то путем прикупљања прилога преко братовштине св. Анте, за што није требала дозвола власти.

Тек послије 10 година постојања и рада Друштва, у жеку борбе српских представника за црквено-школску аутономију и у жеку појачане српске пропаганде, Влада је одобрила промјену назива друштва у Хрватско гласбено и пјевачко друштво *»Хрвоје«* у Мостару. Допуштање слободне употребе хрватског имена очигледно је учињено с намјером да оно буде протутежа експанзији српске националне идеје.²⁾ Тако је, по први пута, након 28 година окупације, хрватско име било службено одобрено с надлежне стране. Годину дана касније, тј. 1899. године, Влада је допустила и оснивање Пјевачког друштва *»Влашић«* у Травнику, затим исте 1899. године и отварање Хрватског друштвеног дома у Сарајеву, а основана је и *»Хрватска дионичка тискара«* у Мостару.

Годину дана послије издавања дозволе власти да се одобрава промјена назива *пјевачког друштва »Хрвоје«, у Хрватско гласбено и пјевачко друштво*, односно службеног признања хрватског имена, у Мостару долази до великих манифестација приликом отварања *»Хрватске дионичке тискаре«* и јубилеја народног гласила *»Освит«*.

Прослава у поводу оснивања *»Хрватске дионичке тискаре«* и јубилеја *»Освита«* одржана је у Мостару 2. и 3. травња 1899. године. Првог дана је засједао конгрес, тј. скупштина дионичара, а након тога приређена је велика забава Пјевачког друштва *»Хрвоје«*. Другог дана одржане су и црквене свечаности.

Прослава тих јубилеја протекла је без великих припрема, али су се тих дана нашли у Мостару и представници хрватских политичких странака из банске Хрватске и Далмације, што је приређивачима дало још више полета за будући рад, јер су прваци босанскохерцеговачких католика — Хрвата први пута јавно дошли у при-

²⁾ Подаци узети из *»Споменице у славу свечаног развијања заставе хрватског и пјевачког друштва »Хрвоје«, Мостар, 1904. Види о томе и код Анте Малбаше »Хрватски и српски национални проблем у Босни и Херцеговини за вријеме режима Венјатина Калауа«, Осиек, 1940. стр. 32. до 35, као и у рукопису одбрањене докторске дисертације Томе Краљачића: »Калауев режим у Босни и Херцеговини 1882—1903«, који се налази у библиотеци Филозофског факултета у Сарајеву.*

лику да на домаћем тлу не само манифестирају хрватску народну идеологију, него и да с представницима политичких струја и странака из Хрватске јавно искажу своје намјере о активностима у смјеру шире интеграције хрватске националне мисли. Додуше, та јавна манифестирања протекла су у духу већ познатих становишта која је »Освит« и раније заступао, а што се најбоље види и из брзојава који је преко заједничког министра финансија Вејмина Каллаја упућен заправо цару Фрањи Јосипу. У телеграму се, наиме, између осталог, каже: »Хрвати Босне и Херцеговине, сабрани и заступани на конгресу поводом јубилеја оснивања хрватског гласила Освит и Хрватске дионичарске тискаре, намијењене културној и политичкој ствари хрватског народа у овим покрајинама, моле Вашу Преузвишеност да благоизволи Његовом Величанству Фрањи Јосипу изразити и растумачити наше најискреније осјећаје оданости и привржености коју је хрватски народ кроз вијекове исказивао прејасном хабсбуршком дому, као и што ће тој својој традиционалној вијерности вјеран и даље остати«.³)

По примјеру Мостара слиједиле су сличне акције у Сарајеву с друштвом »Требевић«, па у Травнику с друштвом »Влашић«. Но, важно је примјетити да се после је свечаности, уприличених у поводу оснивања »Хрватске дионичарске тискаре« у Мостару и прославе хрватског гласила »Освит«, политичка активност преноси у Сарајево. До јавних иступа долази у Сарајеву 1900. године, приликом посвете заставе у Требевићу. Међутим, за разлику од изразито компактних ставова у Мостару, сарајевском манифестацијом дошле су до изражаја и различите концепције о будућем развоју националног покрета Хрвата у Босни и Херцеговини, што ће се као његова основна карактеристика продужити готово све до његова коначног формирања. Та различитост у концепцијама развитка, различитост у програмима и политичкој оријентацији толико је карактеристична за свеукупан развој националне мисли босанскохерцеговачких католика — Хрвата, да није на одмет пратити је од првих њезиних појава, дакле, од манифестација поводом прославе и развијања заставе Хрватског пјевачког друштва »Требевић« 1900. године.

Већ при првим неспоразумима јасно су се изразиле двије политичке струје: а) грађанско-либерална, коју су заступали шири слојеви грађанства, прије свега интелигенција, фрањевци, службеници и занатлије и б) клерикална, чији су представници били чланови новоосноване црквене хијерархије и дио католичких досељеника из разних крајева Монархије. Први пут се то озбиљније догодило средином 1900. године, приликом увођења заставе у Хрватс-

---

³) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. Президијал ЗМФ бр. 1334 и 1362/1897 (Молба Пјевачког друштва »Хрвоје« из Мостара којом се тражи промјена имена друштва у »Хрватско гласбено и пјевачко друштво »Хрвоје« и извјештај Земаљске владе у Сарајеву допуњен извјештајима политичко-управних власти из Мостара о дотадашњој дјелатности овога друштва. У фасцикли се, као прилог, такођер налази и пријепис телеграма који је преко заједничког министра упућен цару Фрањи Јосипу I).

ко пјевачко друштво »Требевић« у Сарајеву.⁴⁾ Случај је хтио да су се у жаришту догађаја нашли Никола Мандић, тадашњи предсједник *Требевића* и Јозо Сунарић, члан Управе Друштва с једне стране, и надбискуп врхбосански др Јосип Стадлер, др Иван Шарих и други црквени достојанственици с друге.

Пјевачко друштво *Требевић* (какав му је био првобитан назив, јер су тек касније 1898. године власти допустиле назив *Хрватско пјевачко друштво*) основано је 1895. године у Сарајеву. Сврха Друштва била је његовање пјевања и гласбе, унапређење друштвености, приређивање забава, поучних предавања, дилетантских представа и слично. Но, како је одзив за упис и дјеловање у Друштву био знатан (већ у коловозу 1896. године било је у њему више од 150 чланова), настала је потреба проширивања његова дјеловања путем разних секција и група. Учлањивање и рад у Друштву босанскохерцеговачки католици су схватили као своју обвезу и дужност, у смислу буђења хрватске националне свијести.⁵⁾

Из ових разлога Управа Друштва се 1897. године обратила Земаљској влади с молбом да одобри да се Друштво убудуће зове »Хрватско пјевачко друштво«. Концем 1898. године Влада удовољава молби и од тада се мијења назив у »Хрватско пјевачко друштво *Требевић*«,⁶⁾ а 1899. године поновно је упућена молба Земаљској влади да се Друштву одобри и оснивање друштвене читаонице и књижнице. Влада је и ту молбу услишила.⁷⁾ Тако је Хрватско пјевачко друштво »Требевић« у Сарајеву за непуних пет година свога постојања и рада развило велику активност, бројећи више од 1.000 активних и више тисућа потпомажућих чланова у читавој Босни и Херцеговини.⁸⁾ Илустрације ради, наводимо да је друштвеној књиж-

⁴⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (Напреткова културно-историјска збирка фасц. XII. Материјали који се односе на увођење заставе и грба у »Хрватско друштво Требевић« у Сарајеву 1900. године).

⁵⁾ Окупацијска управа, као што је познато, у првих двадесетак година није толерирала никакве чисто политичке правце, па и Срби и Хрвати и Муслимани задијевају своје политичке акције културним рухом. Хрвати, нпр. у Сарајеву, поред Пјевачког друштва »Требевић«, оснивају и друштво »Напредак« са циљем стварања домаће хрватске интелигенције и самосталног обртничког сталежа.

Српски национални покрет, такођер, у својој одлучној националној борби покрива се плаштем борбе за црквено-школску аутономију, као њ активностима које су се одвијале кроз друштво »Просвјета«, а Муслимани то чине борбом за вакуфско-меарифску аутономију и друштвом »Гајрет«. Значај и улога тих друштава у свеукупности политичких и културних гитања у развоју босанскохерцеговачке привреде и друштва у аустроугарском периоду заиста је велика, те их је могуће у склопу ове теме само успутно третирати.

⁶⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (Напреткова културно-историјска збирка фасц. XII—11. Материјали »Хрватског друштва Требевић«, молба Управе Пјевачког друштва и одобрење Земаљске владе да се дозвољава промјена имена Друштва).

⁷⁾ Исто.

⁸⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (Напреткова културно-историјска збирка фасц. XIII—12. Правила и записници одборских сједница »Хрватског пјевачког друштва Требевић« у Сарајеву, међу којима су и статистички подаци о броју чланова Друштва).

ници »Требевић« приликом њезина оснивања 1899. године било поклоњено и око 1.200 разних књига, највише с националним садржајем. У пуној активности долази се до идеје да се Друштву даду и виднија вањска обиљежја, у првом реду застава (барјак) с амблемима. До те иницијативе дошло је на Изванредној скупштини Друштва 22. септембра 1899. године у Сарајеву.⁹⁾ Међутим, како се Друштво све више развијало и напредовало, усвајајући и одређени програм друштвених дјелатности, то је све више измицало надзору редовите црквене хијерархије. Друштво је почело отворати шире могућности учлањивања у секције и за рад у цијелости грађанима различитих вјероисповиједи, чиме се, прије свега, рачунало на припаднике исламске вјероисповиједи.

То је био повод да на рад и развој Друштва различито гледају свјетовњаци, тј. грађанско-либерална струја коју су подржавали и фрањевци, а која је била у већини, и бискупијско свећенство, односно редовита црквена хијерархија, која је хтјела да дјелатност Друштва усмјери према својим погледима. Како би показали своју одлучност да успоставе контролу рада у Друштву, представници Врхбосанског каптола су приликом увођења заставе и других амблема у Друштво захтијевали да се то учини на свечан начин и са црквеним обредима. То је био уједно и начин да се из Друштва одбију сви они чланови који нису били католици. Тако се на споменутој изванредној скупштини повела оштра дебата у којој су дошле до изражања обадвије струје. Чланови су се тако подијелили у двије групе. Послије дуже расправе стављена су оба приједлога на гласање. Први је био да се застава уведе у Друштво као друштвена ствар, тј. да се организира пригодна друштвена свечаност, а други да се то учини с вјерским обредом. Потребу и оправданост првог начина објаснио је др Иво Сунарић, а други приједлог др Иван Кошћак.¹⁰⁾ Када се приступило гласању, први је приједлог усвојен великом већином гласова, и то акламацијом, док је други остао у мањини. На Скупштини је, надаље, закључено да се у правила Друштва унесе посебна глава (параграф 4) која треба да гласи »Име, сврха, дјелокруг и барјак Друштва«.¹¹⁾

Реакција свјетовног клера на такву одлуку била је енергична. Под притиском надбискупа Стадлера свјетовни свећеници су послушно и демонстративно напустили Друштво.¹²⁾

Из писма које је Andrija Premarsky, управитељ жупе у Брчком (која је припадала свјетовном свећенству), упутио *Требевићу*, јасно произлази на коме је становишту стајала Стадлерова струја. Стадлер је, наиме, захтијевао да сви свећеници и његови истомишљеници иступе из *Требевића*, а часопис »Врхбосна« и друга јавна средства, која су била у рукама Ординаријата, отпочела су оштру

⁹⁾ Исто.

¹⁰⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (Напрећкова културно историјска збирка фасц. XIII-13. Записник с Изванредне скупштине Друштва одржане 22. VI 1899. године).

¹¹⁾ Исто.

¹²⁾ Исто.

кампању против Друштва, приговарајући му да је »безбожно и да ни један освједочени и прави католик неће и не смије у њему судјеловати«. ¹³⁾ Примјером жупника из Брчкога, а по налогу свога надбискупа, пошла је већина свјетовних свећеника. У низу писама, упућених Одбору Друштва, навест ћемо и ово: »Пошто славни одбор, одредбом времена за инсталацију друштвеног барјака искључује присутност свећеничког сталежа, то се потписани више не сматрају члановима Друштва. У Сарајеву на светковину Св. Марка 1900. године. Вј. Амброзић, И. Митровић, Марко Твртковић...« ¹⁴⁾

Свечаност посвећена увођењу (инсталацији) барјака Хрватског пјевачког друштва *Требевић* одржана је 2. липња 1900. године. Свечаности су присуствовале бројне делегације из бановине, Далмације и Истре. Свечаностима је, међутим, унаточ надбискуповој забрани, присуствовао и већи број босанскохерцеговачких фрањеваца. То је био разлог да др Стадлер нападне редовничко свећенство — фрањевце као непослушне, а покушао је да их и путем тиска омаловажи. Први се оваквим начином писања огласио загребачки лист *Agrater Tagblatt* у броју 114. из 1900. године. Лист је писао да је надбискуп Стадлер заправо утемељио католичку цркву у Босни и Херцеговини; да су фрањевци за вријеме турске управе били потиснути; да су због тога проводили кукаван живот и да су могли мало што учинити за католичку цркву. Томе напротив, истицано је да је др Стадлер довео у Босну наображено свећенство, »као и у свакој другој просвијетљеној земљи«. У истом смислу почело се затим писати о босанскохерцеговачким фрањевцима и у црквеном тиску у Босни и Херцеговини.

Јавно иступање фрањеваца на манифестацијама, које је др Стадлер априори забранио, представља врло значајан моменат који ће се, као сива нит неспокојства, протезати и у свим каснијим догађајима. Фрањевци ће од сада бити нападани и омаловажавани од редовите црквене хијерархије и свјетовног свећенства, а због тога ће они још јаче пристајати, тражећи ослонац и заштиту, уз друштвене организације грађанства, почев од пјевачког друштва *Требевић* до *Хрватске народне заједнице*, као културне и политичке организације босанскохерцеговачких Хрвата.

На свечаности Хрватског пјевачког друштва »*Требевић*«, а у вези с јавним устоличењем амблема и заставе, био је позван и Josip Juraj Strossmayer, који је био и одлучио допутовати у Сарајево на споменуте свечаности, али је због Стадлерова држања морао одустати од своје намјере. О ставу Josipa Jurja Strossmayera према Стадлеровим поступцима сазнајемо из писма Владимира Ковачевића из

¹³⁾ »*Врхбосна*« бр. 10. Год. IV, Сарајево, 15. свибња 1900 (Чланак с насловом: »Друштво *Требевић* и католичко свећенство«).

¹⁴⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (Напреткова културно-историјска збирка, фасцикл XII-12. Материјали Хрватског пјевачког друштва »*Требевић*«). Представка Андрије Премерског Одбору Друштва, као и представке других свјетовних свећеника, упућене Одбору Хрватског пјевачког друштва »*Требевић*«.

Ђакова, упућеног предсједнику *Требевића*. Ковачевић је још увијек под свјезим дојмовима с прославе из Сарајева, дне 11. липња 1900. године писао: »Разумије се, само по себи, да сам сарајевско славље морао у сто варијанти приповиједати и описивати сада оме, сада оме. Јучер сам био и код нашег владике (Strossmayera) те му приповиједао све, како сам најбоље знао. Главна тема нашег разговора био је став надбискупа др Стадлера. Ваља ми рећи, да се наш бискуп ни издалека не идентифицира са ставом и мишљењем пречасног г. надбискупа. Он вели да се надбискуп Стадлер нипошто није смио ставити у овакву опреку према цијелом слављу и напрама друштву »Требевић«, јер за ту опреку није постојао ни један једини оправдан разлог«. У писму Ковачевић надаље наводи да му је Strossmayer рекао како је Стадлер, кад већ није успио продријети са својим ставом, а није успио зато што га није подражавала већина народа, морао тада схватити да се став мора мијењати. Стадлер је, дакле, морао схватити да се времена мијењају, па је према томе морао прилагодити и своје ставове и активности. Његово неслагање и отпор, према Strossmayerову мишљењу, неће зауставити природни процес буђења националне свијести и организирања националног покрета босанскохерцеговачких Хрвата на другачијем, либералнијем темељу од онога који заступа Стадлер, јер тај процес одговара већини становништва. Strossmayer, надаље, сматра да Стадлер још увијек није схватио и разумио босанскохерцеговачке прилике и дух времена у коме живи. Он се нада да ће Стадлер, као разборит човјек, то једном морати да схвати, само се боји да тада то не буде прекасно. Због тога Strossmayer моли да се Стадлеру помогне, а помоћи ће му се на тај начин да се сукоб даље не заоштрава, да се неке ствари забораве и да се покуша ићи на сурадњу и зближавање. На крају Strossmayer указује да би била штета по развој националног покрета у цјелини, кад би Стадлер и његови људи, који код постојеће власти, а дјеломично и у народу имају углед, стајали на путу његову брзом развоју и напретку.¹⁵⁾

Одбор Хрватског пјевачког друштва »Требевић« остао је досљедан своје ранијем ставу, који је плебисцитарно потврђен на Изванредној скупштини Друштва 22. VI 1899. године. То се види из говора који је одржан на свечаности приликом инсталације *Требевићеве* заставе, а послје тога и у коментару *Освета*.¹⁶⁾

Чини се да је и надбискуп Стадлер био изненађен чврстином ставова Друштвеног одбора »Требевића« и величином прославе. Он је због тога донекле промијенио тактику, па је наредио да се по-

¹⁵⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Напреткова културно-историјска збирка, фасцикл XIII-12. Материјал Хрватског пјевачког друштва »Требевић«. Писмо Владимира Ковачевића из Ђакова Одбору Друштва од 11. VI 1900.

¹⁶⁾ »Освит« — Мостар 2. липња 1900, бр. 43, год. III (Чланак под насловом »Братско славље«).

новно у Друштво врате неки ранији његови чланови, који су иначе били прихватили надбискупове ставове. Тако у архиви наилазимо на слиједећи документ: »Ми потписани изјављујемо да се поновно враћамо у друштво 'Требевић« из којег смо због познатих разлога иступили«. У потпису овога акта стоји извјестан број имена, као нпр. Andrija Premersky, Јозо Дујмушић, Антон Тандарчић, А. Кузмановић, Б. Шимић, Ђуро Тополник, Јосип Удовчић и други.¹⁷⁾ Но исто тако у записнику управе Друштва констатира се да су у Друштво »Требевић« поновно приступили и неки Муслимани којима је погодвала вјерска неутрализација *Требевића*«. То су били »Мехмед-бег Храсница, Мехо Карамехмедовић, Фехим Спахо, Халид-бег Храсница« и др.¹⁸⁾

Манифестација у вези с увођењем заставе добила је публицитет чак и у неким дневним листовима Аустрије, Мађарске и Србије. Тај догађај је тако широко прокоментариран у јавности да су се за њега заинтересирали и мјеродавни бечки и пештански политички кругови. Због тога је Benjamin Kallay, заједнички министар финансија, мада и раније обавјештаван о припремама за прославу, већ 5. липња 1900. године телеграфски затражио од Земаљске владе да га обавијести о »битним питањима« у вези с прославом.¹⁹⁾ На тај телеграм, истог дана, одговара цивилни адлатус Земаљске владе барун Кучера, извјешћујући да Земаљска влада као установа није судјеловала у прослави, али да њезиним чиновницима није било забрањено да присуствују свечаностима; да за читаве прославе јавни ред и мир нису били поремећени; да државне заставе нису биле јавно употријебљене (поготово не мађарска) и да је цијела прослава протекла у складу с постојећим законским прописима.²⁰⁾

Kallay је био незадовољан одговором, па је Кучери приватним писмом наложио да га подробно обавијести о току прославе, на што је овај одговорио опширним писмом од 15. липња 1900. године, у коме се, између осталог, износи слиједеће:

»— На прослави је судјеловало 46 друштава (претежно пјевачка друштва) дијелом корпоративно са 21 заставом, а дијелом путем делегација.

— Из Далмације је на прославу стигло 238 гостију из 4 друштва, из Хрватске, 980 гостију из 32 друштва, из Словеније (Крањске) 15 гостију из два друштва, из Босне и Херцеговине (изузев Сарајева) 622 госта из 12 удружења.

— Држање гостију било је коректно. На улицама и у јавности није се ништа догодило што би онима који имају неко друго мишљење давало повода за свађу. Пјевало се пред резиденцијом погла-

¹⁷⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Напреткова културно-историјска збирка (Материјали, правила и записници одборских сједница Хрватског пјевачког друштва »Требевић«).

¹⁸⁾ Исто.

¹⁹⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Напреткова културно-историјска збирка (Kabinet Briefe) br. 145. 1900. године.

²⁰⁾ Исто.

вара земље, уз повике »Живјела Хрватска« и »Живио хрватски краљ«.

— Од стране Муслимана било је присутних њих око 50, тако на примјер Мехмедбег, Ризабег и Бећирбег Капетановић, оба сина Мустајбега Фадилпашића са субашом Мусапашом, више софта (ђака медресе) и остатак млађих људи из бољих обитељи. У прослави је судјеловала и већа скупина студената и ђака Муслимана.

— Код подизања заставе било је 200 Муслимана као проматрача, међу њима 40—50 угледних личности, међу којима су се налазили и горе споменути бегови.

— На свечаном банкету судјеловало је 17 млађих Муслимана, међу којима тројица Храсница и Сафет-бег Башагић, пјесник и преводилац, Ибрахим-бег Ченгић, Сврзо, Хоћић и Мулабдић из Сарајева; затим Зијабег Ђонлагић и Адемага Мешпић из Тешња и 6 Мостараца, све сами ефендије (хоџе).

— И на неким кућама досљедних Хрвата извјешене су заставе, а неки су судјеловали у прослави.

— Говорници су се доста резервирано држали осим Милана Крешића који је проповиједао хрватство у цјелини (Милан Крешић није био праваш, оп. Ј. Ђ.). На банкету се отишло и даље, те захтијевало сједињење Хрватске, а особито Осман Нури-Хацић и др. Трумбић, који су држали велике говоре у смислу хрватског јединства (преко Трумбића се види утјецај далматинског праваштва, оп. Ј. Ђ.).

— Трумбић је, између осталог, рекао да прослава 'Требевића' уједињује браћу без разлике на вјеру у један хрватски загрљај и изразио је увјерење да ће доћи дан када ће хрватски народ позвати све своје пријатеље на славу и пировање хрватског уједињења...«.

Кучера се надаље у писму осврнуо и на »онај дио Хрвата« који, како и он то примјећује, »мијењају своје расположење«, па тако каже да је понашање др Стадлера у односу на ту прославу изазвало злу крв међу католичком интелигенцијом која се сматра хрватском, односно која подржава либерални смјер у хрватској политици, као и код фрањеваца. Будући да Стадлер није био солидаран с овом прославом, то су изостали с ње и други црквени достојанственици, како из Босне, тако и изван ње (мисли се на бискупе из Загреба, Сплита, Ђакова, Задра, Љубљане и др.), који на прославу нису дошли само због тога што су се морали солидаризирати са Стадлером, а који су раније били најавили свој долазак и судјеловање у прослави.

Све хрватске новине писале су о прослави, неке и сензационо, а особито »Хрватско право« (Главни орган Франкове политичке струје), које је успут оштро осудило поступке надбискупа Стадлера. Међутим, Стадлерови поступци имали су на другој страни како то у писму истиче барун Кучара имали су и друге посљедице. »Богатије муслиманске обитељи, као и свеучилишна и школска омладина (из шеријатске судачке школе, препарандије и гим-

назије), почели су се осјећати Хрватима²¹⁾ (Односно, то је код њих потицало хрватофилство).

Послије овога затражен је и извјештај од поглавара земље баруна Апела, који га подноси 21. липња 1900. године. У извјештају се, између осталог, констатира да се у »јавности покушало створити увјерење да је читаву ову манифестацију организирила Земаљска влада уз помоћ католичке пропаганде«. Али, ту тврдњу најбоље је побио и сам сарајевски надбискуп, др Стадлер, који је према прослави заузео одбојан став. Стадлер се, наиме, већ раније изјаснио (у *Врхбосни*, бр. 10, оп. Л. Ђ.) о својим ставовима по којима је он хрватство потпуно идентифицирао с католичанством. Када му то није пошло за руком, он се супротставио прослави.

Нарочито се међу муслиманским становништвом протурила вијест да је католичка пропаганда организирила и водила ову прославу. Те вијести потјечу од групације православних Срба, а циљ им је био да се Муслимани одбију од Хрвата. Али одбијање вјерског обреда приликом инсталације заставе у Друштву створило је врло повољан дојам на аутохтоно житељство, јер се видјело да хрватство није потпуно идентично с католичанством, што је Одбор Друштва Требевић нарочито желио нагласити са сврхом да докаже да је то прослава хрватске националне мисли, па су се вође 'Требевића' одлучиле да се у интересу развоја те мисли супротставе својој црквеној власти, истиче у свом извјештају поглавар БиХ.²²⁾

У закључку Апелова извјештаја наглашава се становиште Земаљске владе, по коме је прослава протекла у непријекорном реду и миру, па је није требало ничим ометати, јер зато нису нити постојали разлози са становишта позитивних прописа.

Што се тиче ставова власти према овој прослави изван Босне и Херцеговине, државне власти су покушавале стављати извјесне запреке и сметње онима који су изразили жељу да оду у Сарајево на прославу. Тако је, нпр. у Далмацији, гдје је постојало велико одушевљење за сарајевску прославу, издана упута Министарства унутрашњих послова из Беча да се упозоре сви они који желе ићи у Сарајево да одустану од своје намјере. У том смислу, државни намјесник у Задру издаје налог окружним властима у Сплиту и другим далматинским градовима да на подручју свога дјелокруга упозоре »друштва и појединце« о ставу власти. Подузете су и мјере да се праве административне сметње онима који желе ићи у Босну, захтијевајући за сваког од њих и потврду босанскохерцеговачке Земаљске владе да им се допушта улазак у Босну и Херцеговину.²³⁾

²¹⁾ Архив Босне и Херцеговине, приватна регистратура бр. 146/1900. Писмо Венјамину Каллау у Беч, упућено од баруна Кучере.

²²⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. Пр Босне и Херцеговине бр. 564 од 2. липња 1900. године (Извјештај баруна Апела З. М. Ф. у Беч с прослави пригодом увођења заставе и амблема у Друштво »Требевић«).

²³⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Пв. бр. 635 од 24. свибња 1900.

Чини се, међутим, да се ове упуте нису ригорозно провеле, о чему нам свједочи и велик број судионика на прослави, нарочито из Далмације.

*
**

Нас, дакако, овдје занима Стадлерово мишљење (објелодањено у »Врхбосни« (бр. 10, годиште XIV од 15. свибња 1900) на које се у своме извјештају Заједничком министру финансија позива и поглавар Босне и Херцеговине генерал Апел. То значи да је врхбосански надбискуп, двије седмице прије свечаности које су се требале одржати у »Требевићу«, заузео према њима своје становиште. Његово мишљење занима нас тим више што ће Стадлерова дјелатност оставити дубоке коријене у будућем току догађаја и јасно означити конзервативну клерикалну оријентацију у покушајима да се католичка начела утемеље у идеологији развоја хрватског националног покрета у Босни и Херцеговини.

Мало је, наиме, познато у досадашњој нашој историографској литератури да се др Јосип Стадлер, врхбосански надбискуп, спремао да управо пригодом јубилеја у »Требевићу« и свечаности које су се у том поводу уприличиле увођењем заставе и других јавних обиљежја у то друштво, свечано прогласи и утемељи клерикална начела у идејној оријентацији будућег развоја хрватског националног покрета. У том је смислу Врхбосански каптол, не рачунајући да ће доћи у отворени сукоб с грађанско-либералном струјом, или барем прецењујући могућности свога угледа и утјецаја да спор изгледа у своју корист, већ био позвао на те свечаности бискупе из готово свих бискупијских сједишта јужнословенских земаља (из Загреба, Сплита, Шибеника, Крка, Задра, Љубљане, Ђакова и других мјеста),²⁴⁾ па је чак био и добио њихову сугласност да допутују у Сарајево. Ово је, према Стадлерову мишљењу, требало да буде генерални покус и договор за Први хрватски католички састанак, који је требало да почетком рујна 1900. године и отпочне с радом у Загребу, а припреме су за њ биле у пуном јеку. У самом раду тога скупа и у програмској оријентацији коју је он требао да усвоји сарајевски је надбискуп желио одиграти главну улогу. Према томе, практичне кораке које је др Стадлер подузео у свези с прославом у Друштву »Требевић«, а који су довели до разграничења и диференцијације на клерикалну и грађанско-либералну струју у идеологији хрватског покрета у Босни и Херцеговини, морамо опћенито проматрати кроз призму покушаја стварања шире политичке клерикалне оријентације и њезина настојања да се почетком нашег стољећа она наметне и шире инфилтрира у интеграцијске процесе развоја хрватске идеологије на ширем подручју, дакле и изван Босне и Херцеговине.

²⁴⁾ Архив Врхбосанског ордијаријата у Сарајево. Фасцикл XI/5-1900 (У овоме фасциклу налазе се припремни материјали за »Први хрватски католички састанак« који се од 3. до 5. рујна 1900. године одржао у Загребу. Међу осталим документима у овом фасциклу налази се и попис позваних особа на свечаности у поводу јубилеја »Требевић«).

Имајући све то пред очима, и не треба нас чудити што се путем »Врхбосне« јавно упућују Управи »Требевића« и слиједеће поруке: »Ако итко, а то и ми католици овамо у Босни научили смо од отаца својих, да будемо увiek и у свему одлучни католици; да стојимо увiek вијерно уз Исуса Свога; да пролијевамо ако устреба и крв своју за светиње Св. вјере«. ²⁵⁾

Приговарајући члановима Управе Друштва, тј. заступницима либералне струје ријечи пријекора, па и позив за њихову дисквалификацију у руководству националног покрета, етикетирајући их као безвјерце или у најмању руку као вјерски индиферентне људе, поручује им се, да било гдје да су они, или било на којој страни, било с каквих побуда или намјера се супротстављали клерикалној оријентацији — »нека одсад знаду да је и хрватском народу и амо у Босни управо пити мозак из костију, кад му се иде красти његову вјеру католичку и његове обичаје и светиње вјерске, и тако ширити кугу вјерског индиферентизма«. ²⁶⁾

Због тога се свима таквим политичким противницима отворено даје на знање »да ћемо ми увiek стајати на бранику своје свете вјере католичке и њезиних обичаја и светиња, не дирајући ни у кога, а опетујућ све једнако ону из Св. Писма: 'Тко с Кристом не сакупља, расипа'. Затим се упућује и борбени поклич: »Хрвати католици! Овај мач католичког начела у руке, и режимо из хрватског тијела дивље месс безвјерства и либерализма! Бољет ће, бит ће вике, бит ће сумњичења, али ништа баш на свијету не смије да нас одбие од одлучна католичка барјака...«. ²⁷⁾

Порука, објављена у свибњу 1900. године у »Врхбосни«, требало је, према њезиним ауторима утјецати на »све оне који промичу хрватску идеју«, како би схватили »да није лако одвојити од католиштва — хрватство«, јер се то у својој бити, како је то изричито записано у клерикалном програму, »противи католичком духу«. Очигледно је, дакле, да су се надбискуп Стадлер и његова »Врхбосна« већ дјелатно укључили у пропагирање клерикалне оријентације. Стадлеров говор на Католичком конгресу у Загребу уредник »Врхбосне«, касније насљедник др Стадлера, др Иван Шарић прогласит ће »нашим клерикалним програмом XX вијека«. Према томе, сукоби и неспоразуми с Управом »Требевића« требали су, према надбискупуову мишљењу, бити само ружна и пролазна епизода клерикалне оријентације у свеукупности хрватске интеграцијске идеје у дугорочнијем остварењу њених начела у свим подручјима друштвеног живота.

Надбискуп се, додуше, два пута особним писмом обратио Управи »Требевића«. Прво његово писмо носи датум 29. травња 1900. године и у њему он, између осталог, каже: »Мени се чини управо увреда за католике да се сада неколицини мухамедоваца за љубав

²⁵⁾ »Врхбосна« бр. 10, год. XIV., Сарајево, 15. свибња 1900. стр. 171, 172 (чланак с насловом: Друштво »Требевић« и католичко свећенство у Сарајеву).

²⁶⁾ Исто, 172.

²⁷⁾ Исто, 172.

наш католички обичај забади, те се не благослови друштвена застава... као да се католиштво у Босни даде тако лако од хрватства одвојити и обратно, и као да нису мухамедовци о том освједочени да смо ми католици Хрвати. Зар не казују браћа мухамедовци да су Турци, браћа хришћани да су Срби, а ми католици да смо Хрвати? Али рећи ћете, да се лакше с браћом мухамедовци сјединимо, ваља притајити католиштво, а истицати хрватство. А зашто браћа хришћани, који су и те какви Срби, неће да притаје своје православље, само да друге посрбе?, а зашто браћа мухамеданци неће да притаје своју вјеру, да друге потурче. До такве мудрости не дођоше ни браћа хришћани ни браћа мухамедовци, него само неки католици и то само туђом упутом, католиштво а рецимо, *in ultima linea* и хрватству противном...²⁸⁾ У закључку писма Стадлер пријети да ће, уколико Управа Друштва своју одлуку не промијени, он и његови истомишљеници иступити из »Требевића«, па чак размишља да и читаво Друштво анатемизира и оснује ново.

У другом писму Стадлер проводи своју одлуку: »Премда смо с правом могли очекивати одговор на наш лист од 29. травња т. г., као што то и сама пристојност изискује, не примисмо, ипак, никаква одговора. А будући да из разних новина опажамо, да ће се предаја заставе друштва Требевић обавити, без посвете и онако, како ми то не одобравамо: то мој пречасни каштол и ја иступамо из нашег друштва Требевића, као што то већ и остали наши свећеници и многи свјетовњаци прије нас учинише«.²⁹⁾

Надбискуп у писму надаље наглашава да члановима »Требевића« неће бити допуштено да судјелују у процесијама или другим црквеним обредима са заставом, нити ће им бити допуштено улажење са заставом у цркву, чак и у оним случајевима када се »gequiem пјева за којег умрлог члана«.

Активности др Јосипа Стадлера, врхбосанског надбискупа у припремама Првог хрватског католичког конгреса у Загребу, у рујну 1900. године, као и његова улога коју је имао у раду и одлукама тога скупа, а прије свега његове практичне политичке активности у босанскохерцеговачким приликама, односно у политичком организирању и раду националног покрета босанскохерцеговачких католика — Хрвата, пружају могућност да тога високога црквеног достојанственика (који је заступао идеолошке заседе конзервативнога клерикализма, чији је најизразитији духовни представник у Хрватској био теолог и филозоф, крчки бискуп др Антун Махнич) проматрамо као првог, практичног протагониста који је покушао да политичка начела клерикализма преточи и у јавни друштвено-политички живот. Но, уз рад на реализацији начела милитантног клерикализма, односно покушаја његове примјене у текућој друштвеној пракси, Стадлер се увелико трудио и на теоретској разради и

²⁸⁾ Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. Напреткова културно-историјска збирка, XII-12. Писмо врхбосанског надбискупа др Јосипа Стадлера Управи Друштва.

²⁹⁾ Архив Врхбосанског ординаријата у Сарајеву. Фасцикл XI/4. (Нацрт правила и програма акција католичког покрета).

усавршавању темељних начела те видљиве политички обојене борбене клерикалне идејне оријентације.

Надбискуп Стадлер, наиме, у идеолошко-теоријској разради основних начела свога програма покушава назначити оне принципе акције католичког покрета који се, како он то формулира, »као темељни закони наше организације никада не смију мијењати и који морају бити обавезни за сваког њеног члана«. ³⁰⁾

Зато метрополита босанскохерцеговачке католичке цркве сматра да се већ при самом утемељивању акције католичког покрета мора прионути на велико дјело, па истиче: »Прије свега, ваља да смо начисто о бити и сврси нашег покрета, како нам ваља рад удесити да постигнемо жељену сврху; која средства употријебити; чега се уклањати, да проведемо наш наум у дјело«. Та питања, према његову виђењу, изискују јасан одговор и начелно образложење, јер њихова рјешења треба да сачињавају »синтезу темељних закона који имаду равнати нашим организацијским радом«. ³¹⁾

Тражећи одговор на прво питање, др Стадлер полази са ставовишта да се »наша организација (католички покрет, оп. Л. Ђ.) зове *католичка*, — зато принцип католичкој организацији може бити само један: — онај који је глава цркви својој, душа католичком животу у коме ми католици живимо, — а тај је: Исус Христ Син Божји«. ³²⁾

Послије тога одговара се и на друга питања, као на примјер који је дјелокруг рада акције католичког покрета и у којим све гранамa и подручјима духовног и друштвеног живота, те на који начин и колико ширити његово практично дјеловање.

»Као што има организацијски рад у Христовој Цркви своје врховно покретно начело« — казује теоретичар програма католичког покрета — »тако у другу руку и рад у нашој организацији треба да пусти своје корјене на све стране, развијајући се на многоструке начине, овисно о томе како то допуштају постојеће прилике и циљеви покрета, као и потребе људске нарави«. ³³⁾

С обзиром, дакле, на то да се идеолошко-програмакској оријентацији акције католичког покрета намјењује свеобухватна улога пуштања коријења у све духовне и јавне области друштвеног живота, разумије се, овисно о томе како то допуштају постојеће прилике, бит ће занимљиво видјети како су протагонисти претакана клерикалних начела у јавни живот процјењивали текућу ситуацију развојних процеса босанскохерцеговачког друштва у самом освиту ХХ стољећа. Кажемо с разлогом протагонисти клерикалних начела, јер је надбискуп Стадлер у својим намјерама провођења акција католичког покрета у живот имао врсне помагаче у канонцима Врхбосанског каптала и у бискупијском свјетовном свећенству, посебице у члановима Исусовачког колегија Теолошког факултета у Сарајеву и Класичне гимназије у Травнику. Чланови исусовачког реда

³⁰⁾ Исто,

³¹⁾ Исто.

³²⁾ Исто.

³³⁾ Исто.

су, иначе, готово свим потезима, било да је ријеч о онима из дјелокруга црквене организације и духовног живота или у питањима јавног дјеловања, давали свој, што јавни, а још више скривени политички печат с основном девизом »omnia restaurare in Christo«.

Рестаурацију друштва, како се то привидно чинило њезиним заговаратељима на начелима црквене догматике, било је можда могуће првенствено провести у јавном животу босанскохерцеговачких католика и гледе на прилике друштвено-економских односа који су још увијек били видљиво оптерећени баштином коју су им у наслеђе оставили многи деценији ранијих стољећа. Кроз читаво су, наме, аустроугарско раздобље у босанскохерцеговачком друштву, у нужности дјеловања историјских развојних процеса, на површину избијала различита оптерећења: политичка и социјална, те културна и духовна, и то у времену у коме су још увијек били присутни и препознатљиви остаци анаacroног феудалног сустава. Они су се у друштвеној стварности рефлектирали у околностима још увијек живих кметских односа и у бездушном експлоатирању, увјетно речено, »слободног сељаштва«, и то не само на селу, него су били препознатљиви и у биједној структури заосталог и слабо наображеног постојећег малограђанства, па све до ропски пониженог малобројног босанскохерцеговачког радништва.

У таквом, дакле, сликовитом мозаику друштвено-економских и културних прилика, у којима је и разина националне свијести аутохтоног босанскохерцеговачког пучанства била на почетној основици, заступници клерикалне оријентације процјењивали су да постоје изгледи и могућности за успјех њихова потхвата. Потицаје њиховим дјелатностима давала је и Св. Столица, при чему, прије свега, мислимо на енциклику *Regum novarum* папе Лава XIII, којом се, такођер, захтијевало веће црквено дјеловање у јавном животу, а посебно реформе у подручју социјалних односа. Католичка црквена хијерархија у Босни и Херцеговини и надаље је, у својим намјерама преузимања веће улоге у јавном животу, рачунала на благонаклоност, па и на потпору окупацијске власти. То се, уосталом, наслућује и на темељу подробније анализе циљева и задатака акције католичког покрета у Босни и Херцеговини, као и из анализе његових идеолошких полазишта и организацјских метода дјеловања.

Потребно је запазити и посебно истакнути да творци акције католичког покрета прате и осмишљавају најзначајније друштвене промјене које собом носи модерно индустријско доба робно-новчаних односа, настојећи да у својим акцијама буду актуелни, покривајући присутношћу и радом све оно што ће бити у жару будућег развоја привреде и друштва. Тако се, на примјер, у програму акције католичког покрета питањима развоја националне мисли и идејама »кршћанске демократије« даје посебно мјесто.

»Католичку мисао нашег покрета морамо истакнути и заступати и тамо гдје се тумачи смисао национализма и кршћанске демократије« — истиче се у програмским опредјељењима покрета католичке акције. Међутим, према идеолошким начелима католичког покрета, »претјерани национализам, којему је народност идол, који

вјеру запоставља народности промичући народне користи и славу без обзира и у опреци са законима Крстова еванђеља, треба а priori осудити«. ³⁴⁾ Но, као протутежу и као своје мјесто и улогу покрета, с обзиром на развој националне идеологије, његови теоретичари нуде »разложиту љубав према рођеном народу... која не само да је потребна и пожељна, него се она намеће свакоме члану попут дужности, чијим се обнашањем и опслуживањем стиче темељна крепост социјално-политичке нарави што се зове патриотизмом, родољубљем...«. ³⁵⁾

»Демократизам« теоретичари акција католичког покрета у Босни и Херцеговини тумаче идеологијом »кршћанске демократије«, при чему се инсистира да се »кршћанска демократија«, као трећа компонента идеологије католичког покрета, првенствено мора састојати у томе да се »шири пучки слојеви освијесте, те душевно и материјално њихово стање побољша; да им се избори већи утјецај на јавне прилике у држави и друштву«. ³⁶⁾ Заговаратељи начела кршћанске социјалне демократије, међутим, примјећују да се »настојање у том смислу намеће као постулат модерних социјалних прилика и уређења«, ³⁷⁾ сувремености господарских односа који су захватили све фазе модерног европског друштва, али с опаском да све те процесе треба контролирати и ставити их под окриље црквених интереса, или, како се то дословно каже: »католици су дужни у савијести ове законе уважавати, опслуживати и уздржавати, али само унутар граница које је црква одредила кршћанско-демократском покрету«. ³⁸⁾ Занимљиво је примјетити да су босанскохерцеговачки теоретичари клерикалног социјалног програма у тумачењу »кршћанске демократије«, иако су сами били поборници ортодоксне конзервативне клерикалне оријентације, у становитом смислу еволуирали и отишли корак даље у тумачењу социјалних компоненти у односу на раније доктрине исте струје, према којима се изражавало увјерење да држава мора дјеловати уз помоћ цркве, која својим учењем потиче богаташа на милосрђе, у смислу да се крупан социјални проблем »сиромаша рјешава милосрђем«. ³⁹⁾ Босанскохерцеговачки идеолози, који су за подлогу и основицу у тумачењу социјалних начела свога покрета узели енциклику пале Лава XIII Regum potentum, свакако са сврхом да се осигура политичка контрола католичке цркве као институције у тој врло значајној области друштвеног живота, морали су потражити, ваљда под утјецајем специфичних босанскохерцеговачких прилика друштвеног развоја, становита компромисна рјешења у тумачењу социјалне политике, која нису била потпуно идентична са социјалним начелима у постојећој оријентацији двије текуће црк-

³⁴⁾ Исто.

³⁵⁾ Исто.

³⁶⁾ Исто.

³⁷⁾ Исто.

³⁸⁾ Mirjana Gross: *Повијест правашке идеологије*, издао Институт за хрватску повијест Свеучилишта у Загребу, Загреб, 1973, стр. 332.

³⁹⁾ Архив Врхбосанског ординаријата у Сарајеву. Фасцикл XI/4 (Нацрт правила и програма акција католичког покрета).

вене социјалне струје. Прва се, наиме, ослањала на ситно грађанство, па је заступала социјалне реформе у њихову интересу. Такав је, на примјер, био Креков покрет у Словенији, који је постигао добре резултате, особито на селу. Друга струја била је клерикално-конзервативна, и она је у свакој оријентацији подразумијевала ослањање на црквене врхове, који су поступно тражили заједничке интересе с крупном буржоазијом. Босанскохерцеговачки творац акција католичког покрета др Јосип Стадлер потпуно се приклонио ортодоксну конзервативну оријентацију у програму и дјелатности покрета и заговарао ју је. Али, босанскохерцеговачке прилике у много чему онемогућавале су му досљедно провођење таквих начела, па су се у пракси тражили »еластичнији« излази. То нам, рецимо, потврђује и примјер његова покушаја надилажења и изглађивања сукоба и неспоразума с грађанско-либералном струјом до којих је дошло почетком 1900, а у поводу свечаности у Друштву »Требевић«. Занимљиво ће бити погледамо ли како том приликом Стадлер покушава учинити и становите теоријске, па и методолошко-организациске »корекције«, као и »прилагођавања« већ утврђених начела свога католичког покрета.

»Католички покрет« — речено је овом пригодом — »може у свом крилу допустити разне социјалне, литерарне, господарске и особито политичке струје... И црквена повијест учи нас да је међу католицима готово сваке доби било различитих, више мање опречних струја, на теолошком, на културном и социјално-политичком пољу, а да се уз све то међу њима није рушило католичко јединство«. ⁴⁰⁾ У том смислу, подсећа се и на мисао св. Аугустина: »In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas«.

Послије навођења тог идејног начела ипак се упозорава да »криво имају они који мисле да се због разних социјално-политичких назора чланова покрета мора трпјети његово јединство«. Ова опаска је, како је то речено, »начелне природе«, и она се, по свему судећи, не односи и на текући актуални случај у босанскохерцеговачкој пракси. У то нас увјеравају и слиједеће мисли које су том пригодом упућене »непослушним« члановима, при чему се првенствено мислило на босанскохерцеговачке фрањевце који су пристали уз грађанско-либералну струју, али не само и на њих: »Немојмо се скањивати, чекајући док Црква не иступи грозећи се анатемом! Синовима ваља поведљивим срцем примити опомене и упуте светих отаца. Прави католик чита из ока свога бискупа што он жели. Он ће његовој жељи удовољити још прије, него што ју је изразио у облику наредбе или заповиједи. Ништа оцу није теже него заповиједати под пријетњом казне. Синовљева сусретљивост и спремност са стране вијерника олакшава бискупима терет њихових тешких дужности и одговорности, а све више учвршћује вјеру љубави и поуздања између њих и Богом им повјерена стада«. ⁴¹⁾ Након тих мисли није изостала ни поука што у конкретној ситуацији треба учинити:

⁴⁰⁾ Исто.

⁴¹⁾ Исто.

»Радимо и идимо само напријед у смјеру, како смо започели, вјерни начелима католичке вјере не обзирућ се ни на десну ни на лијеву. Све док нам наши бискупи ништа не приговоре, све док они наш рад одобравају и благосливљу, будимо увјерени да смо на правом путу. Не допустимо никада да нам се, било с којему драго стране, из вана, умјетно намеће неслога и свађа. А, ако нам се, ипак, радећи на католичкој бази наметне које питање пријепорне нарави, претресимо га свестрано, уважавајући један другоме мишљење у свијетлу науке Крестове. Та у Кресту је чисти вјечни 'Да' и у њему су ријешена питања вијекова. Па ако се не можемо напокон сложити, подастримо са свим поуздањем своја мишљења праведном суду оне, коју је Исус поставио непреварљивом научитељицом своје науке.«⁴²⁾

Надбискуп Стадлер и његови сумишљеници, организатори и помагачи католичког покрета у Босни и Херцеговини, дакле, и поред покушаја уважавања босанскохерцеговачких посебности у друштвеној средини, која је у најмању руку конфесионално тродијелна и у којој је дошло до несугласица, па и отворених диференцијација између политичких струја, остају чврсто, у практичном раду, на позицијама ортодоксног конзервативног клерикализма, иако би се понеки пут могло учинити да у своја правила понашања и програм дјеловања уносе и нека еволутивна рјешења.

За поткрепу ове поставке морамо се опет послужити изворником. »Глас папинских Енциклика« — записују у свој програм акције католичког покрета његови оснивачи — »глас је врховног вође католичке војске. Енцикликама и сличним изјавама Папа не обичава проглашавати нове догме, него њима даје поуке и напутке за бој против непријатељима Бога и Крестове цркве, прописује бојну тактику, које се ваља држати, оружје које ваља употријебити, распоређује војску, одређује послове, те бодрехи силе католичких војника управља к заједничком циљу.«⁴³⁾ На темељу таквог начела изводи се и закључак да ће и католички покрет у Босни и Херцеговини напредовати само у том случају, ако се потпуно подвргне утјецају црквених врхова, јер »коначна побједа зависи о стриктном извршавању тактичних одредби које долазе од вишег заповједника. Кад непријатељ наваљује, треба да престане свако критизирање, приговарање, врзмање... Војсковођа је тако говорио, он тако хоће и доста... Зато у католичкој војници, како на фронти, тако и иза fronte останите људи енциклика и силаба.«⁴⁴⁾

Непријатељ је, према овим мишљењима, био сваки онај који се није слагао с покретачима акције католичког покрета и њиховом оријентацијом у жељи да се осигура политички надзор врхова католичке цркве као институције у свим подручјима јавног живота или, како је то изричито речено, у »свим социјалним, литерар-

⁴²⁾ Исто.

⁴³⁾ Исто.

⁴⁴⁾ Исто.

ним, политичким, културним, одгојним и господарским питањима, доводећи све те идеје у свезу, изграђујући их у потпун сустав«.45)

Додуше, и Стадлер и његови људи допуштају могућност да се понеки пута и погријеши. »Папа и бискупи, може се догодити, да сваком пригодом не погоде најподеснији пут који води изравно к циљу«, али то ипак, како се истиче, ништа не мијења, »јер искуство и повијест уче нас, да су они у томе обично сретније руке, него ли извјесни католички демагози, који у прекомјерном заносу за слободом, уносе у католичке редове раздор одмећући стадо од својих пастира, у часу кад им више него икада пробитак Божје ствари налаже компактност«.46) Ова упозорења и поуке, очигледно, биле су упућене заступницима либерално-грађанске струје, јер и у закључку ове поруке католици се особито упозоравају »да им ваља бити на опрезу како не би запловили струјом необуздане слободе модернистичког демократизма«.47)

Др Стадлера у његовим чврстим намјерама да путем духа и акције католичког покрета стави под политичку контролу црквене хијерархије, цјелокупан друштвено-економски живот католичког житељства у Босни и Херцеговини (у сфери социјалних и политичких, културно-одгојних и привредних односа са жељом да сва та кретања и идеје »доведе у свезу, изграђујући их у потпун систем«), посебно су забрињавали фрањевци, којима већ и према њиховој традицији није сметао грађански либерализам. Заговарати врховну контролу епископата, у којем су оба подручна бискупа (мостарски и бањалучки) били фрањевци, с нерашчишћеним рачунима и врло напетим односима са члановима фрањевачког реда, било је заиста ризично. Али, Стадлер је и ту покушао пронаћи рјешење, вјерујући да је најприкладније и најдјелотворније оно које му нуди већ сама црквена догматика. Зато он сматра и поручује да »католици сачињавају војску с римским Папом као врховним вођом и бискупима као генералима на челу«. На ту војску, према надбискуповој процјени постојеће ситуације, »наваљују непријатељи лукаво и често изненада, завратно«. Зато он категорички изјављује да »нема мјеста натезању или било каквом приговарању, него напротив, сви Крстови војници треба да се окупе под барјаком својих генерала, да се безувјетно покоравају њиховој команди, јер то изискује дисциплина и интерес Свете Столице«.48) За поглавара босанскохерцеговачке цркве ствари су јасне већ и са становишта црквене организације и дисциплине, и он се, како се чини, није двоумио како ће фрањевачке редовнике, дакле, и њих као чланове клера, уразумити и довести под своју контролу. То се, ако није ишло друкчије, могло постићи путем мјера које су му биле на располагању у арсеналу црквене дисциплине.

Изванцрквеним, свјетовним особама — које нису прихваћале полазишта и принципе обнове јавног друштвено-економског живо-

45) Исто.

46) Исто.

47) Исто.

48) Исто.

та у духу како је то заступао и проповиједао надбискуп Стадлер — поручује да се и те како огрешују о своју домовину и »они хрватски синови који до Исусових заповиједи, обећања и његових савјета ништа не држе; који си не даду труда да га спознају. Напротив, они се поносе што знају за најгласовитије мужеве старога и новога вијека, а не стиде се казати да не познају Исуса ни његове ријечи, заповиједи и дјела. Паче они презиру оне који Исуса, његов живот, науке и установе његове штучују и оживотворују«.49) Потпуно поистовећујући своја становишта и намјере с филозофски прилагођеном црквеном догматиком, поручује се свим противницима тих начела да је »црква Христова ступ и тврђава истине, која гдјегод нађе које зрнце истине сабира га пчелињом марљивошћу; иде с цвијетка на цвијетка макар они били поганском кривом науком замрљани, те из њих узима оно мало медањог сока и справља га у своје кошнице«.50) Оним људима, који према Стадлерову мишљењу, неће да само »отворе очи, да виде велико свијетло што је с Христом широм свијета засјало«, поручује »да ће то свијетло и надаље сјати, све ако они и погину усред тмина, што их заокупише«.51)

Међутим, како се чини, Стадлер и није био баш одвећ забринут око тренутних несугласица с грађанско-либералном струјом у Босни и Херцеговини до којих је дошло у поводу свечаности Друштва »Требевић«. Он је, недвојбено, био сав ангажиран око припрема и одржавања »Свехрватског католичког састанка«, који је требао отпочети радом у Загребу 3. рујна 1900. године. Главна му је брига била да на том скупу, у његове одлуке и резолуције, како се то истичало, уђе низ »свих начела новог нашег клерикалног програма за цијели XX вијек«, тј. да их такав »величанствени и свеобухватни католичко-хрватски скуп« усвоји и прихвати као оријентацију у будућем раду. Таква је задаћа намијењена том скупу, што се разабире и из самог позива, који је 15. српња 1900. године упућен његовим судионицима. У њему се, између осталог каже, да се хрватски католички народ тијekom више стољећа борио за свој опстанак и за кришћанску просвјету, да је »несаломљивост своје воље и своју снагу црпио из непресухљивог врела Христове науке«, али да су последња десетљећа XIX стољећа најавила да ће већ у освиту XX вијека отпочети беспопштедна борба с оним снагама у развоју модерног друштва за које се каже да су »употребљавајући своју слободу на властиту штету скренуле с пута заснованог на напретку, без Бога и у протимби с његовом објавом«.52) Те снаге, које заговарају слободу савјести, како се то истиче у позиву за Први хрватски католички скуп у Загребу, »нису ријешиле ни једно животно питање човјечанства. Оне нису одстраниле ни једну од главних његових биједи, паче оне су се повећале«. Зато је, каже се у позиву, опет дошло вријеме и потреба »да се поново врати вјерско увјерење, да оно

49) Исто.

50) Исто.

51) »Врхбосна«, бр. 14, год. XIV. Сарајево 15. српња 1900, стр. 247 (Чланак под насловом: Наш први хрватски католички састанак).

52) Исто, стр. 248.

поново посвети и усаврши поједине гране душевног, друштвеног и господарског живота, да оно опет подигне самосвијест и самосвојност потиштених, које се може успјешно штитити против силе и неправде само на Христовој вјери«. Да би се дошло до повратка к тому, како је речено, »правом путу« који води до напретка, треба се прихватити сложна и ваљано организирана рада свих слојева пу-чанства, а то се искључиво може постићи »на састанцима и конг-ресима, заснованим на темељу приступа свих слојева и допуштањем могућности расправљања о свим важнијим питањима духовног и јавног живота«. Зато се у позиву закључује да је евидентна »давна жеља многих хрватских католика, да се и ми састанемо и вијеђамо и уредимо за успјешан рад, којему је племенита сврха да ми като-лици удесимо наш скромни и јавни живот у складу са нашом све-том вјером, да на том непоколебљивом темељу настојимо и за бу-дућа времена осигурати и бивство и напредак хрватскоме католич-ком народу«. ⁵³⁾

⁵³⁾ Први хрватски католички састанак одржан је у Загребу од 3. до 5. рујна 1900. године. Њему је присуствовало тринаест бискупа и више од 400 свећеника. Од чланова епископата били су присутни: др Јурај Посиловић, загребачки метрополита; др Јосип Стадлер, сарајевски метрополита; Josip Juraj Strossmayer, босанско-сријемски бискуп; др Антун Јеглић, љубљански кнез-бискуп; Филип Накић, оплитски бискуп; др Јосип Марчелић, дубровачки бискуп; др Антун Мауровић, сењски бискуп; Јулије Dohobesku, крижевачки бискуп; др Антун Махнич, крчки бискуп, те посвећени насловни бискупи: др Анђелко Воршак, др Иван Крапац, Павао Гуллер и др Анте Вауер. Хрватском католичком састанку у Загребу присуствовао је и један број представника католичке интелигенције, међу којима гроф Мирослав Кулмер, др Врбанић, кар-ловачки начелник, Стјепан Коренић, уредник католичког листа, Тадија Смичиклас, свеучилишни професор и народни заступник, Стјепан Ку-ћак, гимназијски професор, др Крешимир Кватерник, одвјетник, др Иван Ружић, одвјетник, др Анте Шабарић, одвјетник, др Фран Врба-нић, свеучилишни професор и народни заступник и други. За пред-сједника скупа био је изабран гроф Мирослав Кулмер, за почасног предсједника Словенац Фран Повше, а за потпредсједника др Коста Вујновић, др Sandor Bresztuensky, каноник Оршић и провинцијал фра-њевачке провинције »Босне Сребрене« фра Аугустин Ченгић. За тај-нике изабрани су: др Велимир Дежелић, др Царић, др Папратовић и О. Родић.

На првом хрватском католичком састанку су кроз осам резолуци-ја усвојена заговарана клерикална начела.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE CONSIDERATION OF THE EARLY FORMS OF DR JOSIP STADLER'S POLITICAL CLERICALISM

A regular clergy hierarchy was established in Bosnia and Herzegovina on July 4, 1881. Until its establishment a monastic order — the Franciscans — were, practically, for many centuries, to a certain extent, the political representatives of the Catholics. In other words, the Franciscan order was, due to a lack of a secular intelligentsia and because of a weak and tiny layer of bourgeoisie, the representative of the Catholic element in Bosnia and Herzegovina. It represented this group in relation to the existing administration, as well as a the external level in relation to Europe. The Catholic population in Bosnia and Herzegovina, therefore, saw the Austria—Hungary occupation in 1878 at the level of a peasant society, with a small number of craftsmen and merchants, and almost without the secular intelligentsia. The Franciscans performed their task for the benefit of the bourgeoisie in the making in Bosnia and Herzegovina in the same way the intelligentsia in Croatia did at the beginnings of the Croatian national movement there. With the exception of the Trebinje and Stolac regions, the Franciscans were the only pastoral clergy in these territories.

A nationalism in Bosnia and Herzegovina followed in its beginnings a course of development under the sign of religion. This phenomenon is of a general nature and it is not applicable only to Bosnia and Herzegovina. If the nationalism is the result of a certain mentality, if it is tied to a tradition, then it seems normal to be connected with the strongest tradition that follows someone during its lifetime. And in the time we speak about that tradition was religion.

The new hierarchy of the metropolitan Catholic Church, led by the archbishop Dr Josip Stadler, found itself in a rather specific situation in Bosnia and Herzegovina. A bishopric was found in 1881, so to say, only formally. The secular clergy was without the tradition, and because of that without any serious support from the people and without proper means of their own. It also had to face the problem of a fervent struggle against the monastic clergy. In this struggle the Franciscans were pushed back into a defensive as they attempted to retain their parishes.

That is why the new Catholic hierarchy devoted more of its attention and energy in the next twenty years to settle its organisation and to provide the better means for the Catholic Church, while the less energy was spent on a effort to make the Church the political organisation of the Catholic population. But, apart from that, a belief was created among the believers that the new hierarchical leadership should have become, at the same time, the political leaders of the Catholics, because the secular clergymen gradually, but consistently, came out with such political reasonings, concepts and programme.

At the turn of the two centuries — at the very dawn of our century — the situation radically changed. The church organisation as an institution gradually lost its former, inherited position in the processes of the development of economy and society. On one hand, the new society of goods-and-money relations deprived the church of its feudal privileges, while, on the other hand, a young bourgeoisie and the bourgeoisie in general asked for a more considerable part and influence in public activities. The latter gained its importance in the development of the national movement in which the bourgeois and liberal orientation prevailed as an opposition to the clerical outlooks at the world and its further development. The archbishop of Vrhbosna dr Josip Stadler, as a theoretical spokesman and exponent of the clerical views, tried to impose a specific clerical orientation within the existing conditions of development of the social relations, especially in the development of the Croatian national ideology and integration of the Croatian national thought in general. These attempts of his became evident at the First Croatian Catholic conference held in September 1900 in Zagreb. They could be rightly described as the first attempts to have an organized appearance of the political clericalism whose desire and aim to promote publicly in the theoretical manner its basic principles and make them a part of the growing processes of integration of the Croatian national ideology.

др Растислав Терзиоски

СОВЈЕТСКА ЈАВНОСТ О БОРБИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА И НАРОДНОСТИ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

У току другог светског рата и нарочито после немачког напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године, совјетска јавност живо се интересује и непрекидно прати ситуацију на Балкану, дајући при томе нарочито значајно место антифашистичкој борби народа и народности Југославије и високо их оцењујући.

Овим прилогом управо постављамо себи циљ да дамо шири преглед тих позитивних оцена, чиме се на изванредан начин придружимо неким већ објављеним радовима, код нас и у СССР-у, са сличном проблематиком, чији су резултати несумњиво користили расветљавању бројних проблема НОР-а и револуције у Југославији.¹⁾

---

¹⁾ Владимир Владимирович Зеленин. *Односи совјетске јавности према народноослободилачком рату Југославије против фашизма (1941—1942)*. Зборник радова Научног скупа Бихаћ 1966, I заседање АВНОЈ-а, Музеј АВНОЈ-а и Поунња, Бихаћ 1967, с. 22—33. Г. М. Славин. *Свесловенски комитет и ослободилачки рат у Југославији (1941—1942)*, Прилози за историју социјализма, кн. 9, ИСИ, Београд 1974, ц. 143—175; Г. М. Славин *Сотрудничество народов СССР и Югославию в борьбе против фашизма*. Советский Союз и борьба народов центральной и коммунистической Европы за свободу и независимость 1941—1945, Москва 1978, с. 77—153; Г. М. Славин. *Об откликах в СССР на востание в Югославии (1941)*, Советское славяноведение 1972 № 4, с. 18; Зеленин В. В., Славин Г. М. *Вклад народов югославии в разгром фашизма*. Новая и новейшая история 1970, № 6, с. 62; Зеленин В. В. *Советско-югославское боевое содружество в годы Второй мировой войны*. Вопросы истории 1965, № 9, с. 31; *История великой отечественной войны Советского Союза 1941—1945*, т. 4, Москва 1962; Славин Г. М. *Освободительная война югославии* Москва 1965; Растислав Терзиоски. *Некои оценки на советската периодика од времето на втората светска војна за борбата на југословенските народи (1941—1945)*, Гласник на ИНИ, Скопје, 1976, год. XX, бр. 2, ц. 51—68; Вељко Влаховиќ, *Собрани дела II, Борбата за слободна Југославија*, Скопје 1981. година; Растислав Терзиоски. *Библиографија на советскиот печат и периодика од втората светска војна за НОВ и револуцијата во Југославија (ракопис во ИНИ — Скопје)*.

Приступајући, међутим, оваквом избору позитивних оцена за наш прилог из ове, иначе, релативно објективне грађе, ми нимало не желимо тврдити да у њој нема и неких необјективних и нетачних информација, о чему се заиста може и о чему би требало посебно расправљати.²⁾

У досадашњим радовима на ову тему коришћена је, пре свега, централна совјетска штампа: *Правда*, *Известија*, *Краснаја звезда*, затим неки важни часописи који се баве проблемима другог светског рата, као што су *Славјане*, *Болшевик*, *Комунистически интернационал*, *Војна* и *Рабочи клас* и други, затим емисије Радио-станице »Слободна Југославија«, која је, како је познато, радила непрекидно од новембра 1941. до марта 1945. године; Радио-Москве, као и, наравно, врло богате информације совјетског информативног бироа. У њима сарађују и пишу најистакнутији представници политичког војног и друштвеног живота СССР-а, затим истакнути друштвено-политички и партијски радници других земаља, међу којима су неки и из Југославије, који су за време рата живели и радили у Совјетском Савезу. Пре краја рата, на страницама споменутих извора, даје се значајан простор и ауторима из слободне Југославије — истакнутим руководиоцима НОР-а и револуције Југославије и, посебно, иступањима Јосипа Броза Тита — организатора и вође борбе југословенских народа. Тако, на пример познати чланак Јосипа Броза Тита »Борба народа поробљене Југославије« биће штампан на десетак језика.

Према томе, поменута централна гласила убрајају се, без сумње, међу најзначајније изворе у оквиру совјетске штампе и периодике.³⁾

Сматрам, међутим, да би било значајно ићи у шира истраживања. Тако, на пример, поред централне совјетске штампе ваљало би користити штампу појединих република и покрајина Совјетс-

²⁾ Тако, на пример, *Красная звезда* од 10. XII 1941. године пише да је у великом рату који се води у Југославији српски патриота Михаиловић већ ослободио од насилника четвртину земље+, а касније тај исти лист од 29. III 1942. закључује да заиста високе оцене заслужују борбена дејства југословенски патриоти под командом Михаиловића... ++ (+ Иљја Эрембург, Вторая война Красная звезда 10. III 1941, с. 3; ++ А. Ерусалимскій. *Новио треттинџа в новом перядке Красная звезда 29. III 1942р.*). Види и Вељко Влаховић. *Социјалистичката револуција и националното прашање*, Гласник на ИНИ год. XXI, Скопје 1975, бр. 2, с. 18—20; Перо Морача. *Односи између Комунистичке партије Југославије и Коминтерне од 1941—1943*, Југословенски историјски часопис, бр. 1—2 Београд 1969. година; др Вранко Петрановић. *АВНОЈ револуционерна смена власти.*, Београд 1976, с. 153 и 233; Владимир Бакарић. *Како смо радили и где смо сада?* НИИ, бр. 1035, Београд 8. XI 1970. година. В. Кљаковић. *Политика за признање нове Југославије. Тито и Револуција*, Загреб, с. 375—378; Владимир Дедијер. *Револуционарна стратегија у односу на антифашистичку коалицију. Тито и Револуција*, Загреб, с. 354; Душан Митевић... Вељко Влаховић живот и дело, младост, Београд 1977. год. с. 110—111.

³⁾ др Растислав Терзиоски. *Одјек у једном делу совјетске периодике у току другог светског рата. Тито и Револуција*, Загреб 1978, с. 394.

ког Савеза, партизанску штампу са територије Совјетског Савеза. Било би, можда, нарочито важно да се проуче и други извори информација, као што су материјали о пропагандно-политичком деловању на територији Совјетског Савеза у току рата, усмене новине, зидне новине, предавања у фабрикама, у војним јединицама, у омладинским организацијама, што је по свему судећи било широко усмерено да најефикаснијим и најбржим путем делује на мномилионски аудиторијум совјетских грађана.

Постоји, на пример, податак да је овај тип пропаганде нарочито обраћао пажњу на борбу југословенских народа против фашизма, његово херојско држање пред далеко јачим снагама окупатора. Часопис *Агитација и пропаганда*, који је један од најзначајнијих пропагандних гласила и прави усмеривач оваквог типа пропаганде на територији Совјетског Савеза, на једном месту наводи да се у програм овог типа пропаганде као једна од приоритетних тема обрађује тема »Партизански рат у Југославији«. Интересантно је да се на листи програмираних тема, осим ситуације у Југославији, овде не обрађује посебно ниједан други покрет отпора у Европи. Ова тема стоји уз неколико других тема значајних за пропагандно политичко деловање, као што је тема: »Лењин о праведним и неправедним ратовима«. ⁴⁾

Једна комплетнија библиографија поменутих совјетских извора из периода рата, коју смо припремили за штампу, показује да се проблеми НОР-а директно бележе, коментирају и анализирају у неколико хиљада чланака, написа и информација. Ова бројка је, без сумње, сама по себи признање совјетске јавности борби народа Југославије.⁵⁾ Зна се да су они, пре свега сâмим суперлативима оцењивали ту борбу — ова бројка не може се ни упоредити са оним шта је писано у совјетској штампи о другим покретима отпора у окупираним европским земљама. Fascinantан је, на пример, податак да је совјетски информативни биро, који је у току рата редовно доносио свакодневне вести и саопштења о ситуацији на фронтима и у окупираним земљама, у току летњих месеци 1942. и 1943. године донео већи број саопштења о збивањима на простору само данашње Републике Босне и Херцеговине (у Југославији), него о свим покретима отпора у читавој окупираној Европи.⁶⁾ Истакнути совјетски историчар Владимир Зеленин наводи податак да је само у току јула месеца сâм

⁴⁾ Н. Безова. *Опут учеби агитаторов*. В. помош, агитатору Н-5, март 1943. оддел пропаганди и агитацији Свердловског ОБКОМА, ВКП (б) ОИИЗ, Свердлов издат 1943, с. 23; Види и часопис Пропагандист, журнал ЦК МК и МИК ВКП (б) бр. 3, април 1942, с. 48—57; и часопис Нолиг просвет работник, орган Нарко преса РСФСР, август 1941, Н-9, с. 17; Види и часопис Пропаганда и агитација, журнал Ленинградског обласног и Городског комитета ВКП (б) Ленин издат.

⁵⁾ Растислав Терзиоски. *Библиографија за НОВ ве Југославија на советскиот печат...*

⁶⁾ др Растислав Терзиоски. *Совјетска литература у периоду другог светског рата о збивањима у Босни и Херцеговини од 1942. до 1943. године*. АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини 1942—1943, Материјал са научног скупа, Београд 1974, с. 78.

лист *Правда* објавио 26 чланака и написа у којима се говори о борбама југословенских патриота против фашизма.⁷⁾ У овом смислу поменули бисмо и податак да се у неколико стотина написа, чланака, информација у поменутим совјетским изворима говори о Титу као вођи борбе југословенских народа. Материјал са овом темом садржи више стотина страница, а колико ли је тек написано о неким аспектима НОБ-е и револуције Југославије.

У свим овим изворима, борба југословенских народа, за разлику од осталих антифашистичких покрета отпора који су тада постојали у Европи, третира се као нешто посебно важно, као »Борба која задивљује свет, као пример на који би требало да се угледају сви поробљени народи Европе и света«.

Борба народа Југославије не третира се као борба диверзантских појединачних партизанских акција, као што је то случај са третманом неких других покрета отпора у Европи, него се заслужено назива њеним правим именом — трећи југословенски или јужни фронт, поред тада постојећих источног и западног фронта.

У поменутим совјетским изворима са одушевљењем се говори о масовном учешћу и хероизму народа Југославије у НОР-у. Истиче се вера у победу и решеност југословенских народа да издрже сва искушења окупације, терора и пљачке. С тим у вези, совјетска јавност, нарочито последњих година рата, посвећује посебну пажњу политичким успесима које су током рата извојевали југословенски народи. Говори се о стварању слободних територија на широком простору Југославије, на којима су од првих дана устанка начале, множиле се и активно дејствовале нове форме власти. Анализира се масовно политички рад код становништва, говори се о структури народне власти, о демократском избору те власти, надлежностима, основама њене усмерености, конкретним акцијама и резултатима.

Иако са познатим закашњењем и познатим тумачењем, совјетска штампа писаће о значају Првог и Другог заседања АВНОЈ-а (у Бихаћу 1942. године, Јајце 1943), анализирајући и износећи њихове значајне одлуке као одлуке од историјске важности за југословенске народе. Говори се о спремности и решености југословенских народа да бране и спроводе ове одлуке, говори се о бројним тешкоћама које су стварали западни савезници и емигрантска влада у Лондону у вези са признавањем легитимитета нове власти.

Дајући шири преглед и високе оцене основних вредности НОР-а и револуције, совјетска штампа ће посебно издвојити место и улогу Јосипа Броза Тита, организатора и вође, легенде другог светског рата.

Са познатим закашњењем, појавило се, по први пут, тек после Првог заседања АВНОЈ-а 1942. године, Титово име; до краја 1943.

⁷⁾ Владимир Владимирович Зеленин. *Однос совјетске јавности према народноослободилачком рату Југославије против фашизма (1941—1942)* Бихаћ 1967, с. 27; Види и Зеленин В., Сламин Г. М. *в клад наредов югославици в разгром фашизма*, новая и новейшая история 1970, Н-6, с. 62.

године, односно, до Другог заседања АВНОЈ-а, биће споменуто у десетак чланака и написа у совјетској штампи и периодици, да би касније, све до краја рата, било стално и маркантно присутно.

Вођа југословенских народа, између осталог, биће називан »моралном силом слободољубивог човечанства... гордошћу свих народа Југославије, легендом другог светског рата чиме се југословенски народи могу дивити као што се дичи њиме целокупно прогресивно човечанство«. Совјетска штампа посебно истиче Титову улогу у успешном организовању и у руковођењу народнослободилачком армијом Југославије, истиче се Тито као велики стратег у стварању и обликовању и афирмацији нове Југославије. Називајући га стратегом НОР-а, совјетска штампа често подсећа да је Титу успело да здружи највеће синове свога народа, да успешно организује и води борбу свих југословенских народа до коначне победе, стварајући сигурне перспективе за слободан живот и развој југословенској заједници братских народа.

У оквиру оваквих оцена совјетска штампа налази за потребно, и то врло често, да износи и широко популарише и најситније детаље везане за Титову личност. Посебно се говори о Титу као хуманисти у руковођењу у рату и о другим његовим великим моралним квалитетима: бризи о човеку, о борцу и тако даље.

Многобројна признања савезника и, пре свега, највиших совјетских руководилаца изречена Титу, легендарном борцу против фашизма у другом светском рату, добијају посебан простор на страницама совјетске штампе.

Стиче се утисак да је совјетска штампа пишући о Титу желела да о свему томе обавести сваког совјетског грађанина, сваког црвеноармејца на фронту, сваког антифашисту, да би се тиме дичили и инспирисали за нова прегнућа у преосталим ратним напорима.⁸⁾

Писање совјетске штампе о окупацији Југославије, терору и пљачки

Коментирајући комадање југословенске државе у априлу 1941. године, совјетска штампа нарочито подвлачи неуспешно настојање окупатора да распламса братоубилачки рат, који се надао да ће наћи подршку у хетерогеном саставу (верском и националном) југословенског становништва.

Совјетски извори говоре о невиђеној жестини терора и пљачке за сво време окупације, о томе да се окупатор у Југославији није ограничио само на рат као на средство за разрачунавање са противничком војном силом и на агресију као средство за потчињавање суверене државе. Истиче се да скоро нема ни једног прописа

⁸⁾ Растислав Терзиоски. *Одјек једног дела...* цит. рад, с. 394; Види и др Растислав Терзиоски. *Совјетска литература и периодика...* цит. рад, с. 77; др Растислав Терзиоски. *Тито во советскиот печат за време на втората светска војна (Погледи)*, описане за општествени прашања, год. XV, бр. 3—4, Скопје, 1978, с. 84.

из оквира међународног ратног права, скоро да нема ни једног прописа о правима и дужностима окупатора, ниједног правног и моралног обзира човечности или било какве усвојене етичке норме међу цивилизованим народима које фашистички окупатор и њихови сарадници нису повредили. Совјетска штампа се, на пример, осврће више пута на такав прогон Јевреја из Југославије, пресељење Словенаца од стране немачког окупатора, пресељење Срба и неких Македонаца из Македоније од стране бугарских окупатора, на чије се место досељују становници из Бугарске.⁹⁾

Један совјетски лист, у јулу 1941. године, истиче да је Србија од стране Немаца унесена у такозвану групу »А окупираних земаља што, између осталог, подразумева да се Срби третирају као нижа раса«.¹⁰⁾

Пуно је информација о масовним стрељањима, о прописима да се за једног убијеног Немца убија 100 до 150 заложника, о јавним вешалима на улицама Београда и других југословенских градова, »која су постала суставни део уличних пејзажа«.¹¹⁾

Пишући о терору над свим слојевима и узрастима југословенских народа, посебно се подвлачи да је он био нарочито усмерен против носилаца покрета и, пре свега, против југословенске омладине »као најопасније и најнепомирљивије снаге народа«, као најбројније и моторне снаге покрета. Омладински лист *Комсомолска правда*, Радио-станица »Слободна Југославија« нарочито, као и неки други листови, крцати су написима о херојској борби и мученичкој смрти југословенских омладинаца, омладинки и деце, истакнутих бораца и команданата у НОР-у.¹²⁾

⁹⁾ Д. Влахов *Македонские Славяне против Гитлера* »Славяне«, Москва, Н-4. IX 1942. Види и Д. Климов *Народи Югославији одтомстят фашистским бандитам* »Труд«, 26. VII 1941; Комунистичкоки интернационал, Н-5 1942, с. 62; Белская. *Топор палча над Европј. Хразниј флот*, 8. VIII 1942, с. 4; Д. Петров. *Гропичоская берѣба Югославских партизан*. »Известия«, 16. X 1942, с. 4; Комунистический интернационал Н-8, с. 52, 1941. и много других.

¹⁰⁾ М. Михайлов, *Югославский народ ненавидит фашистских угнетителей* *Красный флот*, 31. VII 1941, стр. 4.

¹¹⁾ В. Влаховиќ. *Материјали од советскиот печат в. Млад Борец Скопје* 16. IV 1975, бр. 12, с. 29; В. Влаховиќ, *Југославија в ргне партизанскј войне*, ОГИЗ ростолитиодат. Москва 1942.

¹²⁾ Види опширније др Растислав Терзиоски, *Совјетска штампа из периода другог светског рата о положају омладине Југославије и њено учешће у НОР-у (1941—1945)* — реферат прочитан на симпозијуму поводом 60-годишњице СКЈ /КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката »Тито и Револуција« Загреб 1979. Види посебно овде цитиране: »Комсомолска правда«: од 1941 (29. IX); од 1942 (8. IX, 16, 18 и 28. VI); (11 и 17. IX и 21. X); од (1943 7. I, 24. III, 1. V, 24. VIII); од 1944 (28. IV, 16 и 26. V, 10. VII, 19 и 25. X, 21. XI и 2. XII); од 1945 (20. X, и 19. XII).

Видети исто тако и »Труд« од 1942, 28. VIII и од 1944. 2. VI и 2. XII; Сп. »Смена« бр 11—12, нон, 1944, с. 6; Комунистическии интернационал, бр. 8—9, с. 56, 1942; Сп. »Славяне«, бр. 3, с. 33—34, М. 1945; В. »Правда«, 9. VIII 1943. и 21. V 1944; в »Красная звезда. 10. VIII 1944; кн. Герои серпског народа; Золтан Вејнбергер »Непокорная Европа«. »Младаа гвардија«. Москва 1943, с. 18—19.

Познати окупаторски масакр у Крагујевцу октобра 1941. године, у коме је страдао велики број омладинаца, ђака, деце, оцењује се као један од најкрвавијих злочина немачких фашиста у другом светском рату.¹³⁾

Говорећи о терору окупатора, совјетска штампа скоро редовно подвлачи да се њиме није могао постићи жељени циљ, да терор није уплашио слободољубиве југословенске народе, да није угушио његову борбу, већ да је само јачао решеност народа да истраје у тој борби, да мобилише све своје снаге против окупатора и да победи.

Ова литература пружа исто тако богату могућност да се правилно оцене окупаторски системи у Југославији, да се види снага и ангажованост окупатора, али и његови губици и на крају немоћ да на тлу Југославије влада по предвиђеном плану.

Говорећи о бројним офанзивама које је непријатељ непрекидно преузимао у Југославији за сво време рата, с циљем да се ликвидира југословенско ратиште, истиче се да су те офанзиве представљале један непрекидан ланац, да се ишло тако рећи из једне у другу, све жешћу офанзиву.

Уочава се да су за њихов успех били живо заинтересовани и највиши војнополитички фактори окупатора. Хитлерова врховна команда и Хитлер лично, због претрпљених неуспеха и немоћи да сломе отпор југословенских народа, што врло често забринуто констатују па и јавно признају, захтевају да се на југословенски фронт доведу све нове и јаче специјализоване јединице оспособљене за партизанско ратовање.¹⁴⁾

Поред осуда немачких и италијанских окупатора, као основних носилаца ратног пустоша у Југославији, совјетска јавност осуђује њихове савезнике и домаће помоћнике. Совјетска јавност оштро осуђује жандарску улогу фашистичке Бугарске истичући да је она најважнији Хитлеров савезник на Балкану. Најоштрије се наглашава да је фашистичка Бугарска таквим својим понашањем ударила нож у леђа праведној борби балканских народа против фашизма, да се таквом издајом обрукала пред лицем словенских и свих народа света, да се рукама бугарских управљања остварује нови поредак на Балкану по Хитлеровом обрасцу, да бугарски војници и официри воде злочиначку борбу против братских народа Југославије, да тиме помажу рат Немачке против СССР-а. »Због свега тога«, пише *Правда*, ми са стидом и болом гледамо Бугарску на страни непријатеља словенства.^{14а)}

¹³⁾ Комсомольская правда, 21. XI 1944, с. 2.

¹⁴⁾ Видети Комунистически интернационал, бр. 9, од 1941. с. 69 и 74 и бр. 10—11 од 1941, с. 63; Акад. Е. С. Варга фашистички новиј поредак в Европе. В. Академии наук СССР № 11—12 1941, с. 46; Войнич Боевой пример Югослави Комунистически интернационал 1942, № 3—4, с. 25, 26; Д. Петров, Геромческаа борба Югославских партизан, Известия 16. X 1942, с. 4; Види, Р Терзиоски, *Некои оценки на сов. печат* ... с. 54—55.

Осврћући се на ситуацију у окупираној Македонији у јесен 1941. године, совјетска ће штампа забележити: »Немачке окупаторске власти ослањајући се на бугарску администрацију зверски грабе Македонију... Македонци као и Срби и Хрвати мрзе агенте немачког и италијанског фашизма.¹⁵⁾

Писање (и ћутање) совјетске штампе о догађајима у Југославији за период март—јуни 1941.

На основу ширег прегледа совјетске штампе може се уочити да се, у данима априлског рата у Југославији 1941. године па све негде до првих дана после напада Немачке на Совјетски Савез крајем јуна 1941. године, вероватно, пре свега, због тадашњих односа совјетске владе са Хитлеровом Немачком засниване на Пакту од 1939. године, тако рећи у њој не дају значајнији коментари о ономе што се у Југославији дешавало. У њој се не може јасније видети да се уочи рата Југославија налазила пред великом фашистичком опасношћу, мало се пише о мартовским догађајима у Југославији, о крвавом парчању Југославије, о терору окупатора као и о отпору југословенских народа. Сва саопштења из овог периода као да се свде на некакво неангажовано информисање јер се, пре свега, преносе вести и нападу, правцима напада, кретању немачких и италијанских војски и тако даље.^{15а)} Тек негде од почетка јула 1941. године совјетска штампа прави значајан заокрет у овом погледу, сликајући стање у Југославији, да би се касније све чешће навраћала на овај период тако важан за разумевање онога што ће се у Југославији дешавати од краја марта до краја јуна 1941. године.

Сада, са оваквим закашњењем, совјетска штампа истиче да је Југославија у мартовским догађајима, насупрот издајничкој влади Цветковића, показала херојску спремност да се супротстави Хитлеру, да је масовним протестима против срамног Пакта са Хитлером срушила владу Цветковића, »чиме су југословенски народи пре него што су пали под фашистичку чизму изразили своју мржњу и одвратност према хитлеровским бандитима«...чиме је српски народ добровољно отказао да сагне главу пред хитлеровским хордама.«¹⁶⁾

^{15а)} Правда, 23. I 1944, с. 2; Види и »Славјане«, бр. 3, март, 1944, с. 7.

¹⁵⁾ Шире о овоме види Растислав Терзиоски, *Совјетска штампа о фашистичком опредељењу и окупаторској улози Бугарске и Југославији 1941—1944*, Југословенски историјски часопис бр. 1—4, Београд 1978, с. 509—519, посебно стр. 511 и фустноге: Народи Европи под игом фашизма, студија од ЕС Плински; Залипатов Растерзаная и разглабленая Југославия, редактор М. Елтеска, ОГИЗ, РСФСР, Москва 1941, с. 13; В. Коларов, *Болгарски народ в борбе за повую Болгарию* »Октябр« Н° 1—2, ОГИЗ, Москва 1945, 133; Види и др Растислав Терзиоски, *Фашистичка Бугарија во советскиот печат*, Скопје 1982, с. 12—21.

^{15а)} Види целокупну совјетску штампу за период април—јули 1941. године; Јован Марјановић, *Југославија КПЈ и Коминтерна*, Зборник Филозофског факултета, књ. XI—1, Београд 1970, с. 736.

¹⁶⁾ М. Михаилова, *Југославски народ ненавидит фашиских угнетителей*, Красний флот, 31. VIII 1941, с. 4.

Надаље се истиче да је Југославија у априлском рату капитулирала, али да су југословенски народи остали непоражени;¹⁷⁾ да је, на супрот терору у распарчаној земљи, буквално још другог дана после окупације, отпочео снажан антифашистички отпор, да се окупатор осећа у непријатељском обручу, »да ниједан немачки војник не рескира да изађе у град без аутоматског оружја.¹⁸⁾ Истиче се да је и сам непријатељ био принуђен да призна акције партизана који се са оружјем у руци боре за своју отаџбину; »да је још априла месеца пред носом Немаца у Загребу одржано саветовање партизанског покрета да би се саставио план за будућа дејства.«¹⁹⁾ Истиче се, исто тако, да су још од првог дана рата »почели да лете у ваздух немачки и италијански возови, да лете у ваздух немачка складишта«²⁰⁾... или »да је партизански покрет у Југославији никао првих дана рата и да он никад није престајао већ да је непрекидно растао.«²¹⁾

Један совјетски лист с тим у вези истиче: »Југословенски патриоти не само да су од првих дана после уласка Немаца ступили у непомирљиву борбу већ су успели, у процесу те борбе да створе све услове за шири развитак народноослободилачког рата против туђинских завојевача, да су успели да тај рат спроведу са изузетним успехом.«²²⁾

Касније, у совјетској штампи се с правом истицало да је напад Немачке на Совјетски Савез од 22. јуна »нови стимуланс југословенским народима у борби против поробљивача, да је отаџбински рат совјетског народа још јаче развијао пламен народноослободилачке борбе југословенских народа«, и то ће значити индиректно признање да се у претходним месецима, од априла до краја јуна, у Југославији водила непрекидна борба са окупаторима.

Признања из периода јули—децембар 1941. године

Совјетски историчар В. В. Зеленин, како смо већ навели, у поменутом раду наводи податак да је само у једном једином дневном листу — »Правда«, само у јулу месецу 1941. године било објављено 26 чланака и написа у којима се говори о борби југословенских партизана против фашистичких освајача, додајући при том да је ситуација слична и у наредним месецима све до краја 1942. го-

¹⁷⁾ В. Кондратов, *Нет, Славяне не будут рабзми*, Комсомольская правда, 22. VII 1941, с. 4.

¹⁸⁾ М. Петрич, *Фашисткий разбой в Югославкии*, Красная звезда, 26. VI 1941, с. 4.

¹⁹⁾ *По страницам зарубежной печати партизани Югославии*. Красная звезда, 16. V. 1944, с. 4.

²⁰⁾ Д. Заславский, *Кт кого боится*, Красный флот, 7. VIII 1942, с. 4.

²¹⁾ Д. Заславский, *Пилляющая Европа*, Красный флот, 14. V 1942, с. 3.

²²⁾ М. Владимиров, *Освободительная война Югославского народа*, Вечерняя Москва, 29. IV 1944, с. 3.

дине.²³⁾ Осврћући се шире на неке изводе из овог чланка, наводимо и нека нова сазнања. У наводима поменутог аутора, за месец јули, *Правда* између осталог доноси: »... Српски партизани задају јаке ударце немачких окупаторима«. (*Правда*, 17. јули) »... али словенски народи се не предају... са оружјем у рукама словеначки партизани бране своју независност« (19. јули); »... црногорски народ се бори против фашиста (20. јули);«. »... српски партизани, који су од совјетских партизана и од црвене армије раздвојени многим стотинама миља, боре се раме уз раме извршавајући заједнички задатак« (22. јули) и тако даље и тако даље.²⁴⁾

Правда од 1. августа закључује »да окупатори немају перспективе у Југославији... да су народи Југославије на страни Совјетског Савеза и да представљају активне учеснике антифашистичке коалиције«. ²⁵⁾

У Москви је 10. и 11. августа одржан познати Свеславенски митинг на коме су представници југословенских народа имали много тога чиме су се могли похвалити. Овај митинг, који је преносила и Радио-Москва, наишао је на широки одјек у совјетској јавности. Говорећи на Митингу, у име македонског народа, истакнути друштвени радник из Македоније Димитар Влахов осуђује терор и злодела окупатора у окупираним земљама, посебно у Македонији, при чему, позивајући се на борбене традиције македонског народа за национални и културни препород, позива македонски народ да »раме уз раме са свим словенским народима, са свим слободољубивим људима света крене у борбу против хитлеризма...«²⁶⁾

Преносећи агенцијске извештаје Радио-Лондона и Истамбула, лист *Комсомолскаја правда* од 24. августа истиче да партизански покрет на територији Србије у последње време добија такве размере да немачке окупаторске власти не могу да га угуше, да се устанци у Југославији развијају у многим деловима земље, да је Црна Гора практично непокорена.²⁷⁾ У ово време часопис *Комунистички интернационал* пише да се цела Југославија дигла за национално ослобођење,²⁸⁾ да су се у планинама Југославије створили одреди јуначких партизана који се с оружјем у руци боре да би вратили независност своје земље.²⁹⁾ Посебно се истиче да је у протеклим

²³⁾ Владимир Владимирович Зељенин. *Однос совјетске јавности према народноослободилачком рату Југославије...* Бихаћ, 1967, с. 29.

²⁴⁾ Исто

²⁵⁾ М. Марков, *Не бытъ Югославия фашисткой*, *Правда* I. VIII. 1941. стр. 4.

²⁶⁾ Растислав Терзиоски, *Неколку статии на Димитар Влахов објавени во Советскиот Савуз во годините на втората светска војна*, *Гласник на ИНИ*, Скопје, 1978, бр. 1—2, с. 188—190; *Известия*, 12. VIII 1941.

²⁷⁾ *Поднимается волна народного гнева против гитлеровцев*, *Комсомольская правда*, 26. VIII 1941, с. 4.

²⁸⁾ *Народни всего мира поднимаются против германского фашизма*, *Комунистический интернационал*, Москва 1941, №, с. 52.

²⁹⁾ Р. Тјујо — *Борьба молодежи оккупированных стране за свободу и независимость своих народов*. *Комунистический интернационал*, М. 1941, № 8, с. 35.

месецима број партизанских одреда и њихових бораца силно порастао, да се против омрзнутих завојевача сада бори у Југославији цела армија од 75 хиљада људи, да они дејствују све смелије, одлучније и јаче; да добро наоружани одреди оперишу по долинама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и да својим неочекиваним нападима наносе озбиљне ударце омрзнутом завојевачу. Посебно се подвлачи да се врше смели напади и на велике утврђене градове као што су Београд, Загреб, Цетиње, да су у одредима успостављене добре везе и да они дејствују по јединственом плану. Наглашава се да се услед тога немачки и италијански гарнизони у Југославији држе, пре свега, у градовима и по железничким линијама, да се плаше да иду дубље у земљу где су изложени сталним нападима партизана.³⁰⁾ Труд од 21. септембра истиче да партизански покрет захвата све шире слојеве становништва, да им народ широко пружа сваку помоћ у намирницама.

Наводећи да се у Југославији одигравају све значајније битке и постижу победе над окупаторима у скоро свим рејонима земље, исти лист наводи да су, само у јулу и половини августа, тј. за месеципо дана, југословенски партизани уништили дванаест хиљада фашистичких војника и официра.³¹⁾

На познатом антифашистичком митингу омладине, одржан 28. септембра 1941, представник југословенске омладине, Вељко Влаховић истаћи ће: »... дошао сам овамо са борбеним извештајем. Само за два месеца југословенски партизани су порушили 200 мостова, дигли у ваздух 400 складишта муниције и хране, дигли у ваздух 17 возова, уништили око 10 хиљада фашиста.«³²⁾

Комунистички интернационал (број 9) од 1941. године наводи да се у Југославији воде жестоке борбе, да се оне разгарају у све јачи пламен обухватајући нове области земље и увлачећи нове слојеве становништва, да се Југославија налази у непрекидном рату са Немцима и Италијанима, да борба у Југославији, по степену своје жестине и упорности, превазилази све што је видела западна Европа у последњим десетлећима. Даље се истиче да сваки дан доноси потресна саопштења о крвавим обрачунима са југословенским патриотима, али да се горди и слободољубиви и борбени народи Југославије не заустављају ни пред каквим жртвама у борби против омрзнутог поробљивача. Подвлачи се да Немцима и Италијанима није успело нити да уплаше, нити да поробе народе Југославије, да насупротив свим мерама окупатора партизански рат продужава несмањеном снагом и упорношћу; да сваког дана све шире народи Југославије учествују у борби за национално ослобођење своје зем-

³⁰⁾ Народи всего мира наднимаются против германского фашизма, Комунистический интернационал №, 1941, с. 53.

³¹⁾ А. Пузин. Борба народова Југославије против фашизма в. Труд, 21. IX 1941, с. 2.

³²⁾ В. Влаховић... Комсомолскаја правда 29. IX 1941. ??; Вељко Влаховић. Борба за слободна Југославија, собрана дела кн. V, Скопје 1981, с. 46.

ље.³³⁾ Истичући бројне примере страха владе, терора, убистава, концентрационих логора у Србији, *Известија* од 6. 11. 1941. пише: без обзира на лишавање и жртве све више јача борба против хитлеровских окупатора. Српски народ се пожртвовано бори за праведно дело. Он ће победити... ни глад ни пљачке ни прогони нису сломили борбени дух српског народа. Буквално сав српски народ узима активно учешће у партизанској борби против хитлерових завојевача... партизански покрет у Србији, не слабећи за сво време, после бандитског напада хитлероваца на Совјетски Савез, добио је карактер свенародног рата.³⁴⁾

К. Е. Ворошилов у своме говору на војној паради Црвене армије у Кујбишеву 7. новембра 1941. године, истиче да није више далеко час када ће се сви опљачкани и понижени словенски народи, слично као и југословенски партизани, покренути против својих зверских фашистичких непријатеља и када ће их збрисати са лица земље.³⁵⁾ На основу писања *Правде* од 9. 11. 1941. године, В. В. Зеленин у цитираном чланку износи да је »на паради у Вороњежу Маршал СК Тимошенко ставио борбене напоре југословенских партизана у исти ред с напорима народа СССР, Енглеске и САД«. ³⁶⁾

У ширем чланку о ситуацији у Југославији, *Правда* од 10. октобра 1941. године, између осталог, пише да се Немци не осећају сигурним не само у селима него и у градовима. Свуда и увек фашистичке завојеваче стиже рука народних осветника, одважних партизана који воде борбу са Хитлеровим бандитима не на живот, него на смрт, да ништа не може сломити народни покрет, који је у порасту, нити се може сломити снажни полет народног рата који воде партизани против окупатора. *Правда* наставља да је размах партизанског рата у Југославији толико велик да су део Србије, Босне и већи део Црне Горе очишћени од окупатора. Истиче се да догађаји у Југославији говоре о томе да се не може покорити слободољубив народ који је чврсто решио да брани своју независност, своју националну самосталност.³⁷⁾

Комунистички интернационал, из тог периода, доноси да »Југославија сада представља истински ратни логор да се борба партизана претвара у истински рат... У свенародни отаџбински рат, и да, као резултат таквог развоја догађаја, немачко-италијански завојевачи нису више потпуни господари у земљи... налазећи се пред опасношћу сталних напада и уништења они све више и више падају у положај заробљеника, да нема дана када окупатори нису добили снажан удар од стране југословенских патриота. Лете у ваздух предузећа која производе војни материјал, уништавају се са-

³³⁾ Народы оккупированных стран усиливают борьбу против германского фашизма. Комунистический интернационал, № 9, 1941, с. 74—76.

³⁴⁾ А. Вович. *Сербия в огне*, Известия 6. XI 1941, с. 3.

³⁵⁾ Владимир Владимирович Зеленин. *Однос совјетске јавности према...* Вихаћ, 1967, с. 30.

³⁶⁾ Исто.

³⁷⁾ 9. Викторов *Антихитлеровский фронт в Югославии*, *Правда* 1941, стр. 4.

обраћајне линије, а руше се мостови, горе складишта са муницијом...»³⁸⁾

Југославија, земља окупирана од стране немачких фашиста, све више се претвара у земљу што против окупатора води рат, пише децембарски број истог часописа.³⁹⁾

Дан уочи 1942. године, Радио-Москва емитује новогодишњи поздрав Југословенима у коме се, између осталог, каже: »браћо Срби, Хрвати и Словенци... Совјетски народи знају за ваше хероје и борце који се боре за слободу и независност. Совјетске народе радује борба хероја Југославије, борба партизана... партизани Југославије ви сте наша браћа. Још више него наша браћа... Руски народ прати ваше успехе борбе и акције... Југославија се није покорила Хитлеровој Немачкој. Сви народи Југославије и даље воде борбу. Партизански одреди Југославије претворили су се у праву војску. У селима Југославије влада народна власт... живела херојска војска и народи Југославије«.⁴⁰⁾

Признања из периода јануар — децембар 1942. године

»Сада, годину дана после фашистичког упада — пише један од првих бројева *Комунистичке интернационале* за 1942. годину — могу се свести неки резултати... ти резултати, јасно, не могу бити у корист завојевача. Цела Југославија најмање личи на покорену колонију која је пала ничице пред победником, а њен народ на беспомоћне робове. Југославија није положила оружје и сагнула главу. Она ратује, она води борбу против својих заклетих непријатеља.⁴¹⁾

Сада са пролећем борба Југославије разгара се све јаче... непоколебљиви борци југословенске народноослободилачке армије боре се и бориће се даље до последње капи крви... југословенско искуство говори да су партизанске борбе у Европи против фашизма могуће, да партизанска дејства народних маса које се дижу за своје национално ослобођење имају све могућности за успех«.⁴²⁾

На питање које аутор чланка себи поставља: »Да ли је могућа партизанска борба у садашњим условима, када треба дејствовати против армије туђих завојевача савременим оружјем?« аутор и одговара: »југословенски партизани су доказали да је то потпуно могуће. Није ђаво тако страشان као што га приказују — говоре они... јаче од свега на свету је гвоздена упорност патриота, њихова љубав према слободној отаџбини«.⁴³⁾

³⁸⁾ *Дух возмущения овладивает порабоуенными народами Европы.* Комунистический интернационал № 10—11 стр. 61; В. Влахов Народи Југославији усиљују, својо борбу. Комунистический интернационал 1941, бр. 10—11, стр. 63.

³⁹⁾ *Европский тил германского фашизма непрочен.* Комунистический интернационал бр. 12, 1941, стр. 54.

⁴⁰⁾ Михајло Поповски, *Свет о Титу и нашој револуцији.* Београд-Загреб-Нови Сад-Скопје, 1977, стр. 36.

⁴¹⁾ Војнич, *Боевой пример Югославији.* Комунистический интернационал, 1941, бр. 3—4, с. 25.

⁴²⁾ Исто, стр. 25.

⁴³⁾ Исто, стр. 30.

У једној брошури под насловом »Зашто је неизбежно уништење фашистичке Немачке«, између осталог се каже: »слободољубиви Црногорци, Срби, Хрвати основали су стохиљадну партизанску армију у Југославији. Армија која је не једном ступила у борбу са регуларним немачким јединицама наносила им је озбиљне поразе.

Партизани представљају фактичке господаре више крупних области у Југославији...«⁴⁴⁾

Комунистички интернационал (број један и два) пише да се партизанска војска развија све јаче. Започет, од стране Немаца и њихових помоћника — Недићеви жандари и усташе — пре неколико месеци, »поход против партизана завршио се неуспехом. Партизански одреди нису били разбијени..., активност партизана обухвата сада целу Југославију«. Даље се у чланку наставља: »да би попунили своје огромне губитке на совјетско-немачком фронту Немци су приморани да део своје војске извлаче из Југославије... Због тога је Рибентроп инсистирао да се тамо пошаљу пет бугарских и три мађарске дивизије...«⁴⁵⁾

Партизанска борба народа Југославије прераста у народни рат против омрзнутих окупатора и њихових подлих помоћника, пише лист *Труд* од 8. фебруара 1942. године.⁴⁶⁾ Исти лист од 14. фебруара 1942. године подвлачи да партизанска борба у Југославији носи често форму отвореног рата са окупаторима. За угушивање партизанске боре се регуларне војске који неретко одступају пред силом народа.⁴⁷⁾

Б. Пономарев у *Московској Правди* од 23. марта 1942, високо оцењујући борбу југословенских народа, између осталог пише: »Сада Југославија мање од свега личи на поробљену колонију. Мало чега је успело господи из Берлина и Рима да од ње добију, а много снага она гута. Рат се овде разгара све јаче и јаче.«^{47а)}

Почетком априла лист *Труд* подвлачи да су се дејства партизанска претворила у упорни рат, а да се партизански одреди, у ствари ни у чему не разликују од регуларне армије. Од окупатора су очишћене многе области земље. За борбу са партизанским одредима немачко-италијански окупатори морају држати сада у Југославији више од тридесет дивизија.⁴⁸⁾

---

⁴⁴⁾ Г. Мещерянов. *Почему неизбежен разгром фашистской Германии?* ОГИЗ государственное издательство политической литературы М. 1942. (брошура).

⁴⁵⁾ *Народи окупированой Европы в борьбе против фашистских поработителей.* Комунистический интернационал, 1942, бр. 1—2, с. 78—79.

⁴⁶⁾ В *горах Хорватии* в, *Труд* 8. II 1942, стр. 4.

⁴⁷⁾ А. Борисова, *Час возмездия приближается* в *Труд* 14. II 1942. с. 2.

^{47а)} Б. Пономарев, *Югославий в огне партизанской войны* *Правда*, 23. III 1942, с. 4.

⁴⁸⁾ Н. Матеев, *Народи Югославии в борьбе за свою национальную независимость* в. *Труд* 7. IV 1942, с. 4.

Средином маја, сличну ситуацију констатира и лист *Краснија флот* када каже: »сада треба говорити не више о партизанском покрету, него о регуларној народној армији«. ⁴⁹⁾

Истичући да окупаторима није успело да покоре југословенске народе и да тло под ногама окупатора гори, *Известија* од 2. августа преноси званичну изјаву италијанске команде, у којој се каже: »Италија је сада принуђена да се бори са елементима на које нису утицали никакви војни успеси победника«. ⁵⁰⁾

Исти лист од 7. августа, дајући шири преглед борбе народа окупиране Европе пише: »... партизанска борба, пре свега, у Југославији претворила се у истински народни рат против поробљивача. Успеси југословенских партизана постали су могући благодарећи подршци широких народних маса. Окупаторске власти приморане су да се обрачунавају са партизанским покретом у Југославији као са веома озбиљном силом«. ⁵¹⁾

Краснаја звезда од 12. 8, расправљајући о успешним дејствима југословенских партизана закључује: више од једне године југословенски патриоти воде непрекидну борбу, партизански покрет добија све више карактер свенародног покрета. Борбе, које по своме замаху неретко прелазе у битке, продужавају се несмањеном силом. ⁵²⁾

Б. Пономарев у истом листу, сутрадан, сликајући положај у окупираним земљама Европе пише: »... сваки дан окупације доноси нове жртве. Међутим, поробљени народи Европе нису се помирили са својом судбином. У позадини непријатеља развијају се упорне борбе... цела Југославија од Дунава до Јадранског мора обухваћена је пламеном свенародног партизанског покрета. Немачко-италијанска војска трпи озбиљне губитке. Хиљаде војника и официра уништавају херојски синови југословенских народа«. ⁵³⁾

Полазећи од оваквих сазнања и оцена *Комунистички интернационал* оправдано ће истаћи да су летње борбе југословенских партизана показале поробљеним народима да је партизанска борба против окупатора сасвим могућа и има изгледа за успех. ⁵⁴⁾

У ширем чланку под насловом »Развитак партизанске борбе у Југославији«, часопис *Историјски журнал* од 1942. године, пишући о значењу југословенских партизана истиче, пре свега, војно значење партизанске борбе и говори да она везује велике војне снаге не-

⁴⁹⁾ Д. Заславский. Юбеллощя Европа. Красний флот 14. V 1942, с. 3.

⁵⁰⁾ Д. Петров Народная дойна в Югославии против оккупантов, Известия 2. VIII 1942, с. 4.

⁵¹⁾ Д. Икок. Народю оккупированюх стран в борьбе за свое освобождение. Известия 7. VIII 1942, с. 4.

⁵²⁾ В. Петров. Воегю действия Югославских партизан. Красная звезда. 12. VIII 1942.

⁵³⁾ В. Пономарев. Патриоти Западной Европы на чосту. Красная звезда, 13. VIII 1942, стр. 2.

⁵⁴⁾ Ширитю фронт партизанских действий в Европе. Комунистический интернационал, М. 1942, бр. 7. стр. 60.

пријатеља чиме их спречава да их користе на другим теренима рата, особито на совјетском фронту.⁵⁵⁾

Труд од 3. 9. 1942. године, између осталог, констатоваше да се »...Југославија, захваљујући хероизму својих синова, показала превише тврдим орахом за вучје зубе немачког фашизма и његових италијанских помоћника«. ⁵⁶⁾

У садашњем моменту, пише исти лист крајем 1942. године, у свим окупираним земљама Европе расту и јачају моћне организације отпора против фашистичких завојевача. У том смислу пример јунаштва и патриотизма показао је југословенски народ; народни рат против окупатора сваким даном добија све жешћи карактер. Југославија и њен херојски народ могу одиграти озбиљну улогу у рату уједињених земаља против хитлеровске тираније.⁵⁷⁾

Какав је био допринос Југославије заједничкој борби антифашистичке коалиције против фашистичких снага у другој години рата можда ће најбоље изразити Молотов у свом говору од 14. октобра 1942. године: »најосетљивији губитак нанесен је непријатељу у оним земљама, где су слично великом покрету народних осветника — партизана, који се боре против окупатора на совјетској територији привремено окупираној од стране хитлероваца, верни патриоти неустрашиво ступили на тај пут против освајача као што је то учињено поглавито у Југославији«. ^{57а)}

У једној емисији Радио-Москве од 15. октобра 1942. године каже се да највећи део ратног терета у Европи носе Руси, а један добар део носе партизани мале Југославије. Осовина је морала да одвоји неколико десетина својих дивизија за Југославију, иако су им оне биле потребне за источни фронт. Од словена — Руси и Југословени дали су највеће жртве у борби против фашизма. Они већ месецима примају ударе крвавог фашизма, боре се раме уз раме и бију бој за напредак читавог човечанства. Данас совјетски народи са Србима, Хрватима и Словенцима стоје на бранику напретка човечанства.⁵⁸⁾

Писања из периода јануар—децембар 1943. године

Почетком 1943. године, Б. Пономарев у свом познатом чланку под насловом »Европа у борби против Хитлера« пише: »као и досад пред свим поробљеним земљама Европе, који се боре за своје ослобођење од хитлеровске тираније, иде Југославија. Целе прошле године у овој славом овенчаној херојској земљи распламтавала се

⁵⁵⁾ З. Нодли, *Развитие партизанской борьбы в Югославии*. Исторический журнал, кн. 6/106, 1942, ц. 63—64.

⁵⁶⁾ А. Яиковский, *Глина обжигает пальцы генчара*, *Труд*, 3. IX 1942, стр. 4.

⁵⁷⁾ К. Константинов, *Югославия в борьбе против Гитлеризма* *Труд* 20. XI 1942, стр. 4.

^{57а)} Михаило Поповски, *Свет а Титу и нашој револуцији*, Београд-Загреб-Скопје-Нови Сад, 1977, стр. 51.

⁵⁸⁾ Исто, с. 51—52.

све жешћа борба партизана са немачким и италијанским завојевачима. Сада је већ јасно да је успех за то време у тешкој и неравноправној борби на страни врлих синова Југославије. Окупаторима не само што није успело да истребе живу силу партизанске армије и опет да заузму ослобођене територије, него су били принуђени да напусте више нових области и да при том претрпе не мале губитке...

Четрдесет и осам хиљада квадратних километара југословенске земље (територија већа по свом размеру од Данске или Холандије) већ је ослобођена од фашистичких завојевача.

Не мање од триста хиљада немачких, италијанских и мађарских војника везано је на југословенској територији. Многи од њих већ су нашли овде свој гроб... Борба партизана са окупаторима на почетку ове године добија сасвим крупне размере... Упорном и успешном борбом југословенски партизани не само да корачајући корак по корак задобијају националну слободу своје земље, већ дају и велику помоћ општем делу уништења немачке италијанске коалиције«. ⁵⁹⁾

У данима познатог краха фашистичких снага код Стаљинграда, фебруара 1943. године, све ће се чешће истицати да је победа црвене армије у овој одлучујућој битки у другом светском рату подигла нови талас отпора код свих окупираних народа Европе, нарочито у Југославији. ⁶⁰⁾

Под насловом »Неуспех четврте фашистичке офанзиве Југославије« у *Комунистичком интернационалу* (број 4) од 1943. године, Вељко Влаховић, дајући шири преглед борби на југословенском ратишту пише: »... сваки дан све се јаче распламсава партизански рат који већ две године воде народи Југославије за национално ослобођење своје отаџбине«. Осврћући се на неуспех непријатељске офанзиве у зиму и пролеће 1943. године, Влаховић закључује да је тиме народноослободилачка армија Југославије још једном показала да је трајно ојачала своје позиције у земљи и да представља главни ослонац народа Југославије у његовој национално-ослободилачкој борби, да су они решени да не прекидају борбе све док њихова отаџбина не буде потпуно очишћена од омрзнутих завојевача«. ⁶¹⁾ Југославија је сада сва у пламену ослободилачког партизанског рата, пише *Известија* од 6. априла 1943. године. ⁶²⁾ Неколико дана касније, лист *Труд* пише да се у Југославији створио моћни партизански покрет, што не даје ни часа мира итало-немачким завојевачима. ⁶³⁾

⁵⁹⁾ В. Пономарев. *Европа в борьбе против Гитлера*. Правда, 23 I 1943, с. 4.

⁶⁰⁾ Ф. Константинов. *Освободительная борьба славянских народов*. Московский большевик 12. II 1943, стр. 4.

⁶¹⁾ И. Власов. *Провал четвертого фашистского наступления в Югославии*. Комунистический интернационал бр. 4, с. 39. М. 1943.

⁶²⁾ И. Ермичев. *Два года борьбы Югославии и Греции против Гитлеровцев*. Известия, 6. IV 1943, с. 4.

⁶³⁾ В. Кружков. *В ответ на гитлеровскую и тотальную мобилизацию*. Труд 10. IV 1943, стр. 2.

Сликајући шире ситуацију у окупираној Европи, *Красниј флот*, од маја 1943, између осталог констатује: »пролеће наступа под знаком активног отпора слободољубивих народа... Југославија се налази у првом реду бораца против фашистичког завојевача. Истински господари земље су југословенски партизани... Југославија није потчињена хитлеровцима, рат се у њој не прекида нити један дан... Пролеће 1943. године је страшно пролеће за немачке окупаторе«. ⁶⁴⁾

У истом смислу, *Труд* од 1. 5. 1943. истиче да је Југославија земља где партизански покрет добија нарочито велике размере, да никакво угњетавање, никакав терор нису успели да покоре слободољубиви југословенски народ: Југославија продужава да се бори са оружјем у рукама за своју независност. ⁶⁵⁾

Говорећи о војним дејствима и успесима југословенских партизана у пролеће 1943. године против удружених окупатора и њихових слугу у овом периоду, *Краснаја звезда*, крајем маја, подвлачи да су југословенски партизани излазећи из обруча извукли своју живу силу и наставили да воде широке офанзивне операције. ⁶⁶⁾ Средином следећег месеца, *Правда* истиче да су у првом реду словенских народа, који се боре у окупираним земљама, слободољубиви народи Југославије. ⁶⁷⁾

Непосредно после капитулације Италије, септембра 1943. године, када су НОР и револуција југословенских народа доживљавали плимину готово у свим крајевима Југославије, совјетска штампа ће све шире и све похвалније писати о збивањима у Југославији. Обим тих писања постаје тако велик да се овде просто не може регистровати и шире подвлачити и анализирати на овакав начин.

Хронолошким редом навели бисмо неке оцене карактеристичније за овај период.

Дајући ширу слику догађаја у Југославији у том периоду, *Труд* од 25. септембра доноси вест да је цео свет усхићен херојством српских, хрватских и словеначких патриота, да су државе Осовине преузеле пет решавајућих и десетак крупнијих офанзива, међутим, све су те »решавајуће« и »нерешавајуће« офанзиве завршиле пуним неуспехом; да су народни осветници за две године главачки уништили пет немачких и четири италијанске дивизије; да је од краја јуна 1943. партизанска народноослободилачка армија прешла у офанзиву и остварила озбиљне успехе. ⁶⁸⁾ Нарочито се истиче да је партизански покрет пустио дубоке корене у земљи, да је подршка народа партизанском покрету у Југославији дала велики замањ, и тако даље. ⁶⁹⁾ Совјетска штампа, из овог периода, пише да су војне

⁶⁴⁾ А. Белов *Непокореная Европа*. Красниј флот, 1. V 1943, с. 4.

⁶⁵⁾ Миф о »Крепости Европи«. Труд 1. V 1943, с. 4.

⁶⁶⁾ Мајор В. Иванов. *Военне дејствиј Югославских партизан*. Красная звезда, 28. V 1943. Види и Вл. Осъминин. *Борьба славянских народов против гитлеризма*. Правда, 17. VI 1943, л. 4.

⁶⁷⁾ Осъминин. *Борьба славянских народов против гитлеризма*. Правда, 17. VI 1943, стр. 4.

⁶⁸⁾ С. Белинков. *Югославия сегодня*. Труд, 25. IX 43, с. 4.

⁶⁹⁾ М. Михайлов. *Борьба в Югославии*. Красниј флот, 20. X 1943, стр. 4.

операције народноослободилачке армије после капитулације Италије добиле нарочиту важност и имају крупно стратешко значење за могућа дејства савезника на Балканском полуострву.⁷⁰⁾ *Краснаја звезда*, крајем децембра 1943. године, с тим у вези истиче да војнополитички догађаји у Југославији привлаче пажњу широког круга светске јавности. Свуда у савезним и неутралним земљама високо цене напоре југословенског народа. Подвлачи се да већ више од две и по године југословенски патриоти оружаном борбом везују крупне снаге Немаца и њихових најамника.⁷¹⁾ Од овог времена па надаље све више су разматрани и политички успеси постигнути током рату који су, крајем новембра, крунисани Другим заседањем АВНОЈ-а.

Нека признања из периода јануар 1944. до краја рата

Штампа из првих дана 1944. године доноси вести да је 1944. година започела у знаку нових победа Црвене армије на источном фронту и општим припрема савезника за дефинитивно уништење фашистичке Немачке. У тим околностима даје се посебно место борбеним успесима народноослободилачке армије Југославије. *Красни флот* од 9. 1. у том духу истиче да су, почевши од првих часова нове године, јединице југословенске народне армије водиле крупне и активне операције у многим крајевима Југославије, да Немци нигде немају мира, да ослободилачка борба Југославије расте сваким даном и представља важан фактор у целокупној борби антихитлеровских снага против фашистичке Немачке.⁷²⁾

Часопис *Славјане* (у броју од јануара 1944. године) доноси чланак председника Президијума Врховног савета СССР-а, М. Калињина, у коме о народноослободилачкој војсци и борбама у Југославији, између осталог каже: »Изврсна је борба народа Југославије где је партизански рат већ прерастао у општенародну борбу... Југославија се од окупиране земље претворила у земљу која се бори везујући за себе веће непријатељске снаге.⁷³⁾ На пријему који је маршал Тито 24. фебруара 1944. године приредио у част доласка војне мисије у Врховни штаб, члан совјетске мисије — генерал Корнејев је, обраћајући се присутнима, рекао: »поздрављам Вас као најталентованијег организатора и руководиоца народноослободилачке војске. Југословенски народи и његова народноослободилачка војска нашли су, у тешким условима, у себи снаге и да задају ударац за ударцем фашистичким завојевачима. Такав народ никад неће бити под фашистичком чизмом.«⁷⁴⁾

⁷⁰⁾ Исто.

⁷¹⁾ . . . . . *Красная звезда*, 22. XII 1943,

⁷²⁾ *Обозраватељ*. *На международные теми*. *Красний флот* 9. I 1944, с. 4.

⁷³⁾ Мило Поповски. *Цит. дело*, стр. 101.

⁷⁴⁾ Видети Ванчо Апостолски, *Современи аспекти на великобугарскиот шовинизам*. В. Нова Македонија, Скопје, 23. V 1981, стр. 5.

Говорећи о зимској кампањи окупатора у ово време *Краснаја звезда* пише да је и овог пута народноослободилачка армија на челу са маршалом Титом срушила војне и политичке планове фашистичке Немачке на Балкану, да су окупатори само у децембру и јануару изгубили око 43 хиљаде војника и официра.⁷⁵⁾

Дајући шири преглед ситуације на Балкану у пролеће 1944. године, *Красни флот*, између осталог пише: »армија Тита може са правом да се рачуна као крупна сила која се бори на стварни антихитлеровске коалиције... две трећине Југославије већ је очишћено од немачких фашистичких завојевача, што је нарочито важно, под контролом народноослободилачке армије налазе се бројни стратешки пенктови на обали Јадранског мора«. ⁷⁶⁾

У ово исто време, оцењујући ситуацију у Југославији, лист *Красни флот* пише да су последње недеље обележене жестоким борбама, »да је војска маршала Тита после упорних борби задржала офанзиву на свим важним секторима фронта (Црна Гора, источна Босна, Македонија, Словенија и тако даље), да је југословенска народноослободилачка армија поново демонстрирала своју војну зрелост, да је Тито зналачки искористио слабу тачку Немаца у Југославији усмерујући основне ударце своје војске против немачких комуникација«. ⁷⁷⁾ Следећег месеца, *Известија* од 18. маја посебно подвлачи да је југословенска национална ослободилачка армија добила свеопшто признање код савезника »као армија која представља цео народ Југославије«. ⁷⁸⁾

Труд од 29. 7. 1944. године, дајући шири преглед трогодишњег успешног рата југословенских народа закључиће да »четрдесетомесечна успешна борба у Југославији представља највећи и необорив доказ тога да је југословенски народ часно издржао озбиљна искушења«. ⁷⁹⁾ *Краснаја звезда* пише да последњих четрдесет дана представљају период не само најјуначнијих борби за све време окупације Југославије, но и дане тријумфа храбре народноослободилачке армије. Они говоре о зрелости тактичког и стратешког мајсторства команданата маршала Тита. Поред осталих успеха постигнутих у ово време истиче се да су за осам месеци ове године фашистичке војске у Југославији изгубиле »145 хиљада војника и официра... 109 тенкова и 206 авиона«, па се даље закључује да су »ти успеси југословенских патриота постигнути захваљујући јединству свих националних снага у земљи«. ⁸⁰⁾

Дајући признање народноослободилачкој борби југословенских народа, пре свега даје се признање више стотина хиљада бораца

⁷⁵⁾ С. Велинков. *Успех народной освободительной армии Югославии*. *Красная звезда*, 1. III 1944, стр. 4.

⁷⁶⁾ *Обозреватель*. *На международные темы — Борьба за Балканы*. *Красный флот*, 16. IV 1944.

⁷⁷⁾ *Обозреватель*. *На международные темы*. *Красный флот*, 23. IV 1944, стр. 4.

⁷⁸⁾ *Наблюдатель*. *На международные темы*. *Известия* 18. V 1944.

⁷⁹⁾ С. Велинков. *Сорок месяцев героической борьбы Югославского народа*. *Труд*, 29. VII 1944, стр. 4.

⁸⁰⁾ *Красная звезда*, септември 1944.

који су сачињавали југословенску армију везану за цели народ. *Краснаја звезда*, анализирајући корене успеха југословенске народне армије у јулу 1944. године пише: »нарочито високи борбени дух војника који су јасно опредељени, изграђени у тригодишњим борбама, оперативно тактички принципи, јако руководство армије — ето то је њена сила. У борбама непрекидним и жестоким југословенски патриоти, одушевљени и уједињени од свога талентованог вође Јосипа Броза Тита, израдили су такве законе народног рата пред којима су се показали немоћни немачки »Тигрови« »Јункерси«... у жестоким биткама армија Тита израдила је своју тактику и њу сјајно примењује. То је тактика армије-творца израсла из недара народа и љубави према слободи.«⁸¹⁾ Иља Ерембург, поводом ослобођења Београда, под насловом »Белград« у листу *Краснаја звезда* написаће: »Историја народноослободилачке армије Југославије — то је највећи епос нашег столећа.«⁸²⁾

Совјетски часопис *Војна и радничј клас*, коментирајући совјетско-југословенски договор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, закључен 11. априла 1945. године, између осталог истиче: »...Историја неће заборавити да је у најтежим тренуцима на совјетско-немачком фронту, нарочито у данима бесмртне стаљинградске епопеје, Југославија била јединствена земља у Европи где се партизанска војска под руководством маршала Тита борила против Немаца везујући десетак дивизија...«⁸³⁾

Поред писања о бројним војним успесима у сада већ познатим широким операцијама за коначно ослобођење земље, у ово време па све до краја рата, совјетска штампа посветиће пуно простора невиђеном ентузијазму и решености југословенских народа на јачању и обнови ослобођених крајева. У том смислу, изражавају се вера, решеност и моћ југословенских народа да ће у томе успети. Први озбиљнији кораци у том смислу представљају се као истинске демократске промене. Као важан предуслов тих успеха подвлачи се стварно братство и јединство и равноправност народа Југославије. У том контексту говори се и о новим тешкоћама кроз које пролазе демократска остварења у Југославији, о жестоком отпору реакције. Изражава се сигурност да ће народи Југославије, на основу крвљу извојеваних победа, успети да изграде заједнички срећан живот.⁸⁴⁾

Поводом завршетка рата, у којем су југословенски народи дали свој заиста велики допринос и извојевали своје право на постојан и слободан развитак, признања југословенским народима и њеном вођи Јосипу Брозу Титу стизала су са свих страна света. Совјетска штампа широко ће их преносити, дајући посебан значај онима која су дали истакнути руководиоци водећих кругова антифашистичке

⁸¹⁾ М. Витич. *Писма из Југославије*. *Красная звезда*, 6, 8. VII 1944, стр. 3.

⁸²⁾ Иља Ерембург, *Белград* *Красная звезда*, 21. X 1944, с. 2.

⁸³⁾ *Советско-југословенский договор*, *Војна и радничј клас*, No 15, април 1945. с. 1.

⁸⁴⁾ Милован Джилац. *Возрождение Југославије*. *Известиа*, 15. IV 1945.

коалиције и посебно признања која долазе од стране совјетских руководиоца и форума.

Указом Президијума Врховног совјета СССР-а, маршал Тито одликован је великим Орденом победе. Поводом тога, у указу се каже: »За нарочите заслуге у спровођењу борбених операција великих размера, које су потпомогле да се оствари извођење победе уједињених нација над Хитлеровом Немачком, одликовати Орденом победе маршала Југославије Јосипа Броза Тита«. Приликом предаје овог одликовања амбасадор СССР у Југославији Сатчиков је, између осталог, рекао: »Господине маршале, по налогу Президијума Врховног совјета СССР-а, имам част да вам предам највише војно одликовање Совјетског Савеза — Орден победе којим Вас је Президијум Врховног совјета СССР-а наградио за изванредне успехе у извођењу војних операција великих размера које су допринеле победи уједињених нација над Хитлеровом Немачком. Предајући Вам ово високо одликовање ја Вам с радошћу од свег срца честитам на њему«. ⁸⁵⁾

На Првом заседању Генералне скупштине Уједињених нација, министар иностраних послова СССР-а В. Молотов је рекао: »Међу свим словенским и несловенским народима Југославија заузима славно место херојског борца у редовима антихитлеровске коалиције. При томе је познато да је баш Југославија поднела изузетну тежину немачке и италијанске окупације и дала огромне жртве у борби против нашег заједничког непријатеља«. ⁸⁶⁾

Неколико оцена совјетске јавности у којима се борба југословенских народа даје за пример поробљеним народима Европе и света

Пишући о ратним напорима и успешној борби југословенских народа у четворогодишњем народнослободилачком рату, совјетска штампа је за сво време рата врло често и документовано истицала ту борбу као изузетно значајну у свеопштим напорима антифашистичке коалиције за уништење фашизма, као пример поробљених народа Европе и света. Посебно се подвлачи значај те борбе за балканске и друге суседне земље Југославије.

С обзиром на то да смо о овим изузетно значајним оценама у досадашњим радовима посебно писали, ⁸⁷⁾ овде дајемо само кратак извод из њих неколико:

Сваки дан доноси нова и нова факта о отпору народних маса у окупираним земљама; при томе најозбиљнији развој добијају она у Југославији. ⁸⁸⁾

⁸⁵⁾ Михаило Поповски цит. дело, стр. 143—144.

⁸⁶⁾ Исто.

⁸⁷⁾ Видети опширније Растислав Терзиоски, *Некои оценки на советската периодика...* стр. 51—68; др Растислав Терзиоски, *Совјетска литература у периоду другог светског рата в збивањима у Босни и Херцеговини...* Београд 1974, с. 76—96.

⁸⁸⁾ Народи окупиrowанивананих стран усиливаоут борьбу против гер. фашизма. Комунистический интернационал, бр. 9, М. 1941, с. 69.

Групе партизана ратују у Норвешкој, у шумама Пољске у Грчкој, међутим највећи значај добила је оружана борба у Југославији.⁸⁹⁾

Југославија представља стално жариште европског вулкана. Југословенски патриоти показују народима читаве Европе како је могуће борити се успешно против туђих завојевача.⁹⁰⁾

Напредне снаге окупиране Европе могу да се ослоне на југословенски пример. Он у њиховим рукама може да служи као моћно средство.⁹¹⁾

Храбри синови Југославије поново и поново показују свим народима окупиране Европе пример херојске пожртвоване борбе за ослобођење своје отаџбине.⁹²⁾

Борбена Југославија показала је истински славан пут за ослобођење свим европским земљама које се налазе под немачком окупацијом. Доћи ће дан када ће пример Југославије наставити Французи и Чехословаци, и Холанђани, и Белгијанци, и Грци, и Норвежани и сви народи који трпе фашистичко ропство.⁹³⁾

Центар антифашистичког покрета на Балкану представља Југославија Партизанска борба у Југославији представља добар пример и образац за друге балканске земље.⁹⁴⁾

Јуначка борба партизана Југославије има свој утицај на суседне земље. У последње време све се шире развија покрет у Албанији.⁹⁵⁾

Дејства југословенских партизана имају огроман значај за Аустрију, партизански покрет у Југославији даје напредним антифашистима Аустрије моћно средство за продирање у широке масе аустријског народа у оружаној борби против хитлеровске клике.⁹⁶⁾

Борба Титове армије има озбиљан утицај на развитак догађаја на Балкану.⁹⁷⁾

Југословенски партизани постали су савест великих и младих народа који су се досада колебали и нису се решавали да сваки својим снагама ступи у борбу против заједничког непријатеља — Хитлера. То има огроман значај. Храбри југословенски партизани

⁸⁹⁾ Акад. Е. С. Варга, *Фашистичкиј »Нови порјаток в Европек*, Вестник академии наук СССР, № 11—12, 1941, с. 46.

⁹⁰⁾ Воунич, *Боевой пример Југославији*, Комунистическиј интернационал, М. 1942, бр. 3—4, с. 26.

⁹¹⁾ Исто, с. 34.

⁹²⁾ *Ширитсја фронт партизанских двйствих в Европа*, Комунистическиј интернационал, № 7, 1942, с. 60.

⁹³⁾ Д. Влахов, *Југославија перестает бит тилом фашиской Германији, агитатор и пропагандист Красной армии*, Журнал главногo политическогo управления РККА, јул 1942, с. 42.

⁹⁴⁾ В. Кружеков, *Ест антифашистического движение в европейском тилу Гитлеровской Германији*. Пропагандист, журнал ЦК МК и МК ВКП (б), июнь бр. 7—8, 1942, с. 81.

⁹⁵⁾ *Народи Европи упорно борются за свободу у независимост*. Комунистическиј интернационал бр. 3—4, М. 1942, с. 94—95.

⁹⁶⁾ *Ширитсја фронт партизанских действий в Европа*, Комунистическиј интернационал бр. 7, М. 1942, с. 60.

⁹⁷⁾ *Обозрабателъ. На международније теми-Борба в Југославији*. Красниј флот, 23. IV 1944, с. 4.

су показали шта може и шта је потребно да уради народ свестан својих обавеза пред садашњошћу и будућношћу, свестан националне части и достојанства свога народа. Партизански покрет у Југославији представља један од најважнијих фактора савременог рата. Историја ће обележити њихову борбу на истој страници где ће обележити борбу победничке Црвене армије.⁹⁸⁾

Југословенски народ је први међу народима окупираних земаља подигао барјак националног рата, у ватри жестоких борби створио је масовну антифашистичку армију. Његова херојска борба је славан пример за све друге земље на европском континенту.⁹⁹⁾ Захваљујући на честитки, коју му је маршал Тито упутио поводом двадесетогодишњице Црвене армије, Ј. В. Стаљин каже: »Херојска борба братских југословенских народа и њихове славне народно-ослободилачке војске против немачких освајача изазива дубоке симпатије народа Совјетског Савеза и служи као пример који надахњује све поробљене народе света«.¹⁰⁰⁾

Георги Димитров, једном приликом, у Свеславенском комитету у Москви, обраћајући се Јосипу Брозџу Титу крајем рата, истаћи ће: »Захваљујем помоћи коју нам је у најтежем периоду рата указала Југославија својим примером и садејством«.¹⁰¹⁾

У истој прилици, бугарски представник у Свеславенском комитету, Стела Благојова, обраћајући се маршалу Титу у име Свеславенског комитета истиче: »Народи Југославије у својој јуначкој борби руку под руку са Совјетским Савезом, заслужују не само поштовање већ и топлу љубав свих словенских народа«.¹⁰²⁾

⁹⁸⁾ З. Неедиџ *Развитие партизанской борьбы в Югославии*, Историческиј журнал, кн. 6/106, 1942, с. 63—64.

⁹⁹⁾ Д. Давидов. *Антигитлеровсково движење в окупирозанових странах — на подвеме*, Большевик бр. 7—8, апрелъ, 1943, с. 59.

¹⁰⁰⁾ Михаило Поповски, цит дело, стр. 10.

¹⁰¹⁾ Видети опширније, *Славјане апрелъ 1945*, с. 35

¹⁰²⁾ Исто, стр. 31.

SUMMARY

THE SOVIET PUBLIC'S RECOGNITIONS OF THE YUGOSLAV PEOPLES AND NATIONALITIES'S STRUGGLE DURING WORLD WAR TWO

The lack and the closed character of the archive material from the World War II period in the Soviet archives attracted to a great extent many researchers who study Yugoslav—Soviet relations to have a closer look at the Soviet newspapers and periodicals and some other similar sources. They are, fortunately, quite prolific, and many things were preserved and available for use. It is clearly seen from these sources that the Soviet public during World War II, and especially after the German attack on Soviet Union on June 22, 1941, maintained a close interest and followed continually the situation at the Balkans. It gave a special and important place to the antifascist struggle of the peoples and nationalities of Yugoslavia and raised them in a high esteem.

With this article we set ourselves a task of presenting a broader survey of these positive evaluations, and, in that respect, we join some of the already published works in Yugoslavia and USSR with the similar topics.

In all these sources the struggle of the Yugoslav peoples and nationalities was treated (as compared to the other antifascist movements that then existed in Europe) as something of the special importance, as the »struggle which amazed the world, as the example which was to be followed by all the other enslaved peoples of Europe and the world.«

We were under impression that the Soviet press by writing about the National Liberation Struggle (NOB) of the Yugoslav peoples wanted to keep informed about it every single Soviet citizen, every Red Army soldier at the front, every antifascist to be proud of it and to draw inspiration from it for the new ardour in the great war efforts.

It has been often underlined that the Yugoslav war theatre had kept many fascist divisions during the whole period of the war, which proved to be of the extreme importance in the overall antiHitler coalition is efforts for the final victory over the fascism. The struggle of the Yugoslav peoples has justly earned its real name — the Third, Yugoslav or the Southern front beside the two existing ones — Eastern and Western Front.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

ИЗЛОЖБА ЈЕВРЕЈСКА ШТАМПА НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ДО 1941. ГОДИНЕ, Савез Јеврејских општина Југославије, Београд 1982, 47 страна

Јеврејски историјски музеј из Београда опет је представио југословенској јавности једну од својих збирки — збирку новина и часописа. У каталогу издатом поводом отварања изложбе Јеврејска штампа на тлу Југославије до 1941. године дат је сажет преглед издавачке дјелатности која се тиче јеврејске проблематике у ширим оквирима, а напосе у нашој земљи. Аутор текста изложбе и каталога је Милица Михаиловић, сарадник Музеја.

Већ у уводу указано је на неистраженост питања везаних за јеврејску штампу и истакнута потешкоћа у трагању за неким листовима чији примјерци нису сачувани ни у земљи ни у иностранству (Бешалом и Пасатиемпо).

Први јеврејски лист појавио се 1667. у Амстердаму. Од тада до 1929. године, у седамдесетак земаља штампано их је око пет хиљада. Највише их је било крајем 19. стољећа, а у вези са ширењем националне свијести и стицањем грађанске равноправности. Почетни, махом обавјештајни и просвјетитељски профил, неки од њих задржавају и након првог свјетског рата, док се други стављају у службу појединих странака.

Јеврејски часописи у Југославији штампани су на њемачком, мађарском, јидишу и српскохрватском. Већином су то били »грађански-либерално«¹ определијелени седмичници. »Појава, изглед и садржај новина били су у уској зависности од политичких и друштвених прилика, економских могућности и међунационалних односа у појединим деловима Југославије у којима су живели Јевреји. Други основни чинилац који је утицао на изглед листа било је стање духа у јеврејској средини у којој су покренути часопис или новина«.

Од појаве првог југословенског јеврејског листа (*El amigo del pueblo* — Народни пријатељ) 1888. до 1941. штампано их је, наводи се, преко 60. У попису на крају каталога набројано их је, међу-

тим, 70. Тематски су били: »локални, национални, верски, музички, спортски, шаљиви, омладински, дечији, уметнички, информативни, просветитељски, пригодни«.

У дијелу текста који слиједи аутор говори о приликама у јеврејским срединама гдје су се јављале иницијативе за покретање листова. Тако су у Сарајеву, на примјер, излазили: Ла Алборада (1900—1901), Жидовска свијест (1919—1924), Јеврејска трибуна (1921), Нова жидовска свијест (1924—1928), Јеврејски живот (1924—1928), Јеврејски глас (1928—1941) и Цепни календар. На страницама ових листова, у овисности од њихове концепције, налазиле су мјеста вијести из земље и иностранства, прилози из књижевности, објављивани су и најављивани »састанци разних кружока, клубова, организација«.

Тек на крају дато је објашњење да је »вредност часописа« из збирке Јеврејског историјског музеја »процењивана... према културно-уметничком доприносу југословенском културном мозаику и по документарном материјалу о историји југословенских Јевреја који се може користити из одређеног листа«.

Слиједи закључак увода на енглеском језику и каталог листова пореданих абecedним редом по мјестима издавања. Уз називе листова наведени су неопходни подаци о учесталости и времену излажења, власништву, уредништву, штампарији, величини, тиражу, тренутној похрањености и оријентацији. Према евиденцији направљеној у Музеју, јеврејске новине и часописи штампани су у: Београду (15), Карловцу (1), Новом Бечеју (1), Новом Саду (13), Осиеку (6), Сарајеву (7), Скопју (1), Суботици (7), Вршцу (1), Загребу (17) и Земуну (1).

Војка Бесаровић

Веселин Ђуретић, НАРОДНА ВЛАСТ У БиХ 1941—1945. БЕОГРАД, Народна књига 1981, стр. 363

Књига Веселина Ђуретића, »Народна власт у Босни и Херцеговини 1941—1945« спада у ред првих комплетних студија из историје настанка, развоја и рада народне власти у току народноослободилачког рата. Нећемо погрешити ако кажемо да је ово једна од најзначајнијих тема и страница историје НОР-а и револуције у Југославији, јер је народна власт била један од најважнијих чинилаца организовања и вођења ослободилачке борбе и главни неимар друштвено-политичких промена на тлу Југославије у току другог светског рата.

Није на одмет да се подсетимо да је у време истраживања и писања рукописа ове књиге, која је стицајем низа околности чекала

неколико година у реду за објављивање, било мало значајнијих радова из ове тематике и да је аутор морао да чини пионирски подухват истражујући архивске фондове из темеља. У циљу утврђивања појединих чињеница и осветљавања значајнијих догађаја о којима је било мало сачуваних архивских извора и података, аутор је морао сам да прикупља казивања преживелих учесника НОР-а.

Др Ђуретић је веома пажљиво и савесно истражио сву сачувану архивску грађу у земљи, а исто тако и сву расположиву литературу. Највише података је прикупио у архивима у Сарајеву, Београду, Бањој Луци, Мостару, Тузли и Бихаћу. Сву прикупљену грађу, укључујући ту сећања и мемоаре преживелих учесника упоредно је проверавао и критички користио. Одређене чињенице утврђивао је и осветљавао користећи се подацима из више различитих извора. Резултат ових напора је ово значајно дело у коме је по први пут утврђен и осветљен читав низ података, датума и цифара које нам убедљиво причају о настанку развитку и успешном деловању мреже народноослободилачких одбора у Босни и Херцеговини у току НОР-а.

Приликом израде дела др Ђуретић је користио методу документоване тематско-хронолошке анализе, коју у одговарајућој сразмери прате синтетизована уобличавања и чврсто постављена закључивања која проистичу из суштинских размишљања о историјским токовима.

Периодизација и композиција су добро погођени и постављени према конкретним збивањима у Босни и Херцеговини у току рата.

У уводном, синтетички обрађеном поглављу (стр. 9—30), Ђуретић открива историјске неминовности и претпоставке босанскохерцеговачке државности и објашњава елементе психолошког и политичког оквира ослободилачке борбе у Босни и Херцеговини.

У другом делу текста (стр. 31—64) др Ђуретић обрађује процес настајања и деловања првих устаничких органа народне власти у Босни и Херцеговини, који су настали као насушна потреба народног устанка. Ђуретић открива њихово формално шаренило у појединим регионима Босне и њихов заједнички и недељив циљ и задатак изражен у заједничкој борби за ослобођење целе земље од свих окупатора, уз одговарајуће унутрашње промене.

У трећем делу књиге (стр. 65—132) аутор обрађује најзначајнији период развоја и изградње народноослободилачких одбора у Босни и Херцеговини у периоду интензивног организационог и идејнополитичког дозревања устанка и учвршћивања НОП-а у њој крајем 1941. и почетком 1942. године. Ђуретић, истовремено, открива утицаје директива органа и руководства НОП-а о организовању и учвршћивању нове народне власти, посебно Кардељевих чланака објављених у ужичкој »Борби« у октобру 1941. и Мошиних Фочанских прописа из фебруара 1942. године. Не запоставља ни улогу домаћих партијских кадрова у Босни и Херцеговини, истичући специфичности појединих ужих региона које су се манифестовале од ус-

танка и нашле свога одраза и у организовању органа нове народне власти.

У четвртном делу књиге (стр. 133—210) др Ђуретић обрађује консолидовање народне власти у револуционарно-демократском систему НОР-а од јесени 1942. до оснивања ЗАВНОБиХ-а у јесен 1943. Аутор у овој глави посебан акценат усмерава на обраду Септембарских прописа Врховног штаба НОВ и ПОЈ и на њихов допринос дограђивању органа народне власти у Босни и Херцеговини крајем 1942. године. Обрађен је, такођер, одјек Првог заседања АВНОЈ-а у Босни и Херцеговини, затим формирање обласних народноослободилачких одбора и ЗАВНОБиХ-а и њихов рад до краја 1943. године. Од посебног значаја је ауторов напор да по први пут целовитије пружи обраду рада илегалних органа народне власти на још неослобођеним и полуслобођеним подручјима, за које постоји веома скроман фонд сачуване архивске грађе.

У петом делу књиге (стр. 211—236) аутор даје осврт на плодну делатност органа народне власти у Босни и Херцеговини између Првог и Другог заседања ЗАВНОБиХ-а, посебно указујући на значај све шире и значајније активности НОО-а у области привредног живота, у култури и просвети.

У шестом делу (стр. 237—338) обрађена је делатност и прерастање НОО-а у органе државне управе у времену између Другог и Трећег заседања ЗАВНОБиХ-а (април 1944 — април 1945. године).

У седмом делу (стр. 339—343) обрађено је Треће заседање ЗАВНОБиХ-а крајем априла 1945, којим се завршава ратни период и почиње мирнодобско раздобље рада народне власти у БиХ.

На крају књиге аутор даје синтетички закључак у коме осветљава и објашњава основне карактеристике у целокупном развоју и деловању органа народне власти у Босни и Херцеговини у току НОР-а.

Текст је опремљен детаљним и методолошки добро датим научним апаратом. На крају су дати подаци о изворима и литератури и прегледи формирања НОО-а у Босни и Херцеговини по годинама.

Стил др Ђуретића је узоран, језик чист, изворан. Реченице су, иако почесто дуге, јасне и приступачне за читаоца.

Полазећи од свих истакнутих вредности, с правом можемо констатовати да књига др Ђуретића представља значајан допринос осветљавању једне од најзначајнијих страница НОР-а и револуције народа Југославије.

др Душан Лукач

Есад Тихић, ПОСАВСКО-ТРЕБАВСКИ НОП ОДРЕД, Војноиздавачки завод, Београд 1983, 408 стр.

Након покретања оружане борбе против окупатора и стварања низа партизанских одреда широм источне Босне 1941. године, затим формирања 6. пролетерске источnobосанске бригаде у лето 1942. године, 15. мајевичке бригаде у прољеће 1943, као и низа разних других јединица и установа НОП-а, јавила се потреба, створене су могућности и сазрели услови да се и у сјеверозападном дијелу источне Босне, који се географски назива Посавина и Требава, формира посебан — Посавско-требавски НОП одред.

Формирање Посавско-требавског НОП одреда не би се могло разумјети без сагледавања ширих околности у којима се нашао овај крај у лето и јесен 1943. године.

Послије пробоја из обруча и тешких борби на Сутјесци и Зеленгори, Оперативна главнина НОВ и ПОЈ на челу са Врховним штабом и Титом, стигла је у источну Босну. У садејству са источnobосанским и војвођанским јединицама које су се већ одраније налазиле на простору источне Босне, она је, у незадрживом налету, ослободила низ мањих и већих мјеста, а круну тих побједа представљало је ослобођење Тузле, почетком октобра 1943. године.

На тим и сличним успјесима народноослободилачког покрета и превласти Црвене армије и западних савезника на свјетским ратиштима, створена је перспектива ближе побједе над фашизмом. Капитулација фашистичке Италије, септембра 1943. године, била је само један од непобитних доказа да је та перспектива на видику. Код становништва свих националности ово је снажно утицало на пораст политичког расположења према НОП-у и на продубљавање диференцијације у грађанским политичким круговима. Под снажним дејством тих и таквих кретања све више је расло сазнање и код заведеног дијела маса и код не малог броја до тада уздржаних грађанских политичких људи да слободу а будућност за све народе у Босни и Херцеговини треба тражити у борбеном јединству и братској слози са осталим народима и народностима Југославије, с којима се једино може извојевати побједа над окупатором и његовим слугама.

Мада су се и до тада напредни и патриотски оријентисани људи овога краја налазили у редовима народноослободилачке војске, или су је активно помагали — почевши још од стварања Првог мајевичког и Првог озренског НОП одреда у лето и јесен 1941. године, па преко источnobосанских и војвођанских бригада 1942—1943. године — ипак је у формирању Посавско-требавског НОП одреда нађена најпогоднија форма војне организације која је, несумњиво, олакшала становништву Посавине и Требаве да се шире укључи у народноослободилачку борбу и да тиме преузме на себе задатак ослобођења земље који је Тито поставио пред народе Југославије још 1941, указујући да је ослобођење сваког народа, а то значи и краја, од фашизма и борба за пуну националну равноправност и социјалну правду, прије свега, његова сопствена ствар.

Посавски НОП одред формиран је у мјесту Обудовцу 17. септембра 1943, а као језгро за његово формирање послужила је Посавска партизанска чета основана половином августа 1943. године у Буквику.

Формирање Требавског НОП одреда извршено је 20. септембра 1943. у Скугрићу, а његово језгро чиниле су групе бораца и чете чија је организација убрзана након првог продора јединица 17. источнобосанске дивизије народноослободилачке војске Југославије на Требаву и ослобођења Модриче.

У вријеме формирања, у оба одреда било је око 300 бораца, а већину руководећег кадра за одреде дале су 6. пролетерска источнобосанска и 15. мајевичка бригада и то претежно оних бораца који су и били поријеклом из Посавине.

Фебруара 1944. године, указала се потреба да се формира јединствени Посавско-требавски НОП одред који је израстао сједињавањем батаљона и командног кадра ранија два одреда.

Управо о томе јединственом одреду добили смо посебну монографију из пера пуковника Есада Тихића.

Након што је, више година, остваривао увид у преосталу архивску грађу, разноврсну литературу и консултовао бројна сјећања и преживјеле учеснике, Тихић је приступио обради теме.

Књига Посавско-требавски НОП одред компонована је тако да има Предговор (стр. 5—23); Ријеч аутора (стр. 25—30); Увод (стр. 31—51); монографски дио, односно основни текст књиге (стр. 54—309) и Списак бораца Посавско-требавског НОП одреда са краћим биографским подацима (стр. 313—401).

Монографски дио књиге састоји се из следећих хронолошко-тематских цјелина: Развој НОП-а на Требави и Посавини до формирања Одред (стр. 54—101); Формирање и дјеловање Посавско-требавског НОП одреда (стр. 105—202); Дејства Одред у централној Босни, повратак у источну Босну и активност Одред до краја 1944. године (стр. 205—259) и Учешће Посавско-требавског НОП одреда у борбама за коначно ослобођење Посавине и Требаве (стр. 263—309).

У наведеним тематским цјелинама аутор је настојао, а мислим да је у томе настојању и успио, да читаоцу пружи изванредно добре чињеничке податке о условима, формирању, јачању, војничкој и политичкој активности, врстама, обиму и значају борбених дејстава Одред, његовом доприносу на пољу изградње и учвршћивања истинског братства и јединства и, укратко, приказу укупног мјеста и улоге овога одреда, почевши од његовог формирања и дјеловања па све до коначног ослобођења земље.

Да би своју научну замисао и остварио, Тихић је уложио велики труд и напор у откривање, прикупљање, селектирање и коришћење разноврсне архивске грађе и литературе на основу које је заснивао анализу и обраду појединих догађаја и њихово уклапање и повезивање у шири контекст историјског збивања.

Приказујући све значајније борбе и акције које је Одред водио, било сâм, било у саставу других крупнијих јединица НОВ Југославије, Тихић је употпунио и заокружио представу о укупној

борбеној вриједности овога одреда. Показао је, између осталог, да је Одред од настанка па до краја рата прошао кроз три фазе свога развоја. Свака од њих има нека посебна обиљежја.

У првој фази одвија се формирање, борбено дјеловање и увећавање посебно Посавског, а посебно Требавског НОП одреда; у другој фази, након спајања, Одред је војнички и политички стално јачао и својим борцима попуњавао друге јединице, нарочито 16. муслиманску и 18. хрватску бригаду. Трећа фаза развоја Одреда настаје након његовог одласка, борби и повратка из централне Босне у околину Тузле и Сребреника, гдје се Одред укључује у борбу за коначно ослобођење Посавине и Требаве.

Своје бројно стање и организациону структуру Одред је мијењао и прилагођавао зависно од потреба за попуном других јединица и зависно од ширих војно-политичких околности у којима се повремено налазио. Од 4800 бораца НОВ и ПОЈ — колико је укупно дала Посавина и Требава — око 2000 је прошло кроз Одред. За бројне младиће Посавине и Требаве Одред је био таква јединица у коју су они најлакше улазили, стицали прва борбена искуства и временом израстали у добре борце, вјеште командире, команданте и способне политичке комесаре.

У јединицама Одреда дјеловали су бројни комунисти и скојевци који су својим примјером и залагањем у борби, политичким радом међу борцима и народом и високим моралним квалитетима дали намјерљиви допринос снажењу Одреда и јачању НОП-а у посавско-требавском крају. Састављен од Срба, Муслимана и Хрвата и то претежно од омладинаца који су потицали из разних села и градова Требаве и Посавине, Одред је био права ковачница братства и јединства. Као такав, он је на свом борбеном путу извршавао разне задатке. Учествовао је у операцијама крупнијих партизанских јединица, разгонио и неутралисао разне квислиншке формације, ослобађао поједина мјеста, спречавао продоре непријатеља и био упориште свим оним припадницима НОП-а који се, привремено, нису могли одржати на окупираној територији. Из свог састава Одред је дао не мали кадровски допринос теренским политичким организацијама у спровођењу линије КПЈ на мобилизацији свих народних снага за борбу и побједу над окупатором и разним врстама квислинга.

Али и разни пунктови, организације и установе НОП-а са терена знатно су потпомогле да Одред успјешно обавља своје задатке. Окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а за Посавину и Требаву, срески и општински комитети, ћелије и активи Партије и СКОЈ-а, народно-ослободилачки одбори и организације АФЖ-а су у свакој прилици настојали да Одред попуњавају новим борцима. То нераскидиво јединство фронта и позадине било је један од гараната успјеха, побједе и коначне слободе.

Широко заснована истраживања и провјера чињеничног материјала омогућили су Тихићу да се односи критички не само према постојању и дјеловању Одреда, већ и према понашању окупатора и свих врста његових следбеника. Видан је напор аутора да о

разним врстама контрареволуционарних снага као што су четништво, легија, домобранство, зелени кадар, те бројним облицима буржоаско грађанских струјања и опредјељења, не говори клиширано са призвуком омаловажавања друге стране, већ у складу са њиховим стварним мјестом и улогом коју им је намијенио окупатор у својој перфидној политици према нашој земљи и њеним народима.

Укратко, књига има такав садржај који задира у разне сфере дјелатности Одрета и услове у којима се он развијао. Вриједност књиге је и у томе што она потврђује да народноослободилачка борба у посавско-требавском крају није никада престајала, већ је непрестано расла и јачала. Кадровски и материјални потенцијали Посавине и Требаве дошли су до пуног изражаја управо у вријеме када је добар дио источне Босне био већ борбом и окупаторским разарањима увелико истрошен.

Списак бораца који је дат на крају књиге представља својерсно свједочанство о бројним младим људима који су пали на борбеном путу овог одреда.

др Здравко Антонић

Милорад Муратовић, ДЕСЕТ КОНГРЕСА ОМЛАДИНЕ БиХ, Сарајево, Центар друштвених активности РКССОБиХ и »Ослобођење«, 1982, стр. 390+2

У историји револуционарног радничког и комунистичког покрета значајно мјесто припада револуционарном омладинском покрету. Савремена историографија у БиХ изучавању овог покрета, неодвојивог од револуционарних процеса на југословенском и босанскохерцеговачком тлу, није посветила одговарајућу пажњу, што би се могло објаснити и као рефлексија укупног друштвеног односа према омладини.

Посљедњих година чине се озбиљни напори на уврштавању ове проблематике у радне програме неких друштвених наука, па и историографије. У склопу тих промјена у изузетно скромној издавачкој продукцији из историје револуционарног омладинског покрета недавно је објављена публикација »Десет конгреса омладине БиХ«, аутора мр Милорада Муратовића, који је више пута до сада скретао пажњу научне и шире друштвене јавности својим радовима о омладини.

Какав и колики је значај (научни, друштвени, друштвено-политички или само културни) ове публикације најбоље говори податак да је то у укупној библиографији историје омладинског покрета Југославије друга, а у БиХ прва књига.

Монографија »Десет конгреса...« састоји се од исто толико поглавља, уз уобичајени додаток уводног и завршног разматрања. Аутор је хронолошком методом по вертикалној и хронолошко-те-

матском по хоризонталној равни сакупио и анализирао најважније документе десет конгреса омладине БиХ у широком временском распону 1945—1982. године. Поднаслови поглавља нису пука стилистика, нити, пак тежња за публицистичком експресивношћу. Иако складношћу и концизношћу одиста могу, у први мах, изазвати такав осјећај, они суштински представљају сукус сваког конгреса. Тако уз Први конгрес стоји — У слободи и за слободу; Други — Са фронта борбе на фронт рада и стварања; Трећи — Вријеме нових друштвених побједа; Четврти — Одлучујући искорак у развоју; Пети — Вријеме дубоких историјских бразди; итд. Истовремено у поднасловима се одсликавају карактеристичне црте друштвеног развоја, што говори да је оријентација конгреса саображена рјешавању укупних друштвених проблема, па самим тим, и само тако, и омладинских.

Књига предочава основне конгресне документе: извјештаје, реферате, резолуције, закључке, статуте, акционе програме и широке изводе из дискусија. Представљање конгресних докумената прати одговарајући аналитичко-синтетички коментар аутора, а на крају сваког поглавља наводе се састави органа, односно руководства у омладинској организацији у протекле четири деценије. Тежиште је, очито, на изворности и самопредстављању грађе, јер је критичко-вредносна анализа проведена тек до извјесног ступња. Велику тешкоћу за аутора представљало је сакупљање потребне грађе. Пошто су основу публикације чинила броширана издања конгресних докумената, изузев докумената Другог и Петог конгреса, аутор је морао да одступи од тог принципа и да цјеловиту реконструкцију изврши уобичајеним методама, при чему му је пресудан извор била штампана. Због тога је повећана историографска вриједност монографије, с обзиром на чињеницу да се конгресни материјали са Другог и Петог не налазе ни у једној архивској институцији у Југославији.¹⁾

Завршни акценти наслов је засебног поглавља које се најчешће назива поговором или закључком, одиста су акценти не само у формалном него и садржајном смислу. У историографској литератури о омладини за период социјалистичке изградње ово је први синтетички текст. Аутор је, вјероватно из методолошких разлога »сакрио«¹⁾ овај дио и »неадекватно«¹⁾ насловио. Изузетно је значајно што је аутор на двадесетак страница дао интердисциплинарни синтетички сиже периода од четири деценије, чиме је отворио питање неминовности мултидисциплинарног промишљања историографског текста о омладини. Према томе, овај дио представља научни помак у историографији о омладинском покрету. У овом згуснутом тексту, на примјер, само једном реченицом дата је карактеристика десет конгреса омладине Босне и Херцеговине а да нису издвојени из контекста друштвене реалности. »Први конгрес уопштава искуство

¹⁾ Босанскохерцеговачки архиви и архиви ССОЈ-а, ЦКСКЈ и Југославије у Београду не садрже документе Другог и Петог конгреса НОБиХ, изузев дијела реферата и дискусије.

једногодишњег дјеловања народноослободилачких савеза омладине и трогодишњег дјеловања Уједињеног савеза антифашистичке омладине БиХ; конгреси од Другог до Шестог баве се анализом искустава и утврђивањем задатака Народне омладине; Седми конгрес разрађује садржаје и форму дјеловања Савеза омладине, док се Осми, Девети и Десети конгреси баве разрадом улоге Савеза социјалистичке омладине у систему социјалистичког самоуправљања све интензивнијих процеса удруживања рада и средстава и јачања делегатског система» (стр. 390).

Композиција монографије је, изгледа, онемогућила шире презентирање грађе Првог конгреса УСАОБиХ-а (шести — десети мај 1945), чија специфичност и значај то заслужују. Занимљивост овог конгреса је, између осталог, и у томе што је одржан на периодизацијском размеђу другог свјетског рата и времена које се обично назива послеријатним.

Карактер публикације претпоставља, између осталог и одговор шта су конгреси омладине представљали у систему омладинског организовања и развоја друштва у цјелини. У поглављу »Завршни акценти« аутор само отвара питање потребе теоријског промишљања конгреса, као чворишта у развоју организовања. То је нарочито потребно с обзиром на то да сабрана историјска искуства указују и на потребу даљег одржавања конгресâ, односно перспективе будућих сазивања најширих омладинских договора. Монографија садржајем недвосмислено указује на изузетан значај конгресâ омладине за развој организације младих и, што је битније, за развој друштвено-економских односа у цјелини. Примјера ради, дневни ред конгресâ трегрира основна питања друштвено-економских односа, а у дискусији тежиште је на потреби рјешавања друштвених питања, па самим тим и омладинских.

Иако по времену трајања омладински конгреси представљају само један тренутак, по свом значају су гранични моменти у којима се кондензује и ослобађа, односно долази до изражаја четворогодишња друштвена и друштвено-политичка дјелатност. На конгресима се, како и статут организације налаже »као највишем форуму« подносе рачуни о раду »организација и органа« и у »демократској расправи« формулишу смјернице за наредни међуконгресни период, односно, за период од најчешће четири године. Конгреси омладине су и метод формалног (стагутарног) и суштинског »великог спремања« у организацији. Конгреси омладине, иако огрнути у најсвечаније рухо са пуно сјаја, свјетлости и живих боја, нису панорама нити, пак, пуко омладинско инвентарисање »пређеног пута«. Ова књига то и наглашава. Конгреси омладине су у исто вријеме мјесто стапања и исходишта нових идеја, артикулације стремљења младих, али и позорности старијих. На широком плану, конгреси по правилу опредјељују политичку акцију у наредном периоду, разрјешују и постављају органе и радна тијела. И на крају, конгреси омладине, односно конгресни документи представљају прворазредну историјску грађу за изучавање историјског искуства (дијалектичко јединство прошлости са будућношћу) и за историографско

представљаће развоја омладинске организације. Ова монографија научном сигурношћу и утемељеношћу то даје и с правом се може назвати свједоком временâ у којима су конгреси одржавани.

Озбиљност, научна утемељеност и думети публикације постављају питање адекватне заступљености научног апарата, односно научне консеквентности у примјени и експлицитарности методолошких принципа. Аутор је одступио од примјене дијела научно-техничке апаратуре, односно од кориштења напомена и упућивања на шире изворе или, пак, документацију. Мр Муратовић је, несумњиво, од тога свјесно одступио. Очито је да се руководио друштвеним циљем и задатком који је дао монографији, а они су: широка и свестрана намјена и »употреба« књиге. Текст одише научним оцјенама и језиком, али и прилагођеношћу ширем читатељству, с настојањем да се донекле попуни вишегодишња празнина и потреба за оваквом врстом публикације. Наука, односно историографија мање »губи« због тога, поготово ако се зна да ова монографија представља публикацију којих нема пуно овакве врсте. С друге стране, ова форма је прихватљива ширем кругу читалаца, па и као политички приручник за омладинске активисте, руководиоце и омладину уопште.

И површном анализом садржаја, а са библиографским предзнањем дате материје, видљиво је да се аутор у највећој мјери ослањао на публиковане брошуре конгреса, нормално, изузев Другог и Петог. Иако су ове публикације службене збирке конгресних докумената оне не презентирају цјеловитост датог конгреса. Тако, на примјер, у брошури с Првог конгреса УСАОБиХ-а нису уврштена три основна конгресна реферата: »Заједничком борбом створили смо нову домовину« који је поднио Мићо Ракић; »Омладина у изградњи своје државе« — подносилац Деса Коштан и »О новим задацима омладинског покрета«, који је поднио Стојан Бјелајац.

За предстојећи рад на изради историје револуционарног омладинског покрета у Југославији и Босни и Херцеговини ова публикација заузима важно мјесто на библиографској лествици. Значајно је и то што је својим садржајем указала на неопходност и могућност интердисциплинарног изучавања савремене историје, а исто тако на претходно синтетичко изучавање социјалних процеса, покрета, партија, личности, итд.

Лазо Ковачић

САРАДЊА ИСТОРИЧАРА СР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СР ХРВАТСКЕ

Прије пар година прихваћена је идеја да Друштво историчара Босне и Херцеговине и Савез повјесних друштава Хрватске организују научну расправу о неким, у извјесном смислу заједничким, а до сада мало изучаваним проблемима из савремене историје народа Босне и Херцеговине и Хрватске, као и расправу о уџбеницима историје за основно и средње усмјерено образовање издатим у СР Босни и Херцеговини и СР Хрватској.

У складу са овом идејом, у Бањој Луци, у организацији Друштва историчара Босне и Херцеговине, одржан је, 9—10. октобра 1982, скуп историчара из СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске на коме је вођена расправа о проблему усташтва и о питању заступљености историје Босне и Херцеговине у уџбеницима који су штампани и који се користе у СР Хрватској, односно о заступљености историје Хрватске у уџбеницима који су штампани и који се користе у СР Босни и Херцеговини. У овој расправи су учествовали из Босне и Херцеговине: мр И. Тепић, предсједник Друштва историчара Босне и Херцеговине, проф. др Р. Петровић, др Р. Хурем, проф. др И. Хаџибеговић, доц. др Ђ. Тошић, М. Вукмановић и др., а из СР Хрватске: проф. др И. Кампуш, предсједник Савеза Ловренчић, проф. др Х. Матковић, др П. Стрчић и др Д. Павличевић. У овој расправи је учествовао и проф. др. Г. Шљиво, предсједник Савеза историјских друштава Југославије.

Познато је да се историјска наука, практично, налази на почетку изучавања усташтва. Зато су се историчари на скупу у Б. Луци бавили, прије свега, номенклатуром питања из оквира датог проблема на која би историјска наука требало да да одговор. Расправа о усташтву била је посвећена основном методолошком приступу у изучавању ове материје. Под тим се подразумијевало питање квалификације (да ли је то био покрет или организација) и питање квантификације усташтва (каква је била распрострањеност и снага утицаја усташтва). Расправљано је и питање основних темеља (извора) усташтва (идејни извори, политичка традиција, социјална база усташтва, конкретни услови настанка и развика усташтва, аутохтоност и међународна условљеност усташтва) и још нека питања. Може се рећи да су учесници у овој расправи покренули многа питања и иницирали неке нове аспекте научног третирања усташтва.

У расправи о уџбеницима изнесени су и подаци који говоре да историја народа једне републике није у смислу количине важних информација на задовољавајући начин представљена у уџбеницима издатим у другој републици. Учесници скупа су били сагласни у оцјени да је, у интересу васпитања и образовања дјецe и омладине, потребно да се та мањкавост уџбеника отклони.

Ова расправа је настављена у Стубичким Топлицама, 16—17. маја 1983, у организацији Савеза повјесних друштава Хрватске. У њој су из СР Хрватске, поред оних историчара који су били на скупу у Б. Луци учествовали и: др И. Јелић, др Б. Јањатовић, др Б. Драшковић, Т. Чубелић и др. Из СР Босне и Херцеговине су учествовали: Д. Боровчанин, предсједник Друштва историчара Босне и Херцеговине, проф. др А. Сућеска, др Р. Хурем, проф. др И. Хаџибековић, др А. Хаџировић, проф. др Б. Кандић, М. Вукмановић, М. Митраковић и С. Перазић. И у овој расправи је учествовао проф. др Г. Шљиво, предсједник Савеза историјских друштава Југославије.

Тема разговора у Стубичким Топлицама је проширена: умјесто о усташтву говорило се о контрареволуцији у Југославији. Полазило се од тога да треба расправљати о свеукупној снази контрареволуције, јер без изучавања тог проблема није могуће изучити и научно оцијенити снагу и домет НОБ-е и социјалистичке револуције у Југославији. У Стубичким Топлицама је настављена и расправа о удбеницима, започета у Б. Луци.

На скупу у Стубичким Топлицама, који је одржан у знаку 40-годишњице Другог засједања АВНОЈ-а, третирано је, дакле, питање револуције и контрареволуције, њихова међусобна повезаност, као и читав спектар питања која произилазе из овог основног питања.

Учесници скупа су оцијенили да се о револуцији и контрареволуцији, односно о више проблема из тог оквира, у историографском смислу ријечи, до сада релативно мало писало. Рјешење бројних проблема тек предстоји. Дјела о контрареволуцији су класично конципирана и у њима се, углавном, пише о политичкој и војној страни контрареволуције. Програм контрареволуције тек у последње вријеме постаје предмет научноистраживачког интереса.

Концепт и стратегија револуције јесте питање од кога се у овој расправи полазило. Будући да концепт револуције има »вијек настајања« мисли се да с те тачке гледишта треба проучити не само догађаје из 1919. и 1941, него и збивања и догађаје у току цијелог тог периода, нарочито 1929. и 1935. Искуства комунистичког покрета у Југославији у периоду 1919—1941. имају своје теоријско и практично значење и она се не могу пренебрегнути. Документи ЦК КПЈ јесу израз оријентације и политике, али су они настајали и под утицајем политике Коминтерне. Стога, када је ријеч о генези концепта револуције треба говорити о бићу Партије, тј. опсервирати цијели комунистички покрет у земљи, од нивоа ЦК КПЈ до нивоа основних партијских организација и чланова КПЈ, а не само ЦК КПЈ и његове документе. Напосе је важно изучавање специфичности концепта револуције и социјално-политичке основе снаге револуције у условима устанка и НОР-а. Значајна је чињеница да су комунисти као патриоти предводили народ у НОБ-и, а истовремено они су користили услове НОР-а и радили на томе да друштво прихвати

њихов социјални програм, тј. проводили су социјалистичку револуцију.

У расправи је наглашено мишљење да у проучавању стратегије револуције треба посебно проучити: 1. токове борбе за национално ослобођење народа и народности Југославије од окупатора и 2. утицај Коминтерне на стратегију револуције у Југославији. Те двије ствари су знатно утицале на одређивање стратешких праваца револуције.

Што се тиче односа Коминтерне према револуцији у Југославији, гледано у дужем временском распону, на скупу је доминирало мишљење да су у Коминтерни постојале и преплитале се двије тенденције: 1. тенденција ка социјалној револуцији и 2. тенденција кочења социјалне револуције у Југославији. Присуство или доминација једне од ових тенденција зависило је од тренутних услова или прилика. Досадашња сазнања упућују на то да је Коминтерна у току НОР-а била за НОБ, а углавном против револуције у Југославији. Евентуално прихватање тог става Коминтерне водило би, могуће, резултатима који асоцирају на резултате покрета отпора у Грчкој.

Расправа је показала да треба одговорити и на питање до ког степена је дошла револуција у Југославији у току НОР-а. У основи треба изучавати резултате борбе за стварање нове друштвене свијести. Неки присутни историчари мисле да су самоуправни садржаје присутни у револуцији 1941—1945. и да их се не смије пре небрегнути.

Апострофирана су још нека питања везана за револуцију у Југославији, као што је положај и улога интелигенције у НОР-у, политика и удио западних великих сила у покрету отпора у Европи и у НОР-у у Југославији, које су, иначе, припадале контрареволуционарном табору, и друга питања.

У расправи о концепту контрареволуције у Југославији доминирало је мишљење да је антикомунизам први и основни, али не и једини програмски елемент контрареволуције у Југославији као цјелини и у појединим југословенским земљама. Противљење НОБ-и која се води под руководством КПЈ, а која није била ствар само комуниста него свих патриота у земљи, затим националистичка стремљења, однос према култури, апострофирани су као програмски елементи контрареволуције. Стога су духовни извори контрареволуције, такође, предмет за изучавање.

Програм и понашање контрареволуције у Југославији, као и сва друга питања којима се историјска наука бави, треба испитивати конкретно, а не апстрактно. То диктирају многоструке различитости југославенског друштвеног поднебља — историјске, националне, културне, идејне, политичке и друге. Међунационални односи у Југославији вршили су снажну улогу у »шатирању« контрареволуције. Истина, основно је питање: како КПЈ концепт социјалне револуције жели остварити на платформи НОП-а и НОБ-е и како се контрареволуција у Југославији остварењу тог концепта намјерава да супротстави. Али, мора се имати у виду да постоји и хетероген-

ност контрареволуције, нарочито у вишенационалним срединама, као што је Босна и Херцеговина, гдје се, осим тога, у сва три национална оквира врши дисперзија грађанске политике. У Босни и Херцеговини, нпр. постоје и разлике између појединих њених регија. Уопштавања су у садашњим условима готово немогућа. Али, могуће је и нужно вршити не само реконструкцију снага контрареволуције, него ићи и даље у њиховом проучавању. С друге стране, регионална истраживања и објашњавања снага контрареволуције задају велике тешкоће, што показује примјер западне Хрватске.

Контрареволуција у Југославији 1941—1945. уклапала се у контекст европске, па и свјетске контрареволуције. Изнесено је мишљење (Р. Ловренчић) да се контрареволуција у Европи и свијету сврстала у два смјера: реакционарно-фашистички и конзервативни (ове одреднице нису прецизне и треба их као такве и узимати) и да се и југославенска контрареволуција уклапала у та два смјера. Ти смјерови би се на тлу Југославије могли означити као: сарадња са окупаторима, односно као чекање да куцне »прави час« за »одсутну битку« за ослобођење. Квантитативни однос снага контрареволуције у Југославији у ова два смјера је тешко одредити и потребна су темељита истраживања. Чуло се и мишљење (А. Сућеска) да је контрареволуција у Југославији у исто вријеме и реакционарна и конзервативна и да стога подјела на наведена два смјера нема никаквог смисла. Битно је то да све те снаге чине један буржоаски, контрареволуционарни скуп грађанских снага које се опирају социјалистичкој револуцији и стварању социјалистичке Југославије. У том свом отпору цјелокупна југославенска буржоазија је удружена 1945.

Јасно је да све контрареволуционарне снаге у Југославији, нарочито четништво, треба у проучавању поимати шире, са међународне тачке гледишта, а не само са југославенске.

Знатну пажњу привукло је питање термина наступа револуције и контрареволуције. Учесници у расправи су сагласни у томе да је у току и непосредно после априлског рата 1941. извршен основни распоред снага. На једној страни КПЈ се није помирила са окупацијом земље већ се определијелила за НОР са тежњом да руши капиталистички систем у Југославији и ствара ново друштво. Револуција почиње самим устанком када почиње да се руши стара власт и стварају органи народне власти. На другој страни, влада Краљевине Југославије је посредством војне команде потписала капитулацију. Снаге контрареволуције су се распоредиле, што је изражено кроз дисперзију грађанске политике у Југославији. Појавом револуције настао је нови фактор распоређивања и понашања снага контрареволуције. У ствари, услиједио је сукоб револуције и контрареволуције, који се најбоље изражавао у борби за социјално-политичку базу, у борби за масе. Без обзира на њихов распоред, који је зависио од више фактора, скоро све грађанске политичке снаге су се уједињавале у заједничкој борби против револуције.

На скупу је прихваћено мишљење да дискусије о усташтву и дискусије о револуцији и контрареволуцији, вођене у Б. Луци и

Стубичким Топлицама, треба ауторизовати и на неки начин учинити доступним бар оним историчарима који се тим питањима баве.

У Стубичким Топлицама је настављена расправа о уџбеницима историје. Та расправа је повезана са стањем наставе историје у основним школама и школама средњег усмјереног образовања.

Окосницу расправе чинила су четири уџбеника историје од којих су два за осми разред основне школе а два за други разред средњег усмјереног образовања. Од четири уџбеника, два (један за основно и један за средње усмјерено образовање) су штампана у СР Хрватској а два у СР Босни и Херцеговини. На скупу су изнесена три ауторска и три рецензентска приказа тих уџбеника. На те приказе надовезала су се мишљења осталих учесника у расправи.

Расправа о уџбеницима сводила се, углавном, на два питања: 1. третман НОБ-е и социјалистичке револуције у уџбеницима и 2. иновације у тим уџбеницима у циљу њиховог побољшања.

Општи суд је да су уџбеници за основно и средње усмјерено образовање добри и да удовољавају сврси. Али, ако се настава и уџбеник историје, напосе историје НОР-а, посматрају као средство формирања социјалистичке личности, онда третман НОБ-е и социјалистичке револуције у тим уџбеницима није задовољавајући. Та мањкавост уџбеника произлази из њихове садржајне некомплетности, а ова је, опет, у вези са наставним програмом. У уџбеницима се највише пише о елементима војне историје, много мање о елементима политичке, дипломатске и културне историје, а скоро никако о процесима. Други свјетски рат није само рат војски, него и рат привреда, технологија, култура, идеја, итд. У домену НОР-а у Југославији у уџбеницима је мало присутан национални моменат у смислу политике окупационих сила према разним југославенским народима и у смислу терора у Југославији који су вршиле националистичке и шовинистичке снаге у земљи. О братству и јединству као највећој тековини НОБ-е пише се више уопштено, а врло мало о његовом стварном садржају и значењу. Не пише се о конкретним манифестацијама братства и јединства, за што постоје бројни подаци из НОБ-е. Када је ријеч о социјалистичкој револуцији у Југославији, када се догађају велике друштвене промјене, неки процеси се приводе крају а отварају неки нови, нарочито је важно да се у уџбеницима историје на одговарајући начин дају информације о тим процесима и да се ти процеси на одговарајући начин тумаче. Због тога што таквих информација и тумачења у уџбеницима нема настивници се и сами тешко сналазе у објашњавању процеса и више се задовољавају елементима војне историје.

И поред изнесених примједба, наставна пракса је потврдила основну вриједност наведених уџбеника. Зато се говорило о потреби да се ти уџбеници побољшају. Било је и мишљења да би се на исте теме могли написати нови уџбеници. Треба тежити сталној иновацији уџбеника. Историјска наука је дала нове резултате које треба уградити у уџбенике. Више присутних је изнијело идеје о томе које и какве промјене у концепцији и тексту уџбеника треба извршити и дало конкретне приједлоге. Скуп чињеница у уџбени-

ку није довољан, те чињенице треба осмишљавати. Уз то, удбеници треба да буду једноставно и јасно написани.

На концу, предсједник Савеза историјских друштава Југославије је обавијестио присутне да Савез не оцјењује стање наставе историје у основном и средњем усмјереном образовању као задовољавајуће. То стање је, према оцјени Савеза, такво да онемогућује формирање историјске свијести код дјеце и омладине. То питање није само стручно него и идејно-политичко. Савез друштава историчара Југославије је предузео извјесне мјере у циљу побољшања стања наставе историје.

Скуп историчара је оцијенио да овакве расправе треба да се наставе. Историчари ће се сљедећи пут састати у Босни и Херцеговини, маја 1984. Расправа ће се ограничити на један проблем, с тенденцијом да се да његова дубља научна анализа. Предмет расправе ће се одредити накнадно.

др Расим Хурем

ИЗ ИНСТИТУТА

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАДА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ У 1982. ГОДИНИ

У 1982. години, већи дио сарадника Института био је ангажован на монографској обради проблематике из историје народа и народности Босне и Херцеговине и шире, почевши од средњег вијека па до најновијег периода. Од укупно двадесет (20) тематских задатака петнаест (15) се односи на монографске цјелине на којима ради по један научни сарадник, а пет (5) преосталих тема представљају поједине дијелове књига IV, V и VI Историје народа Босне и Херцеговине. Други дио научног и стручног кадра учествовао је у раду на реализацији пројекта Историја Савеза комуниста Југославије и Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

У прошлој години Институт је поклонио одговарајућу пажњу издавачкој дјелатности, организацији научних скупова и савјетовања, учешћу сарадника на научним скуповима у земљи и иностранству, уздизању научног кадра, сарадњи са сродним научним установама итд.

Настављајући праксу из ранијих година, и у 1982. години Институт је остварио релативно добру сарадњу са Самоуправном интересном заједницом науке Босне и Херцеговине, која је суфинансирала укупно седам (7) тема из програма Института.

Потребно је овом приликом констатовати да се Институт, као и ранијих година, суочавао са проблемима материјалне природе, проблемом смјештаја и опреме Института, стамбеним проблемом, проблемима који су везани за издавачку дјелатност, међународну сарадњу и др. Наведене проблеме је могуће рјешавати само уз пуно ангажовање шире друштвене заједнице.

У реализацији програма рада за 1982. годину учествовало је укупно 34 радника Института и више спољних сарадника.

На сједницама колектива и Савјета оцијењено је да су у 1982. години постигнути запажени резултати, што показују и подаци о завршеним пословима.

А) Издавачка дјелатност

У прошлој години објављене су ове књиге:

1. др Драго Боровчанин, КПЈ и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941—1945), НИПРО »Ослобођење«, Сарајево 1982. године;
2. др Паво Живковић, Библиографија објављених извора и литературе о средњовјековној Босни, Завичајни музеј Травник, Сарајево 1982. године;
3. Прилози бр. 19, Институт за историју, Сарајево 1982. године.

Б) Завршени пројекти и други задаци:

4. Ибрахим Кемура, асистент истраживач, завршио пројект под насловом Улога »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (700 стр.);
5. др Недим Шарац, научни савјетник, завршни дио књиге V из Историје народа Босне и Херцеговине, период од 1925. до 1932. године (260 стр.);
6. др Расим Хурем, виши научни сарадник, завршио оба дијела књиге VI из Историје народа Босне и Херцеговине — НОП у Босни и Херцеговини у другој пол. 1942. године и стварање НОВЈ и Војни и политички успон НОП-а у другој пол. 1943. године (укупно 340 стр.);
7. др Ахмед Хаџировић, научни савјетник, др Ибрахим Карабеговић, виши научни сарадник, др Драго Боровчанин, виши научни сарадник, мр Рафаел Брџи, научни сарадник и др Недим Шарац, научни савјетник написали текст под насловом Савез комуниста Босне и Херцеговине 1919—1980. године за друго издање Енциклопедије Југославије.

В) Историја Савеза комуниста Југославије

8. др Недим Шарац, научни савјетник, обављао функцију члана Редакционог одбора дјела Историја Савеза комуниста Југославије. У овој функцији присуствовао је вишеседмичним сједницама Редакционог одбора на којима је разматрана прва и друга верзија рукописа овог дјела и вршено дефинитивно редиговање.
9. др Ибрахим Карабеговић, виши научни сарадник, у функцији члана тима за међуратни период прочитао и дао примједбе на текст КПЈ у борби против буржоаског поретка и у припреми револуције 1919—1941. (II дио 216 стр.).
10. др Драго Боровчанин, виши научни сарадник, у функцији члана тима за најновији период читао и дао примједбе на текст који је радио његов тим.

Г) *Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине*

11. др Недим Шарац, научни савјетник, обављао функцију одговорног и главног уредника овог пројекта. Обавезе у вези са реализацијом пројекта односиле су се на учешће у формулисању теза и разради концепције и методологије рада, учешће на савјетовањима са потенцијалним ауторима и сарадницима, организовање и учешће на сједницама Редакционог одбора, Уредништва и сједницама руководиоца тимова.
12. Будимир Миличић, стручни савјетник, обављао функцију научног секретара Редакционог одбора и Уредништва пројекта. У овој функцији радио на припремама сједница Редакционог одбора, Уредништва, руководиоца научних тимова и појединих тимова, водио записнике, контактирао са сарадницима итд.
13. др Ахмед Хаџировић, научни савјетник, у функцији члана Редакционог одбора и Уредништва обављао дужност руководиоца тима за међуратни период.
14. др Ибрахим Карабеговић, виши научни сарадник, вршио функцију члана Редакционог одбора и Уредништва.
15. др Драго Боровчанин, виши научни сарадник, у функцији члана Редакционог одбора и Уредништва обављао дужност руководиоца тима за најновији период.

Ђ) *Организација и суорганизација научних скупова и савјетовања*

У току 1982. године, тачније 11. и 12. 02, Институт је, заједно са АНУБиХ и Друштвом историчара Босне и Херцеговине, организовао савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982). У истој години, заједно са ЦК СК БиХ, Институт је организовао савјетовање посвећено Покрајинском партијском савјетовању у Иванчићима јануара 1942. године и, у вези с тим, савјетовање у Требињу посвећено догађајима из периода НОР-а и социјалистичке револуције концем 1941. и у првој пол. 1942. године.

Пројекти у процесу реализације

А) *Средњи вијек*

1. »Социјално-економске промјене у босанском друштву у 14. и 15. стољећу с посебним освртом на настанак новог племства«, аутор др Паво Живковић, виши научни сарадник.
2. »Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове пећке патријаршије (1557)«, аутор мр Борис Нилевић, асистент — истраживач.

3. »Странци у Босни у средњем вијеку«, аутор Војка Бесаровић, асистент.

Б) Османско-турски период

4. »Сарајево у 16. вијеку«, аутор мр Бехија Златар, асистент — истраживач.

5. »Босански ејалет у турско-млетачком рату 1714—1718. године, аутор мр Енес Пелидија, асистент — истраживач.

6. »Устанци у Херцеговини 1852—1862. године«, аутор мр Душан Берић, асистент — истраживач.

В) Период од 1878—1918. године

7. Историја народа и народности Босне и Херцеговине, књига IV, поглавља:

а) Анексија Босне и Херцеговине и њене последице,

б) Босанскохерцеговачки сабор и дјеловање политичких странака 1910—1914. године, аутор др Цевад Јузбашкић, виши научни сарадник.

8. »Напредни омладински покрет антиаустроугарске оријентације у југословенским земљама прије првог свјетског рата (1904—1914), аутор др Лука Ђаковић, виши научни сарадник.

9. »Привредна коморе у Босни и Херцеговини и њихова улога у унапређењу привреде (1909—1945)«, аутор др Божо Мадар, спољњи сарадник.

Г) Међуратни период (1918—1941)

10. »Дјелатност хрватских грађанских снага у Босни и Херцеговини од 1929. до 1941. године«, аутор др Томислав Ишек, виши научни сарадник.

11. Историја народа и народности Босне и Херцеговине, књига V, поглавље од 1918. до 1925. године, аутор др Нусрет Шехић, научни савјетник.

Д) Период НОР-а и социјалистичке револуције

12. Историја народа и народности Босне и Херцеговине, књига VI, поглавља:

а) НОФ у Босни и Херцеговини 1941—1945. године,

б) Грађанске политичке снаге у Босни и Херцеговини од Другог засједања АВНОЈ-а до ослобођења земље, аутор мр Рафаел Брчић, научни сарадник.

13. »Индустријски потенцијали Босне и Херцеговине и привредни интереси окупатора од 1941. до 1943. године«, аутор Сека Бркљача, асистент.

14. »Национално питање у Босни и Херцеговини у току НОБ-е (1941—1945), аутор др Енвер Реџић, спољњи сарадник.

Б) Период социјалистичке изградње

15. »Земљорадничко задругарство у Босни и Херцеговини од 1945. до 1953. године«, аутор Будимир Миличић, стручни савјетник.
16. »Еманципација муслиманске жене и скидање зара и фереце у Босни и Херцеговини након ослобођења (1947—1952)«, аутор Сенија Пенава, асистент.
17. »Структура чланства КПЈ у Босни и Херцеговини 1945—1953«, аутор Вера Кац, асистент.

Активности које су у непосредној вези са основном дјелатношћу Института, а нису планиране

А) Објављени чланци, расправе и прилози

1. Др Драго Боровчанин, Стање на источном фронту и развој НОП-а у Југославији у другој половини 1942. године, »Преглед«, бр. 7. и 8, Сарајево 1982;
— АВНОЈ — највиши орган народне власти у Југославији, »Просвјетни лист«, од 1. 12. 1982, Сарајево 1982; »Борба«, од 1. 12. 1982;
2. Др Ахмед Хаџировић, Grundlegende Charakteristik der Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawien zwischen den beiden Weltkriegen (1919—1941), ITH, 16. Linzer Konferenz 1982, Europaverlag, Wien 1982. (коаутор са И. Карабеговићем);
— Пета покрајинска конференција КПЈ — снажење организација и утицај КПЈ, »Херцеговина«, бр. 2/1982, Мостар 1982;
3. Др Џевад Јузбашевић, О укључивању Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје, »Прилози«, бр. 19, Сарајево 1982;
4. Др Ибрахим Карабеговић, Grundlegende Charakteristik der Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawien zwischen den beiden Weltkriegen (1919—1941), ITH, 16. Linzer Konferenz 1982, Europaverlag, Wien 1982 (Коаутор с др А. Хаџировићем).
Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawien zwischen den beiden Weltkriegen (1919—1941), ITH, 16. Linzer Konferenz 1982, Europaverlag, Wien 1982. (коаутор са А. Хаџировићем);
5. Ибрахим Кемура, Политички мотиви оснивања Културно-просвјетног друштва »Народна узданица«, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
6. Мр Урош Недимовић, Die Rolle der Frauen in der Arbeiterbewegung Jugoslawiens bis 1939, »Arbeiterbewegung und Feminismus«, Frankfurt—Berlin—Wien, 1982;
7. Др Нусрет Шехић, Аутономни покрет Муслимана за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, »Преглед« бр.
— Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину и његова дјелатност након слома Аустро-Угарске (новембар—децембар 1918), »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;

8. Др Паво Живковић, Кад се родио и кад је умро Твртко II, »Историјски часопис«, XXVII/1981, Београд 1982,
— Босанско-угарски сукоби крајем XIV и у првој половини XV стољећа, Трећи програм, Радио-Сарајево, 37/82.

Б) Објављени прикази

1. Мр Душан Берић, Др Василије Крестић; History of the Section Press in Hungary 1791—1914, »Survey«, N 1, Сарајево 1982;
— Осврт на међународни научни скуп »100-годишњица устанка у Херцеговини 1882. године«, »Ослобођење«, Сарајево 4. 12. 1982;
— Веселин Ђуретић, Влада на беспућу, Београд 1982, НИИ Београд од 3. 10. 1982;
2. Др Драго Боровчанин, др Зоран Лакић: Народна власт у Црној Гори 1941—1945, »Обод« — »Народна књига«, Цетиње—Београд 1981, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
3. Сека Бркљача, Историјски зборник Института за историју у Бањалуци, Бањалука 1981, 1982, I—II, 1—2, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
4. Др Ахмед Хаџировић, Пуниша Калезић: У жичаном кругу, »Ослобођење«, Сарајево, 20. 3. 1982;
5. Мр Тихомир Кларић, Сарајево у револуцији I—IV, Историјски архив Сарајева, Сарајево 1976—1981, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
— Обласна партијска савјетовања на Шехитглицима (јуни—јули 1941) Зборник радова, Институт за историју у Бањалуци, Бањалука 1981, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
— Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину 21—23. фебруара 1942. године у Скендер-Вакуфу, Скендер-Вакуф, 21—23. фебруара 1982, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982;
6. Мр Борис Нилевић, др Паво Живковић: Твртко II Твртковић — Босна у првој половини XV стољећа, Институт за историју у Сарајеву, Сарајево 1981, »Одјек«, бр. 3, Сарајево, фебруара 1982;
7. Мр Енес Пелидија, др Глигор Станојевић: Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740—1766, Београд 1978, Прилози за оријенталну филологију XXXI/1981, Сарајево 1982;
8. Сенија Пенава, »Херцеговина« — часопис за културно и историјско наслеђе, Архив Херцеговине Мостар — Музеј Херцеговине Мостар — Регионални завод за заштиту споменика културе и природе Мостар, Мостар 1981, I, 1, »Прилози« бр. 19, Сарајево 1982,

В) Учесће на научним скуповима, округлим столовима и савјетовањима

1. Др Драго Боровчанин, учествовао на савјетовању »Покрајинско партијско савјетовање у Иванчићима 7. и 8. јануара 1942. године«, Сарајево 8. јануара 1982, са рефератом »Народна власт у свјетлу савјетовања у Иванчићима«;
  - »Фочански период НОБ-е« Фоча, октобра 1982, са рефератом »Настанак и примјена Фочанских прописа«;
  - »Прво засједање АВНОЈ-а«, у организацији листа »Борба«, Београд 1982, са рефератом АВНОЈ — највиши орган народне власти у Југославији;
  - »Ђуро Пуцар Стари — лик и револуционарно дјело«, Сарајево, јуна 1982, са дискусијом.
2. Мр Рафаел Брчић, »Обласна партијска конференција КПЈ за Босанску крајину 21—23. фебруара 1942. године«, Скендер-Вакуф, 21—23. фебруара 1982, са дискусијом;
  - »Ђуро Пуцар Стари — лик и револуционарно дјело«, Сарајево, јуни 1982, са саопштењем;
  - »Фочански период НОБ-е« — Фоча октобра 1982, са рефератом »Војне и политичке мјере окупатора и квислинга на гушењу устанка у првој половини 1942. године«;
  - »Покрајинско партијско савјетовање у Иванчићима 7. и 8. јануара 1942. године«, Сарајево, 8. јануара 1982, са саопштењем;
3. Брклјача Сека, обављала функцију научног секретара научног скупа »100-годишњица устанка у Херцеговини 1882«;
4. Мр Душан Берић, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, Сарајево, 11. и 12. II 1982, учествовао са дискусијом;
  - »100-годишњица устанка у Херцеговини 1882. године«, поднио реферат;
5. Др Ахмед Хаџировић, »Сарајево у револуцији« — округли сто, поднио уводно излагање;
6. Др Расим Хурем, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, Сарајево 11. и 12. фебруара 1982, поднио реферат »Наша историографија о Босни и Херцеговини 1941—1945. године«;
  - »Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину 21—23. фебруара 1942. године у Скендер-Вакуфу«, поднио реферат »Непосредни утицај Скендервакуфске конференције на развој НОП-а у Босанској крајини«;
  - »О усташком покрету (усташтву)« — округли сто, Бањалука, 9. 10. 1982, учествовао са дискусијом;

- »Фочански период НОБ-е«, Фоча 15—16. октобра 1982, поднио реферат »О уопштавању неких искустава НОП-а и НОБ-е у фочанском периоду«.
7. Др Џевад Јузбашић, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, наступио са прилогом »О историографији периода аустроугарске управе«;
- »100-годишњица устанка у Херцеговини 1882. године«, узео учешће у дискусији;
- На Филозофском факултету Универзитета у Грацу одржао предавање »О укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје«.
8. Др Ибрахим Карабеговић, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, поднио реферат »Кратак осврт на резултате послеријатне историографије о међуратном периоду историје народа и народности Босне и Херцеговине«. На истом савјетовању учествовао у дискусији;
9. Ибрахим Кемура, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, учествовао у дискусији;
10. Мр Урош Недимовић, »Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину 21—23. фебруара 1942. године у Скендер-Вакуфу«, поднио реферат »Значај Крајишких партизанских новина«;
- »Фочански период НОБ-е«, поднио реферат »Народни борац о антифашистичкој омладини«.
11. Др Нусрет Шехић, »100-годишњица устанка у Херцеговини 1882«, као члан Одбора учествовао у припреми научног скупа;
12. Др Паво Живковић, »Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945—1982)«, учествовао у дискусији;
- Конгрес инфектолога Југославије, Скопље, септембра 1982. године, поднио реферат.

Осим наведених активности, већина сарадника Института за историју била је ангажована у разним стручним органима (редакцијама, жиријима, координационим одборима, органима и комисијама Савеза комуниста, ССРН и др.), стручним удружењима итд.

Органи управљања и руковођења, Научно вијеће и редакција »Прилога«

Орган управљања у Институту је Савјет, који се састоји од 7 чланова из реда радника Института и 4 члана делегирана од представника друштвене заједнице.

Савјет Института је током 1982. године одржао укупно 14 сједница на којим је донио низ самоуправних аката, одлука и закључака који су од битног значаја за укупну дјелатност Института.

а) Савјет Института:

1. Жељка Врдољак, председник
2. др Лука Ђаковић, члан
3. др Расим Хурем, члан
4. Владо Станишић, члан
5. Сабахета Хусеиновић, члан
6. Ибрахим Кемура, члан
7. мр Дубравка Шкарица, члан
8. Боро Шућур, члан
9. др Милан Гаковић, члан
10. др Милан Васић, члан
11. Војка Бесаровић, члан

б) Научно вијеће Института

Научно вијеће Института има 13 чланова од којих је 8 из реда радника Института, а 5 из реда научних радника ван Института. У току 1982. године Научно вијеће Института одржало је 4 сједнице на којим су разматрана питања из области научне и издавачке политике Института.

1. др Драго Боровчанин, председник
2. др Ибрахим Карабеговић, члан
3. др Недим Шарац, члан
4. мр Борис Нилевић, члан
5. др Џевад Јузбашевић, члан
6. др Ђуро Базлер, члан
7. др Лука Ђаковић, члан
8. др Милорад Екмечић, члан
9. Будимир Миличић, члан
10. мр Томислав Краљачић, члан
11. др Енвер Реџић, члан
12. Ахмед Аличић, члан
13. Вера Кац, члан

в) Секретаријат Института

У оквиру Секретаријата налази се рачуноводство, дактилобиро и друго административно и помоћно особље. У оквиру овог одјељења обављани су редовни послови управног и другог карактера.

г) Редакција »Прилога«

1. др Нусрет Шехић, главни и одговорни уредник
2. мр Рафаел Брчић
3. др Ахмед Хаџировић
4. др Ибрахим Карабеговић
5. др Десанка Ковачевић-Којић
6. др Милан Васић
7. др Драго Боровчанин

Секретар Редакције мр Тихомир Кларић, технички уредник
Ибрахим Кемура.

БИБЛИОГРАФИЈА

мр Тихомир Кларић

БИБЛИОГРАФИЈА ПРИЛОГА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ (1965—1982, I—XVIII, 1—19)

О БИБЛИОГРАФИЈИ

Библиографија *Прилога* Института за проучавање историје радничког покрета у Сарајеву, од 1973 (IX/I, 9/1) *Прилога* Института за историју у Сарајеву рађена је саобразно неколицини релевантних методолошких одредница библиографске дјелатности. Према основним иачелима прикупљања, обраде и сређивања библиографске грађе, односно према временском критерију и критеријима потпуности, распореда и врсте описа библиографске грађе, Библиографија *Прилога* је ретроспективна, потпуна, абецедна и анотирана. Но, због извјесних одступања и иновација учињених с намјером да се повећа степен информативне и уопште употребне вриједности Библиографије, уз наведене одреднице треба имати у виду и неколико додатних објашњења

Наиме, пошто је у питању тематска библиографија, у распореду библиографске грађе предност је дата абецедном критерију, пошто је, с обзиром на намјену и начин објављивања Библиографије, била онемогућена израда одговарајућих регистара, неминовних у хронолошкој врсти распореда грађе. Хронолошки принцип, пак, строго је поштован у редослиједу библиографских јединица истог аутора, док је у случајевима кад се у једном броју часописа појављивало више прилога истог аутора основно начело било редослијед у пагинацији.

Посебне корекције учињене су у анотационој глоси. Примарна анотациона напомена (чланак, прилог, приказ) преузета је из самог часописа који је од почетка излагања био конципиран по истоименим рубрикама. Остали садржаји анотационих одредница примјењивани су према обрасцу преузетом из ISBD система обраде библиографске грађе, пошто истоимена правила за периодичку још нису објављена. Сви остали елементи описа библиографских

јединица рађени су према југословенском стандарду (ЈУС З. А4.023) од 1. 4. 1968. године, изузев презимена и имена аутора која су, такође по узору на ISBD правила, издвајана изнад текста описа јединице и штампана великим словима. И, на крају, треба још напоменути да је из ISBD правила преузета и ознака (SIC) којом су означаване материјалне грешке уочене у елементима описа појединих библиографских јединица.*)

1. АЛИЧИЋ, АХМЕД С

Десетина у Босни половином XIX вијека. 1980, XVI, 17, с. 129—174, лат.

Чланак. С. 172—174: Summary (SIC). Tithe in Bosnia and Herzegovina (SIC) in the Middle of the XIX Century.

2. АНЧИЋ, МЛАДЕН

Један фрагмент из живота Сандаља Хранића. 1982, XVIII, 19, с. 253—260, лат.

Прилог расправи о градњи цркве и болнице Сандаља Хранића у Дубровнику, односно Херцег-Новом.

3. АНЂЕЛИЋ, ПАВАО

Barones regni и Државно вијеће средњовјековне Босне. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 29—48, ћир.

Чланак. С. 47—48: Zusammenfassung. Barones regni und der Staatsrat im mittelalterlichen Bosnien.

4. АНЂЕЛИЋ, ПАВАО

О усорским војводама и политичком статусу Усоре у средњем вијеку. 1977, XIII, 13, с. 17—45, лат.

Чланак. С. 44—45: Zusammenfassung. Die Vojvoden von Usora und der politische Status Usoras während des Mittelalters.

5. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО

О неким проблемима на реализацији Студијског пројекта »Историја радничког покрета и СКЈ« за период од 1941. до 1945. године. 1967, III, 3, с. 241—255, лат.

Прилог.

6. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО

Неки проблеми истраживачког рада на историји народноослободилачког рата и револуције у Босни и Херцеговини. 1968, IV, 4, с. 681—691, лат.

Прилог.

7. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja — Zbornik rasprav in obravnav znastvenega posvetovanja o Osvobodilni fronti slovens-

*) Из техничких разлога, због ћириличног слога, није било могуће прецизно сложити увлаку у првом реду описа (испод петог слова ауторовог презимена), како је предвиђено ISBD правилима.

- kega naroda. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, VI, бр. 1—2. 1968, IV, 4, с. 721—726, лат. Приказ.*
8. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Нови аспекти проучавања битака у долини Неретве и Сутјеске (Осврт на Научни скуп »Неретва — Сутјеска 1943«). 1968, IV, 4, с. 749—751, лат. Осврт.
9. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Напори КПЈ на спровођењу политике братства и јединства у источној и централној Босни 1941. године. 1969, V, 5, с. 61—85, лат. Чланак. С. 84—85: The efforts of the Communist Party of Yugoslavia to enact the Policy of brotherhood and unity in eastern and central Bosna. Summary.
10. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Споменица у част двадесет и пете годишњице ЗАВНОХ-а. Дјела Југословенске академије знаности и умјетности, књ. 53, Загреб 1969. 1969, V, 5, с. 341—343, лат. Приказ.
11. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
О устанку у источној Босни послје Савјетовања у Столицама 1941. године. 1972, VIII, 8, с. 187—256, лат. Чланак. С. 256: About the Uprising eastern Bosnia after the Consultations on Stolice in 1941. Summary.
12. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Прилози за историју социјализма, 1—9, Институт за савремену историју, Београд, 1964—1974. 1974, X/II, 10/2, с. 401—407, лат. Приказ.
13. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 396—402, ћир. Дискусија одржана у Институту за историју у Сарајеву, јуна 1975.
14. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Уз двадесетогодишњицу Института за историју у Сарајеву. 1978, XIV, 14/15, с. 11—16, лат. Пригодни напис о двадесетогодишњем раду Института.
15. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Петнаеста мајевичка бригада (сјећања и чланци), Војноиздавачки завод, Београд, 1979. 1979, XV, 16, с. 318—320, ћир. Приказ.

16. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО — ГЛИШИЋ, ВЕНЦЕСЛАВ
КПЈ у изградњи политичких и војних основа НОП-а — Савјетовање у Столицама 1941. 1981, XVII, 18, с. 9—23, ћир.
 Чланак. С. 23: Zusammenfassung. Die KPJ beim Aufbau der politischen und militärischen Grundlagen der Volksbetrieinngsbewegung. Die Besprechung von Stolice i J. 1941.
17. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
 О »Записима« Родољуба Чолаковића као историјском извору. 1981. XVII, 18, с. 305—310, ћир.
 Прилог. Саопштење с научног скупа о дјелу Родољуба Чолаковића, Сарајево, септембар 1981 (SIC).
18. АНТОНИЋ, ЗДРАВКО
Војно-политичко савјетовање у Столицама — значај и последице за НОП, Ниро Експорт-прес, Београд, 1980. 1981, XVII, 18, с. 361—364, ћир.
 Приказ зборника радова.
19. АРСЛАНАГИЋ, МИРАЈЕМ
VI југословенски симпозијум о настави историје, Бањалука, 1, 2. и 3. септембар 1978. године. 1978, XIV, 14/15, с. 623—627, лат. Осврт.
20. БАБИЋ, АНТО
Кратке примједбе и предлози. 1965, I, 1, с. 382—384, лат.
 Прилог дискусији о »Прегледу историје СКЈ«, одржане у Сарајеву 1964. године.
21. БАБИЋ, АНТО
Мјесто и улога ЗАВНОБиХ-а у изградњи државности Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 317—330, лат.
 Чланак. С. 330: Summary. Рад с Научног скупа Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1968.
22. БАБИЋ, НИКОЛА
 О »Прегледу историје Савеза комуниста Југославије« (реферат). 1965, I, 1, с. 303—312, лат.
 Реферат поднесен на скупу о »Прегледу историје СКЈ« 1964. год.
23. БАБИЋ, НИКОЛА
Босна и Херцеговина у концепцијама грађанских политичких снага и Комунистичке партије Југославије до 1941. године. 1967, III, 3, с. 7—45, лат.
 Чланак. С. 44—45: Summary.
24. БАБИЋ, НИКОЛА
Комунистичка партија Југославије и питање положаја Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 219—240, лат.

- Чланак. С. 239—240: Summary. Рад поднесен на Научном скупу Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1968.
25. БАБИЋ, НИКОЛА
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 579—581, лат.
26. БАБИЋ, НИКОЛА
Радничка штампа у Босни и Херцеговини до 1941. године као историјски извор. 1968, IV, 4, с. 633—639, лат.
 Кореферат с IV интернационалне конференције историчара у Линцу, 17—21. 9. 1968. С. 638—639: Summary.
27. БАБИЋ, НИКОЛА
Пета интернационална конференција историчара радничког покрета у Линцу. 1969, V, 5, с. 377—380, лат.
 Осврт.
28. БАБИЋ, НИКОЛА
Шеста интернационална конференција историчара радничког покрета у Линцу. 1970, VI, 6, с. 299—301, лат.
 Осврт.
29. БАБИЋ, НИКОЛА
Оснивање организација радничког покрета Босне и Херцеговине и њихова друштвено-политичка оријентација. 1971, VII, 7, с. 11—47, лат.
 Чланак. С. 45—47: The Formation of workers' movement Organizations in Bosnia and Herzegovina and their social-political orientation.
30. БАБИЋ, НИКОЛА
Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине и југословенско питање. 1972, VIII, 8, с. 33—54, лат.
 Чланак. С. 53—54: The Socialdemocratic party of Bosnia and Herzegovina and the Yugoslav question. Summary.
31. БАБИЋ, НИКОЛА
Село у политици Комунистичке партије Југославије у периоду од 1919. до 1929. године. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 133—150, ћир.
 Чланак. С. 150: Zusammenfassung. Das Dorf in der Politik der Kommunistischen Partei Jugoslaviens in der zeit von 1919 bis 1929.
32. БАБИЋ, НИКОЛА
Проучавање етничке структуре и односа — врло значајан научни проблем историје Босне и Херцеговине. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 323—325, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, одржаном у Сарајеву 19. 11. и 8. 12. 1975. године.

33. БАВИЋ, НИКОЛА
 Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево, 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 390—396, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
34. БАЈИЋ, НЕВЕНКА
 Да ли су у 1941—1942. години постојале организације Народ-ноослободилачког фронта. 1965, I, 1, с. 417—420, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, одржана у Сарајеву 1964.
35. БАЈИЋ, НЕВЕНКА
 »НОБ у Црној Гори 1941—1945. — хронологија догађаја«. 1965, I, 1, с. 455—456, лат.
 Приказ.
36. БАЈИЋ, НЕВЕНКА
 Комунистичка партија Југославије у Херцеговини у устанку 1941. године. 1966, II, 2, с. 193—260, лат.
 Чланак. С. 259—260: Summary.
37. БАЈИЋ, НЕВЕНКА
 Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево, 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 374—378, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
38. БАСЛЕР, БУРО,
 Босанска црква за владавине бана Кулина. 1973, IX/I, 9/1, с. 13—22, лат.
 Чланак. С. 21—22: The bosnian Church during the rule of Ban Kulin. Resume.
39. БАСЛЕР, БУРО
 Проглашење Босне краљевином 1377. године. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 49—61, ћир.
 Чланак. С. 60—61: Zusammenfassung Erhebung Bosniens zum Königtum in Jahre 1377.
40. БАШОВИЋ, ЉУВИНКА
 Прилог истраживању радничких библиотека и читаоница у Босни и Херцеговини између два свјетска рата. 1979, XV, 16, с. 223—237, ћир.
 Прилог.
41. БЕГИЋ, ДАНА
 Антифашистички покрет жена у Босни и Херцеговини у време-ну од 1937. до 1941. године. 1965, I, 1, с. 137—198, лат.

- Чланак. С. 197—198: Резјуме. Антифашисткоје движење жена у Босни и Херцеговини с 1937. до 1941. године.
42. БЕГИЋ, ДАНА
Споразум Цветковић — Мачек у »Прегледу историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 370—376, лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, одржана у Сарајеву 1964.
43. БЕГИЋ, ДАНА
Покрет за аутономију Босне и Херцеговине у условима споразума Цветковић — Мачек. 1966, II, 2, с. 177—191, лат.
Чланак. С. 190—191: Резјуме.
44. БЕГИЋ, ДАНА
Вопроси историје КПСС 1—12/1965. год. 1966, II, 2, с. 473—478, лат.
Приказ совјетског часописа.
45. БЕГИЋ, ДАНА
Пета покрајинска конференција Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину. 1967, III, 3, с. 145—165, лат.
Чланак. С. 165: Summary.
46. БЕГОВИЋ, БРАНИСЛАВ
Оснивање и почетак рада прве индустрије за прераду дрвета у Завидовићима. 1978, XIV, 14/15, с. 399—414, лат.
Чланак. С. 414: Zusammenfassung. Gründung und Arbeitsbeginn der ersten Industrie für Holzverarbeitung in Zavidovići.
47. БЕРИЋ, ДУШАН
Mirjana Gross, Повијест правашке идеологије. Свеучилиште у Загребу — Институт (SIC) за хрватску повијест, серија Монографије, књ. IV, Загреб 1973. 1974, XIII, 10/2, с. 395—400, лат.
Приказ.
48. БЕРИЋ, ДУШАН
Милан Васић, Градови под турском влашћу, у књизи Историја Црне Горе, књ. трећа, том 1, Титоград 1975 — посебан отисак. 1977, XIII, 13, с. 382—385, лат.
Приказ.
49. БЕРИЋ, ДУШАН
Љиљана Алексић — Пејковић, Политика Италије према Србији до 1870. године, Изд. »Научна књига« — Историјски институт у Београду, Београд, 1979. 1980, XVI, 17, с. 322—327, лат.
Приказ.
50. БЕРИЋ, ДУШАН
Научни скуп »Историјски значај српске револуције 1804. године«. 1980, XVI, 17, с. 362—366, лат.
Приказ.

51. БЕРИЋ, ДУШАН
Србија у завршној фази велике источне кризе (1877—1878), Научни скуп, Историјски институт, Зборник радова, Књ. 2, »Просвета«, Београд, 1979. 1981, XVII, 18, с. 335—340, ћир. Приказ.
52. БЕРИЋ, ДУШАН
Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 7, Историјски институт, Грађа, књ. 18, »Просвета« — Београд, 1979. 1981, XVII, 18, с. 340—344, ћир. Приказ.
53. БЕСАРОВИЋ, РИСТО
Неки моменти у развитку етничких односа у Босни и Херцеговини и њихов одраз на културни живот у периоду од 1878. до 1918. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 318—320, ћир. Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
54. БЕСАРОВИЋ, РИСТО
Прилози за библиографију написа о Босни и Херцеговини, објављених у бечком листу »Osthoentsche Rundschau« 1890—1918. 1979, XV, 16, с. 263—290, ћир. Библиографија.
55. БЕСАРОВИЋ, РИСТО
Покушај организованог дјеловања књижевника у Босни и Херцеговини 1878—1918. 1980, XVI, 17, с. 251—269, лат. Прилог.
56. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
Поглед на историју босанскохерцеговачких Јевреја у периодима османске и аустроугарске владавине. 1979, XV, 16, с. 205—216, ћир. Прилог.
57. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
Др Миролуб Васић, Револуционарни омладински покрет у Југославији 1929—1941, ИП »Народна књига«, Издање Института за савремену историју, Београд, 1977. 1979, XV, 16, с. 301—307, ћир. Приказ.
58. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
Вељан Атанасовски, Пад Херцеговине, ИРО »Народна књига«, Историјски институт у Београду, Београд 1979. 1980, XVI, 17, с. 316—318, лат. Приказ.

59. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
»Зборник 4«, Студије, архивска и мемоарска грађа о Јеврејима Југославије, Јеврејски историјски музеј, Београд, 1979. 1980, XVI, 17, с. 353—356, лат.
 Приказ.
60. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
Иван Божић, Немирно поморје XV века, Српска књижевна задруга, Београд, 1979. 1981, XVII, 18, с. 325—327, ћир.
 Приказ.
61. БЕСАРОВИЋ, ВОЈКА
Научни скуп »Народи и земље у култури раног средњег вијека« (»Popoli e paesi nella cultura altomedievale«). 1981, XVII, 18, с. 367—369, ћир.
 Приказ.
62. БЕШЛАГИЋ, ШЕФИК
Стари град Јелеч у Подрињу. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 221—236, ћир.
 Прилог. С. 236: Résumé. La ville fortifié de Jeleč á Podrinje.
63. БЕШЛАГИЋ, ШЕФИК
Хришћански нишани у Странама код Праче. 1982, XVIII, 19, с. 261—270, лат.
 Прилог.
64. БЈЕЛАЈАЦ, СТОЈАН
Поздравне ријечи. 1968, IV, 4, с. 9—10, лат.
Говор на отварању Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«, Сарајево, 18—20. 11. 1968.
65. БОДРОЖИЋ, МИЛИЦА
И. И. Зилбергарб, Идеји и традицији великој француској револуцији в борбе сил демократији и фашизма, Издање »Наука«, Москва 1971. 1972, VIII, 8, с. 383—384, лат.
 Приказ.
66. БОДРОЖИЋ, МИЛИЦА
Глиго Мандић, 17. источнобосанска НОУ дивизија, Београд 1976. 1977, XIII, 13, с. 392—396, лат.
 Приказ.
67. БОГИЋЕВИЋ, МИОДРАГ
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 416—419, лат.
 Прилог. Дискусија организована у Сарајеву, 3. 11. 1964.

68. БОЈОВИЋ, ЈОВАН Р. — ЈОВАНОВИЋ, РАДОМАН
Обавијештеност совјетске јавности о смрти Буре Баковића. Прилог питању. 1969, V, 5, л. 317—328, лат.
 Прилог.
69. БОКАН, БРАНКО
О мјесту и улози Босанске крајине у народној револуцији 1941—1945. године. 1965, I, 1, с. 391—395, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево, 1964.
70. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Први органи народне власти на Романији. 1966, II, 2, с. 261—283, лат.
 Чланак. С. 282—283: Резјуме.
71. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Настанак, развој и дјелатност органа народне власти у источној Босни 1941. године. 1967, III, 3, с. 199—224, лат.
 Чланак. С. 223—224: Summary.
72. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института. 1967, III, 3, с. 343—346, лат.
 Извјештај о дјелатности Института у периоду од 1965. до 1967.
73. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Прилог разматрању правног значаја докумената Првог и Другог засједања ЗАВНОБиХ-а. 1968, IV, 4, с. 423—436, лат.
 Реферат с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 435—436: Summary.
74. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1968. години. 1968, IV, 4, с. 757—760, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
75. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Организација КПЈ на Романији од оснивања до 1945. године. 1969, V, 5, с. 99—126, лат.
 Чланак. С. 125—126: The organisation of the Communist Party of Yugoslavia in Romanija from its founding until 1945. Summary.
76. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Активност Института у 1969. години. 1969, V, 5, с. 417—420, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
77. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1970. години. 1970, VI, 6, с. 309—314, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.

78. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1971. години. 1971, VII, 7, с. 319—324, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
79. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1972. години. 1972, VIII, 8, с. 391—396, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
80. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1973. години. 1973, IX/I, 9/1, с. 477—484, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
81. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1974. години. 1974, X/II, 10/2, с. 449—457, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
82. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 359—364, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
83. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1975. години. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 439—448, ћир.
 Годишњи извјештај о раду Института.
84. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
О изградњи босанскохерцеговачке државности послје Другог засједања АВНОЈ-а. 1977, XIII, 13, с. 267—300, лат.
 Чланак. С. 300: Zusammenfassung: Ueber dem Ausban der bosnisch-herzegowinischen Staafllichkeit nach der Zwierten Tagung des ZAVNOBiH (SIC).
85. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1976. години. 1977, XIII, 13, с. 397—404, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
86. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Др Бранко Петрановић и др Чедомир Штрбац: Историја социјалистичке Југославије, »Радничка штампа«, Београд 1977, књига I, II и III. 1978, XIV, 14/15, с. 610—620, лат.
 Приказ.

87. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Дјелатност Института у 1977. години. 1978, XIV, 14/15, с. 629—639, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
88. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Душан Биланџић: Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, »Школска књига«, Загреб 1978. године. 1979, XV, 16, с. 321—327, ћир.
 Приказ.
89. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Рад Института у 1978. години. 1979, XV, 16, с. 335—343, ћир.
 Годишњи извјештај о раду Института.
90. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Улога Јосипа Броза Тита у изградњи босанскохерцеговачке државности. 1980, XVI, 17, с. 11—25, лат.
 Чланак.
91. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Др Војислав Кеџмановић Ђедо, Забљешке из ратних дана. 1980, XVI, 17, с. 347—351, лат.
 Приказ.
92. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Рад Института у 1979. години. 1980, XVI, 17, с. 369—377, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
93. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Др Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918—1978, »Нолит«, Београд 1980. 1981, XVII, 18, с. 352—357, ћир.
 Приказ.
94. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Рад Института у 1980. години. 1981, XVII, 18, с. 395—403, ћир.
 Годишњи извјештај о раду Института.
95. БОРОВЧАНИН, ДРАГО
Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941—1945, »Обод«, Цетиње и »Народна књига«, Београд 1981. 1982, XVIII, 19, с. 329—332, лат.
 Приказ.
96. БРАЈКОВИЋ, БОГОМИР
Дјелатност ЗАВНОБиХ-а у области правосуђа. 1968, IV, 4, с. 351—365, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 364—365: Summary.

97. БРАНКОВИЋ, СЛОВОДАН
Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том 12, књига 3, Војноисторијски институт, Београд 1978. 1978, XIV, 14/15, с. 605—610, лат.
Приказ.
98. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Штрајк рудара у Босни и Херцеговини 1920. године. 1965, I, 1, с. 29—53, лат.
Чланак. С. 52—53: Резјуме. Забастовка шахтјоров Босни и Херцеговини в 1920 году.
Чланак. С. 52—53: Rezjume. Zabastovka šahtjorov Bosnii i Hersegovini v 1920 godu.
99. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
»Фронт народне слободе« у »Прегледу историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 421—423, лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево 1964.
100. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Њемачко-италијанске супротности око Босне и Херцеговине у свјетлу окупације 1941. године. 1967, III, 3, с. 167—198, лат.
Чланак. С. 197—198: Summary.
101. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Разлози и правци појачаног ангажовања њемачког окупатора у НДХ 1942/1943. године (с посебним освртом на значај привредног потенцијала БиХ). 1968, IV, 4, с. 287—296, лат.
Реферат с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 295—296: Summary.
102. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Рад на хроникама у Босни и Херцеговини — резултати и нека искуства. 1968, IV, 4, с. 693—702, лат.
Прилог.
103. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Зборник Хисторијског института Славоније бр. 4/1966. 1968, IV, 4, с. 727—731, лат.
Приказ.
104. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Прилог разматрању окупационих система у Босни и Херцеговини 1941. године. 1969, V, 5, с. 217—259, лат.
Чланак. С. 258—259: A Contribution of the Study of the System of occupation in Bosna — Herzegovina in 1941. Summary.
105. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Часопис за савремену повијест, ИХРП Хрватске, књ. I—II/1969 и I/1970.. 1970, VI, 6, с. 281—286, лат.
Приказ.

106. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
О исељавању Словенаца у Босну 1941. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 301—315, лат.
 Чланак. С. 314—315: The eviction of Slovenians to Bosnia in 1941. Resume.
107. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
 Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина, »Нолит«, Београд 1973.* 1973, IX/I, 9/1, с. 435—441, лат.
 Приказ.
108. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Основна обилежја корекције њемачко-усташке политике према Србима у »Независној Држави Хрватској«. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 177—206, ћир.
 Чланак. С. 201—206: Zusammenfassung. Grundcharakteristik der Korrektion deutsch-ustascher Politik gegenüber der Serben im »Unabhängigen Staat Kroatien«.
109. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Крива народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 343—354, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
110. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Италијански планови у »Независној Држави Хрватској« 1941—1943. године (с посебним освртом на Босну и Херцеговину). 1978, XIV, 14/15, с. 281—308, лат.
 Чланак. С. 308: Zusammenfassung. Italianische Pläne im »Unabhängigen Staat Kroatien« 1941—1943 (Mit besonderer Berücksichtigung Bosniens und der Herzegowina).
111. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Везе и сарадња комуниста Сплита и ливањског подручја прије и за вријеме НОБ-е. 1979, XV, 16, с. 163—180, ћир.
 Чланак. С. 180: Zusammenfassung. Verbindungen und Zusammenarbeit der Kommunisten von Split und der des Gebietes von Livno vor und zur Zeit des Volksbefreiungskampfes (NOB).
112. БРЧИЋ, РАФАЕЛ
Подгрмеч у НОБ-и и социјалистичкој револуцији 1941—1945, научни скуп, Босанска Крупа, 10, 11. и 12. XII 1979. год. 1980, XVI, 17, с. 366—368, лат.
 Приказ.
113. БРКЉАЧА, СЕКА
Бања Лука у радничком покрету и НОБ, Зборник сјећања, Издања Института за историју Бања Лука, април 1981. 1981, XVII, 18, с. 348—352, ћир.
 Приказ.

114. БРКЉАЧА, СЕКА
Историјски зборник Института за историју у Бањалуци, година I, II, број 1, 2, Бањалука 1981, 1982. 1982, XVIII, 19, с. 352—358, лат.
Приказ.
115. БУТИЋ — ЈЕЛИЋ, ФИКРЕТА
Усташка Независна Држава Хрватска у другој половини 1943. год. (с кратким освртом на питање БиХ). 1968, IV, 4, с. 297—305, лат.
Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 305: Summary.
116. БУТИЋ — ЈЕЛИЋ, ФИКРЕТА
Теорија и пракса КПЈ — СКЈ у борби за сламање капитализма и изградњу социјалистичког друштва (Научни скуп у поводу 50-годишњице СКЈ, одржан у Сплиту 29—31. X 1969). 1969, V, 5, с. 390—392, лат.
Осврт.
117. БУТУРОВИЋ, ФАДИЛ
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 419—421, лат.
Прилог. Дискусија одржана у Сарајеву, 3. 11. 1964.
118. ЦЕЛЕР, МАРТИН
Активност Ј. Ј. Штросмајера у вези с источном кризом. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 63—78, ћир.
Чланак. С. 78: Zusammenfassung: Die Aktivität J. J. Strossmayers im Bezug auf die ostkrise.
119. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Фрањо Туђман: »Окупација и револуција«, Загреб 1963. 1965, I, 1, с. 447—450, лат.
Приказ.
120. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Мрежа партијских руководстава у тузланској области пред почетак устанка и у источној Босни крајем 1941. године (реконструкција). 1967, III, 3, с. 257—264, лат.
Прилог.
121. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година 1966, књига IV, Сарајево 1966. 1967, III, 3, с. 300—304, лат.
Приказ.
122. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Партијско савјетовање у Иванчићима. 1968, IV, 4, с. 643—645, лат.
Прилог.

123. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година 1967, књига VII, Сарајево 1967. 1968, IV, 4, с. 718—720, лат.
 Приказ.
124. ЧУБРИЛОВИЋ, ВАСА
Поздравне ријечи. 1968, IV, 4, с. 11—12, лат.
 Поздравни говор на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«.
125. ЧУБРИЛОВИЋ, ВАСА
Историјски основи Републике Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 23—42, лат.
 Чланак. Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 41—42: Summary.
126. ЧУЛИНОВИЋ, ФЕРДО
Значај ЗАВНОБиХ-а за међународне односе у Југославији. 1968, IV, 4, с. 447—455, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 454—455: Summary.
127. ЋЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
»Питање националног осјећања Муслимана«. 1965, I, 1, с. 377—381, лат.
 Прилог дискусији о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево 1964.
128. ЋЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
Положај Босне и Херцеговине у југословенској заједници од ЗАВНОБиХ-а до Устава СР БиХ. 1968, IV, 4, с. 331—350, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 349—350: Summary.
129. ЋЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 571—575, 585—586, лат.
130. ЋИРКОВИЋ, СИМА
Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 267—270, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, 19. 11. и 8. 12. 1975. у Сарајеву.
131. ЋИРКОВИЋ, СИМА
О језику и отаџбини у босанском средњем веку. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 271—273, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, 19. 11. и 8. 12. 1975. у Сарајеву.

123. ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година 1967, књига VII, Сарајево 1967. 1968, IV, 4, с. 718—720, лат.
 Приказ.
124. ЧУБРИЛОВИЋ, ВАСА
Поздравне ријечи. 1968, IV, 4, с. 11—12, лат.
 Поздравни говор на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«.
125. ЧУБРИЛОВИЋ, ВАСА
Историјски основи Републике Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 23—42, лат.
 Чланак. Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 41—42: Summary.
126. ЧУЛИНОВИЋ, ФЕРДО
Значај ЗАВНОБиХ-а за међународне односе у Југославији. 1968, IV, 4, с. 447—455, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 454—455: Summary.
127. ЂЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
»Питање националног осјећања Муслимана«. 1965, I, 1, с. 377—381, лат.
 Прилог дискусији о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево 1964.
128. ЂЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
Положај Босне и Херцеговине у југословенској заједници од ЗАВНОБиХ-а до Устава СР БиХ. 1968, IV, 4, с. 331—350, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 349—350: Summary.
129. ЂЕМЕРЛИЋ, ХАМДИЈА
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4. с. 571—575, 585—586, лат.
130. ЂИРКОВИЋ, СИМА
Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 267—270, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, 19. 11. и 8. 12. 1975. у Сарајеву.
131. ЂИРКОВИЋ, СИМА
О језику и отаџбини у босанском средњем веку. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 271—273, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни Херцеговини, 19. 11. и 8. 12. 1975. у Сарајеву.

132. ЋИРКОВИЋ, СИМА
Једно методолошко упозорење. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 302—303, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, 19. 11. и 8. 12. 1975. у Сарајеву.
133. ДАНИЛОВИЋ, УГЉЕША
Савјетовање у Иванчићима. 1970, VI, 6, с. 253—262, лат.
 Прилог. Сјећање.
134. ДАНИЛОВИЋ, УГЉЕША
О књизи Светозара Вукмановића »Револуција која тече«. 1972, VIII, 8, с. 337—362, лат.
 Детаљан осврт.
135. ДЕГАН, ВЛАДИМИР ЂУРО
Међународноправно уређење положаја Муслимана са освртом на уређење положаја других вјерских и народносних скупина на подручју Југославије. 1972, VIII, 8, с. 55—104, лат.
 Чланак. С. 103—104: International regulation of legal Status of Moslems with reference to the Status of other Religions and national entities in the Yugoslav territory. Summary.
136. ДЕСПОТ, МИРОСЛАВА
Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873/1880. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 237—244, ћир.
 Прилог. С. 244: Zusammenfassung. Ein Beitrag über die Handelsbeziehungen Kroatiens mit Bosnien und der Herzegovina 1873—1880.
137. ДИМИТРИЈЕВИЋ, СЕРГИЈЕ
»Преглед историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 427—437, лат.
 Дискусија члана Редакционог одбора на примједбе о »Прегледу историје СКЈ«.
138. ЂАКОВИЋ, ЛУКА
Прилог освјетљавању политичких кретања у југословенским земљама Аустро-Угарске Монархије 1917—1918. године. 1977, XIII, 13, с. 167—199, лат.
 Чланак. С. 199: Zusammenfassung. Ein Beitrag zur Aufklärung der politischen Bewegungen in den südslavischen Ländern der Osterreichisch — Ungarischen Monarchie in den Jahren 1917 und 1918.
139. ЂАКОВИЋ, ЛУКА
Комбинације мађарских политичких фактора 1915. године око прикључења Босне и Херцеговине Угарској (Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првом свјетском рату). 1979, XV, 16, с. 103—145, ћир.
 Чланак. С. 145: Zusammenfassung. Kombinationen ungarischer politischer Faktoren (im Jahre 1915) um den Anschluss Bosniens und der Herzegowina an Ungaru.

140. БАКОВИЋ, ЛУКА
Буро Баковић у сјећањима чланова његове најуже родбине, другова и пријатеља. 1979, XV, 16, с. 217—221, ћир.
 Прилог.
141. БАКОВИЋ, ЛУКА
Настојања надбискупа Штадлера око стјецања црквене аутономије у Босни и Херцеговини. 1981, XVII, 18, с. 231—255, ћир.
 Прилог.
142. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Потреба сагледања комплексности комунистичког покрета. 1965, I, 1, с. 329—332, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево, 1964.
143. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Поздравне ријечи. 1968, IV, 4, с. 10—11, лат.
 Поздравни говор на отварању Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«, Сарајево 1968.
144. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 565—567, лат.
145. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Значај историје у нашем савременом друштву. 1974, X/II, 10/2, с. 11—30, лат.
 Чланак. С. 28—30: Summary. The Importance of History in Our Contemporary Society.
146. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Неке опште напомене о проблему етничког развитка у историји народа Босне и Херцеговине. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 261—267, ћир.
 Уводно излагање на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
147. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Језик и отаџбина у одређивању природно-етничких одлика. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 271, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини.
148. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
О неким историјско-етничким проблемима у обради турског периода. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 283—287, ћир.
 Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини.
149. БУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Врхунска и народна култура у XIX вијеку. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 320, ћир.

Дискусија на научним скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини.

150. ЂУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Долазак Јосипа Броза Тита на чело Партије 1937. и његово НЕ 1948. године. 1977, XIII, 13, с. 11—16, лат.
Предавање на свечаној академији на Филозофском факултету у Сарајеву. 23. 5. 1977.
151. ЂУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Прилог дискусији о османском друштвеном поретку. 1977, XIII, 13, с. 63—72, лат.
Реферат на савјеговању сарадника на изради »Историје народа Босне и Херцеговине«. С. 71—72: Zusammenfassung. Ein Beitrag zur Diskussion über die osmanische Sozialordnung.
152. ЂУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Поводом једног приручника за историју историографије и историјску методологију. 1977, XIII, 13, с. 355—372, лат.
Осврт на књигу Mirjane Gross Хисторијска знаност — развој, облик и смјерови.
153. ЂУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Историја људи не може бити потпуна негација њихове природности, него... (Како Mirjana Gross тумачи »моје« схватање историје). 1978, XIV, 14/15, с. 441—470, лат.
Полемика с М. Gross. С. 470: Додатак.
154. ЂУРЂЕВ, БРАНИСЛАВ
Ријеч — двије поводом одговора Mirjane Gross (Прилози, год. XV, бр. 16, 239—261). 1980, XVI, 17, с. 305—308, лат.
Полемика.
155. ЂУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Стварање првих органа народне власти у западној Босни. 1965, I, 1, с. 251—299, лат.
Чланак. С. 298—299: Creations of the first Organs of the People's authority in westwrn Bosnia.
156. ЂУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Питање политичке структуре НОР-а. 1965, I, 1, с. 412—416, лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево, 1964.
157. ЂУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
»Прилози за историју социјализма«. 1965, I, 1, с. 467—470, лат.
Приказ часописа.
158. ЂУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
О »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 394—401, лат.
Прилог. Реферат са састанка одржаног 3. 11. 1964. у Сарајеву.

159. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Мишо Лековић: Офанзива пролетерских бригада у лето 1942. године (Војноисторијски институт, Београд, 1965). 1966, II, 2, с. 446—449, лат.
 Приказ.
160. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Новаја и новејшаја историја (Издаје двомјесечно Академија наука СССР-а, Историјски институт, Москва). 1966, II, 2, с. 459—462, лат.
 Приказ часописа.
161. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Поводом 20-годишњице ослобођења земље. 1966, II, 2, с. 485—487, лат.
 Осврт на симпозиј одржан у Загребу 17—19. 1. 1966.
162. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Нека питања из односа националне и класне компоненте НОР-а. 1968, IV, 4, с. 457—470, лат.
 Саопштење на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 470: Summary.
163. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 586—587, лат.
164. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Органи народне власти у Босни и Херцеговини уочи Првог засједања АВНОЈ-а. 1969, V, 5, с. 261—279, лат.
 Чланак. С. 278—279: The organs of national Government in Bosnia — Hercegovina just before the first sitting of AVNOJ. Summary.
165. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
На маргинама двије совјетске књиге о постоктобарском периоду. 1969, V, 5, с. 344—352, лат.
 Приказ.
166. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Новаја и новејшаја историја (Академија наука СССР-а, Институт опште историје, број 1—5, 1969). 1969, V, 5, с. 371—373, лат.
 Приказ.
167. БУРЕТИЋ, ВЕСЕЛИН
Органи народне власти у Босни и Херцеговини између Првог и Другог засједања ЗАВНОБиХ-а. 1970, VI, 6, с. 149—174, лат.
 Чланак. С. 174: Bodies of the people's Government of Bosnia and Hercegovina between the 1st and 2nd sessions of the national anti-fascist people's liberation council. Summary.

168. БУРИЋ, МИРЈАНА
Осврт на уводни дио »Прегледа историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 333—339, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево, 1964.
169. ЕФЕНДИЋ, ЕНИСА
Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (1966, XVI, br. 63 i 64 i 1967, XVII, br. 65 i 66). 1967, III, 3, с. 327—330, лат.
 Приказ.
170. ЕКМЕЧИЋ, МИЛОРАД
Рад Иполита Терлецога на уједињењу хришћанских цркава 1848. године. 1972, VIII, 8, с. 273—280, лат.
171. ЕКМЕЧИЋ, МИЛОРАД
Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године. 1981, XVII, 18, с. 73—99, ћир.
 Чланак. Реферат с XV међународног конгреса историчара. С. 98—99: La Solution d'une crise: Le Congrès de Berlin de 1878 et ses conséquences.
172. ЕКМЕЧИЋ, МИЛОРАД
Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке. 1982, XVIII, 19, с. 9—74, лат.
 Студија. С. 72—74: Summary. The 1882 Insurrection in Herzegovina and its Historical Consequences.
173. ЕРИЋ, МИЛИВОЈЕ
Осврт на увод и прву главу »Прегледа историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 340—343, лат.
 Дискусија.
174. ФИЛИПОВИЋ, НЕДИМ
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 559—565, лат.
175. ФИЛИПОВИЋ, НЕДИМ
О проблемима друштвеног и етничког развитка у доба османске власти. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 274—282, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
176. ФИЛИПОВИЋ, НЕДИМ
О једном аспекту корелације између исламизације и чифтлуочења — Неке импликације исламизације у Босни и Херцеговини. 1981, XVII, 18, с. 25—44, ћир.
 Чланак. С. 43—44: Zusammenfassung. Über einen Aspekt der Korrelation zwischen Islamisierung und »čiftluk« — Schaffung.
177. ФИНЦИ, МОНИ
О социјалној и политичкој диференцијацији међу сарајевским

- Јеврејима у раздобљу 1918—1941.* 1981, XVII, 18, с. 285—296, ћир.
Прилог.
178. ФИНЦИ, МОНИ
О хапшењу комуниста и откривању технике Покрајинског комитета у Сарајеву крајем јуна 1941. године. 1982, XVIII, 19, с. 315—324, лат.
Прилог.
179. ГАЈИЋ, МИЛОРАД
Културна активност у Босни и Херцеговини у току народно-ослободилачког рата. 1968, IV, 4, с. 413—422, лат.
Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 421—422: Summary.
180. ГАКОВИЋ, ЉИЉАНА
Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година X—XI, књига X—XI, Сарајево 1970—71. 1971, VII, 7, с. 283—286, лат.
Приказ.
181. ГАКОВИЋ, МИЛАН
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 578—579, лат.
182. ГАКОВИЋ, МИЛАН
Рјешавање аграрног питања у Босни и Херцеговини 1918—1921. 1970, VI, 6, с. 9—116, лат.
Чланак. С. 115—116: Solution of the agrarian Question in Bosnia and Herzegovina 1918—1921. Summary.
183. ГАКОВИЋ, МИЛАН
Земљораднички посланички клуб у Уставотворној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. 1977, XIII, 13, с. 201—230, лат.
Чланак. С. 230: Zusammenfassung. Abgeordnetenklub der Bauernpartei in der Konstituante des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen.
184. ГАВРИЋ, МИЛАН
Напад на наднице рудара Креке крајем XIX века. 1965, I, 1, с. 9—26, лат.
Чланак. С. 27—28: Резјуме. Снижение оплаты рабочего дня шахтёрам Креки в конце 19 века.
185. ГАВРИЋ, МИЛАН
Коминтерна и КПЈ. 1965, I, 1, с. 361—369, лат.
Прилог дискусији о »Прегледу историје СКЈ«.
186. ГРВЕЉА, ТОНЧИ
Немири сеоског становништва на ливањском подручју 1906. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 365—371, лат.
Прилог.

187. ГРВЕЉА, ТОНЧИ
Буро Баковић — живот и дјело (Грађа за монографију), Хисторијски институт Славоније и Барање, Славонски Брод 1979. 1979, XV, 16, с. 311—314, ћир.
 Приказ.
188. GROSS, MIRJANA
Који су заправо основни проблеми наше хисторијске знаности. 1979, XV, 16, с. 239—261, ћир.
 Poleмика с Б. Ђурђевоm.
189. GROSS, MIRJANA
Два неспојива свијета. 1980, XVI, 17, с. 309—310, лат.
 Одговор на полемички напис Б. Ђурђева.
190. ХАЏИБЕГИЋ, ХАМИД
О изворима за утврђивање броја становништва у периоду турске владавине. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 303—304, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
191. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Владо Стругар: Југословенске социјалдемократске странке 1914—1918. 1965, I, 1, с. 451—454, лат.
 Приказ.
192. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Положај радништва у Босни и Херцеговини до мајских штрајкова 1906. године. 1967, III, 3, с. 47—74, лат.
 Чланак. С. 74: Summary.
193. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. године, том II, књ. I, Сарајево 1963; књига II, Сарајево 1966. Избор, редакција и превод Касима Исовића, издање Архива СР Босне и Херцеговине. 1967, III, 3, с. 267—275, лат.
 Приказ.
194. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Четврта међународна конференција историчара радничког покрета у Лициу. 1968, IV, 4, с. 744—748, лат.
 Осврт.
195. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Улога страног радништва у организовању радничког покрета у Босни и Херцеговини 1878—1906. године. 1969, V, 5, с. 145—163, лат.
 Чланак. С. 163: The Role of foreign labour in the organisation of the worker's Movement in Bosnia-Herzegovina 1878—1906. Summary.

196. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Југословенски историјски часопис бр. 1—2, и 3—4/1968. 1969, V, 5, с. 355—358, лат.
Приказ.
197. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Радничка класа и КПЈ у борби за социјализам у Босни и Херцеговини (Научни скуп одржан у Сарајеву 6. и 7. 11. 1969. године). 1969, V, 5, с. 393, лат.
Осврт. = И. Хаџибеговић.
198. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Поводом обиљежавања 130-годишњице рођења и 70-годишњице смрти Васе Пелагића. 1969, V, 5, с. 462—405, лат.
Осврт на скуп одржан 8. и 9. 12. 1969.
199. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878—1914. године. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 310—317, ћир.
Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
200. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Маргиналије о грађанству и грађанској политици у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 331—333, ћир.
Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
201. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
О привредним приликама у Босни и Херцеговини последњих деценија османске власти. 1977, XIII, 13, с. 97—131, лат.
Чланак. С. 129—131: Zusammenfassung. Über die wirtschaftlichen Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina während der letzten Dezenien der osmanischen Herrschaft.
202. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Др Енвер Реџић, Аустромарксизам и југословенско питање, Институт за савремену историју, ИП »Народна књига«, Београд 1977. 1978, XIV, 14/15, с. 596—601, лат.
Приказ.
203. ХАЏИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Раднички социјалистички покрет у Босни и Херцеговини до краја првог свјетског рата и стварање заједничке државе 1918. године. 1981, XVII, 18, с. 121—153, ћир.
Чланак. С. 151—152: Извори и литература. С. 153: Zusammenfassung. Die sozialistische Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina bis zum Ende des 1. Weltkrieges und die Schaffung eines gemeinsamen Staates i J. 1918.

204. ХАЦИЈАХИЋ, МУХАМЕД
О једном мање познатом домаћем врелу за проучавање цркве босанске. 1974, X/II, 10/2, с. 55—109, лат.
 Чланак. С. 59—64: Факсимили Куновског списка. С. 108—109: Summary. On a Less Known Local Source for the Investigation of the Church of Bosnia.
205. ХАЦИЈАХИЋ, МУХАМЕД
Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 289—300, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
206. ХАЦИЈАХИЋ, МУХАМЕД
Методолошки поступци код утврђивања броја босанске популације у каснијем турском периоду. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 300—301, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини.
207. ХАЦИЈАХИЋ, МУХАМЕД
О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, до окупације 1878. 1981, XVII, 18, с. 203—220, ћир.
 Прилог.
208. ХАЦИРОВИЋ, АХМЕД
Доношење »Уредбе о утврђивању минималних надница, закључивању колективних уговора, помирењу и арбитражи« 13. фебруара 1937. године. 1965, I, 1, с. 97—108, лат.
 Чланак. С. 108: Резјуме.
209. ХАЦИРОВИЋ, АХМЕД
О оцјени улоге КПЈ у формирању политичке свијести народа у годинама пред други свјетски рат. 1965, I, 1, с. 350—352, лат.
 Прилог дискусији о »Прегледу историје СКЈ«.
210. ХАЦИРОВИЋ, АХМЕД
Преглед штрајкова вођених у Босни и Херцеговини од 1935—1941. године. 1966, II, 2, с. 373—394, лат.
 Прилог.
211. ХАЦИРОВИЋ, АХМЕД
Изабрани списи Моше Пијаде, том I, књ. 1—3, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1964—1965. 1966, II, 2, с. 435—439, лат.
 Приказ.
212. ХАЦИРОВИЋ, АХМЕД
Борба Комунистичке партије Југославије за утицај у синдикатима у Босни и Херцеговини уочи другог свјетског рата. 1969, V, 5, с. 87—97, лат.

- Чланак. С. 97: The Fight of the Communist Party of Yugoslavia for Influence in the trade Unions in Bosnia — Hercegovina just before the second World War. Summary.
213. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Пети конгрес историчара Југославије, Охрид од 5—7. IX 1969. године. 1969, V, 5, с. 386—389, лат.
Осврт.
214. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Штрајкови радника у Босни и Херцеговини 1919—1920. 1972, VIII, 8, с. 105—156, лат.
Чланак. С. 155—156: Worker's Strikes in Bosnia and Herzegovina from 1919 to 1920. Summary.
215. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Прилог проучавању положаја радника у Босни и Херцеговини између два рата. 1974, X/II, 10/2, с. 235—266, лат.
Чланак. С. 266: Summary. The Position of Workers in Bosnia and Herzegovina Between the two Wars.
216. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД — КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Одјек устанка аустријских радника у социјалистичкој и комунистичкој штампи Југославије. 1974, X/II, 10/2, с. 347—353, лат.
Прилог. Кореферат с X интернационалне конференције историчара у Линцу.
217. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972, 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 354—358, ћир.
Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
218. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Раднички покрет у Босни и Херцеговини 1907. године (Архив Босне и Херцеговине Сарајево, 1975. г., стр. 471) избор, редакција Касим Исовић. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 429—431, ћир.
Приказ.
219. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Сарајево у револуцији, Револуционарни раднички покрет 1937—1941 (Сарајево, 1976, књига 1). 1977, XIII, 13, с. 389—392, лат.
Приказ.
220. ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Ђуро Ђаковић — живот и дјело (Научни скуп, Славонски Брод, 24. и 25. април 1979. г.). 1979, XV, 16, с. 308—310, ћир.
Приказ.

221. ХАЈДАРХОЏИЋ, ХАМДИЈА
Прилог проучавању прилика у Поповом пољу почетком 18. вијека. 1973, IX/I, 9/1, с. 327—332, лат.
 Прилог.
222. ХАМОВИЋ, МИЛОШ
Социјална, полна и старосна структура погинулих бораца Народноослободилачке војске Југославије у бици на Сутјесци 1943. године. 1974, X/II, 10/2, с. 355—371, лат.
 Прилог.
223. ХАНЦИЋ, АДЕМ
Постанак и развитак Дервенте у XVI стољењу. 1974, X/II, 10/2, с. 111—133, лат.
 Чланак. С. 133: Summary. The origin and the Development of Derventa in the Sixteenth Century.
224. ХАНЦИЋ, АДЕМ
Најранији турски извори о рудницима и трговима у Босни. 1974, X/II, 10/2, с. 155—162, лат.
 Чланак. С. 162: Summary. The earliest Turkish Sources about Mines and Markets in Bosnia.
225. ХАНЦИЋ, АДЕМ
О етничким кретањима у ранијем турском периоду. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 287—289, хир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11 и 8. 12. 1975.
226. ХАНЦИЋ, АДЕМ
О значају путова за развитак градских насеља у Босни у XVI и XVII стољењу. 1977, XIII, 13, с. 73—78, лат.
 Чланак. С. 77—78: Zusammenfassung. Über die Bedeutung der Strassen für die Entwicklung städtischer Ausiedlungen Bosniens im XVI im XVII Jahrhundert.
227. ХАУПТМАН, ФЕРДО
Интернација херцеговачког устаничког војводе Миће Љубибратића у Граци (Грацу) год. 1876/77. 1978, XIV, 14/15, с. 363—370, лат.
 Прилог. С. 370: Die Internierung des Woiwoden aus den herzegovinischen Aufstand, Mićo Ljubibratić, in Graz 1876/77.
228. ХРАВАК, БОГУМИЛ
Момци из Херцеговине и Босне у дубровачком занатству, трговини и поморству у XIV, XV и XVI стољењу. 1973, IX/1, 9/1, с. 23—62, лат.
 Чланак. С. 61—62: Journeymen from Herzegovina and Bosnia in Handicrafts, Commerce and Maritime trade of Dubrovnik in XIV, XV and XVI Centuries.

229. ХРАВАК, БОГУМИЈ
Метали и отопине из Босне и Србије на тржиштима арапских земаља (XIV — XVI в.). 1977, XIII, 13, с. 47—61, лат.
 Чланак. С. 60—61: Zusammenfassung. Metalle und Lösungen ans Bosniens und Serbien auf den Märkten der arabischen Länder im XIV und XV (SIC) Jahrhundert.
230. ХРАВАК, БОГУМИЈ
Арбанаси и њихова Лига према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године. 1979, XV, 16, с. 37—48, ћир.
 Чланак. С. 48: Zusammenfassung. Die Albaner und ihre Liga zur Okkupation Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1878.
231. ХРАВАК, БОГУМИЈ
Требиње, Попово и доња Неретва у хајдучком војевању за време морејског рата. 1980, XVI, 17, с. 69—99, лат.
 Чланак. С. 99: Zusammenfassung. Trebinje, Popovo und das Gebiet der unteren Neretva in den Haiduken — Kämpfen zur Zeit Morea — Krieges.
232. ХРЕЉА, КЕМАЈ
Индустрија и саобраћај у Босни и Херцеговини од 1929—1941. године. 1966, II, 2, с. 123—161, лат.
 Чланак. С. 160—161: Резјуме.
233. ХРЕЉА, КЕМАЈ
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 409—411, лат.
 Дискусија одржана у Сарајеву, 3. 11. 1964.
234. ХУЉИЋ, ВЕСЕЉКО
Априлски рат 1941, Зборник докумената, издање Војноисторијског института, књига 1, Београд, 1969. године. 1970, VI, 6, с. 270—274, лат.
 Приказ.
235. ХУМО, АВДО
О партијском савјетовању у Иванчићима. 1968, IV, 4, с. 645—651, лат.
 Прилог.
236. ХУНСКИ, ВЈЕКОСЛАВА
Научно-издавачка дјелатност у Босни и Херцеговини у оквиру Статистичког департмана Земаљске владе, Метеоролошке станице и Геолошког завода (1878—1918). 1982, XVIII, 19, с. 291—303, лат.
 Прилог.
237. ХУРЕМ, РАСИМ
Осврт на VI главу »Прегледа историје СКЈ« (корекферат). 1965, I, 1, с. 325—328, лат.
 Дискусија вођена у Сарајеву 1964.

233. ХУРЕМ, РАСИМ
Др Јован Марјановић: Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, изд. Института друштвених наука, Одјељење за историјске науке, Серија I — Монографије, 3, Београд, 1963. 1965, I, 1, с. 441—446, лат. Приказ.
239. ХУРЕМ, РАСИМ
Споразуми о сарадњи између државних органа Независне Државе Хрватске и неких четничких одреда у источној Босни 1942. год. 1966, II, 2, с. 285—323, лат. Чланак. С. 324—325: Summary.
240. ХУРЕМ, РАСИМ
Нека запажања о раду на новијој историји у НР Пољској. 1966, II, 2, с. 488—491, лат. Осврт на студијски боравак у Пољској.
241. ХУРЕМ, РАСИМ
О резултатима и проблемима рада на историји народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. 1967, III, 3, с. 235—240, лат. Прилог. Уводно излагање са Савјетовања историчара НОР-а и социјалистичке револуције, Сарајево, 18. и 19. 5. 1967.
242. ХУРЕМ, РАСИМ
Међународна сарадња Института и рад сарадника Института у иностранству у току академске 1966/1967. године. 1967, III, 3, с. 347—348, лат. Извјештај.
243. ХУРЕМ, РАСИМ
Концепције неких муслиманских грађанских политичара о положају Босне и Херцеговине у времену од средине 1943. до краја 1944. године. 1968, IV, 4, с. 533—548, лат. Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 548: Summary.
244. ХУРЕМ, РАСИМ
Историја на македонскиот народ, књига I—III, НИП »Нова Македонија«, Скопје, 1969. 1969, V, 5, с. 339—340, лат. Приказ.
245. ХУРЕМ, РАСИМ
Политичке мјере окупатора и усташа против устанка и народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини у првој половини 1942. године. 1970, VI, 6, с. 125—147, лат. Чланак. С. 146—147: The political measures of the occupiers and the ustaša against the uprising and people's liberation movement in Bosnia and Hercegovina in the first half of 1942. Summary.

246. ХУРЕМ, РАСИМ
Дане Олбина, Ратни дани — Дневник, Сарајево, 1972. 1972, VIII, 8, с. 379—381, лат.
 Приказ.
247. ХУРЕМ, РАСИМ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 402—411, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
248. ХУРЕМ, РАСИМ
О развоју народноослободилачког покрета у источној Босни у другој половини 1942. године. 1977, XIII, 13, с. 231—266, лат.
 Чланак. С. 266: Zusammenfassung. Über die Entwicklung der Volksebefreiungsbewegung in Ost-Bosnien während der zweiten Hälfte des Jahres 1942.
249. ИЛИЋ, ВЕРА
Галиб Шљиво: Клек и Суторина у међународним односима 1815—1878, Филозофски факултет у Београду, Београд 1977. године. 1978, XIV, 14/15, с. 588—591, лат.
 Приказ.
250. ИМАМОВИЋ, ЕНВЕР
Interpretatio Romana у односу на индигене култове римске провинције Далмације. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 13—27, ћир.
 Чланак. С. 26—27: Zusammenfassung. »Interpretatio Romana« im Bezug auf die einheimischen kulte in der römischen Provinz Dalmatia.
251. ИМАМОВИЋ, ЕНВЕР
Да ли је римска Ардуба данашњи Врандук у Босни? 1978, XIV, 14/15, с. 337—347, лат.
 Прилог. С. 347: Zusammenfassung. Ist die römische Arduba das hentige Vranduk in Bosnien.
252. ИМАМОВИЋ, ЕНВЕР
Међашни натписи на подручју римске провинције Далмације. 1980, XVI, 17, с. 27—59, лат.
 Чланак. С. 58—59: Zusammenfassung. Grenzstein-Beschriftungen auf dem Gebiet der römischen Provinz Dalmatien.
253. ИМАМОВИЋ, МУСТАФА
Др Атиф Пуриватра: Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Сарајево 1974. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 431—435, ћир.
 Приказ.

254. ИСОВИЋ, КАСИМ
Др Хамдија Капиџић: Босна и Херцеговина у вријеме аустро-угарске владавине (чланци и расправе), »Свјетлост«, Сарајево 1968. 1968, IV, 4, с. 709—712, лат.
 Приказ.
255. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Питање критерија у историјском истраживању. 1965, I, 1, с. 388—390, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«, Сарајево, 1964.
256. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Хрватска републиканска сељачка странка према Босни и Херцеговини и оријентација Хрвата БиХ до 1923. год. 1966, II, 2, с. 75—121, лат.
 Чланак. С. 120—121: Resume.
257. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Historiographie Yougoslavie (1955—1965), federation des Sociétés historiques de Yougoslavie, Beograd 1965. 1966, II, 2, с. 440—443, лат.
 Приказ.
258. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Активност хрватских странака у Босни и Херцеговини у изборима 1923. године. 1967, III, 3, с. 127—143, лат.
 Чланак. С. 142—143: Summary.
259. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Путови револуције, Загреб, Институт за историју радничког покрета Хрватске, 1966, бр. 7—8. 1967, III, 3, с. 305—312, лат.
 Приказ.
260. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Савјетовање југословенских историчара о реализацији Студијског пројекта Историја радничког покрета и СКЈ за период 1918—1941. године. 1967, III, 3, с. 337—339, лат.
 Осврт.
261. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Однос Хрватске сељачке странке према Босни и Херцеговини до 1928. године. 1968, IV, 4, с. 189—217, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 216—217: Summary.
262. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Јанковић, др Драгослав, Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године. Београд, Савремена администрација, 1967. 1968, IV, 4, с. 705—708, лат.
 Приказ.

263. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Дјелатност Савеза архивских радника Југославије у периоду између V и VI конгреса и рад VI конгреса (Цетиње — Котор, 16—19. X 1968). 1968, IV, 4, с. 752—754, лат.
 Осврт.
264. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Хисторијски зборник, година XIX—XX, Загреб, 1966—1967. 1969, V, 5, с. 359—364, лат.
 Приказ.
265. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Планови, задаци и реализација израде водича кроз фондове наших архивских установа (Савјетовање у Суботици — мај 1969. године). 1969, V, 5, с. 411—413, лат.
 Осврт.
266. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Benedetto Croce, Theorie et historie de l'historiographie, Paris, Droz, 1968, 1971, VII, 7, с. 269—275, лат.
 Приказ.
267. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Ахмед Хаџировић, Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935—1941. Сарајево, Свјетлост, 1972. године. 1972, VIII, 8, с. 373—378, лат.
 Приказ.
268. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Сељаштво Хрватске крајем XIX и почетком XX стољећа и погледи Антуна Радића на његову друштвену улогу. 1973, IX/I, 9/1, с. 79—96, лат.
 Чланак. С. 94—96: *La paysannerie de la Croatie á la fin du XIXe et an début du XXe siècle et les points de vue d'Antun Radić sur son rôle social.*
269. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
VI конгрес историчара Југославије (Будва, 7—10. октобра 1973). 1973, IX/1, 9/1, с. 463—468, лат.
 Осврт.
270. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Хрватска републиканска сељачка странка на парламентарним изборима 1925. године с посебним освртом на Босну и Херцеговину. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 151—175, ћир.
 Чланак. С. 174—175: *Résumé. Le Party paysan republicain croate aux elections parlementaires de 1925, avec un point du vue particulier sur la Bosnie-Herzegovine.*
271. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком

1942. године». *»Свјетлост«*, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 371—374, ћир.
Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
272. ИШЕК, ТОМИСЛАВ
О социјалној структури Хрватске сељачке странке у Босни и Херцеговини до 1929. године. 1978, XIV, 14/15, с. 223—240, лат.
Чланак. С. 239—240: *Résumé. Structure sociale du Parti paysan croate en Bosnie-Herzégovine jusqu'a' 1929.*
273. ЈАКШИЋ, БОЖО
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 406—409, лат.
Дискусија одржана у Сарајеву, 3. 11. 1964.
274. ЈАЛИМАМ, САЛИХ
Драгољуб Драгојевић — Вера Антиќ, Богомилството во средно-вековната изворна граѓа, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1978. 1981, XVII, 18, с. 321—324, ћир.
Приказ.
275. ЈОВАНОВИЋ, ЈОВАН
Извјештај Атанасија Васиљевича Васиљева о завршетку херцеговачког устанка 1875—1878. године. 1977, XIII, 13, с. 328—333, лат.
Прилог.
276. ЈОВАНОВИЋ, ЖАРКО
Милица Дамјановиќ, Напредни покрет студената Београдског универзитета 1919—1929, књига I, Нолит, Београд 1966. 1967, III, 3, с. 276—280, лат.
Приказ.
277. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Неколико примједба и мишљења о »Прегледу историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 396—400, лат.
Дискусија одржана 1964.
278. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
»Путови револуције«, часопис Института за историју радничког покрета — Загреб, 1963, година I, број 1—2. 1965, I, 1, с. 457—460, лат.
Приказ.
279. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 402—406, лат.
Дискусија одржана у Сарајеву, 3. 11. 1964.
280. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Österreichische Osthefte. Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost-und Südosteuropa — Instituts, vormals Arbeitsgemeinschaft Ost 8. Jahrgang (1966, No 1—6; 9. Jahrgang 1967, No 1—4). 1967, III, 3, с. 319—325, лат.
Приказ.

281. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
О проблему утврђивања и озакоњења основних принципа управљања Босном и Херцеговином на почетку аустроугарске окупације. 1968, IV, 4, с. 83—87, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 87: Summary.
282. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
О неким питањима аустроугарске политике према уређењу привредних односа у Македонији и на Балкану за вријеме кризе 1912/1913. године. 1969, V, 5, с. 165—196, лат.
 Чланак. С. 194—196: Some questions of austro-hungarian policy towards the settlement of economic relations in Macedonia and the Balkans during the crisis of 1912/1913. Summary.
283. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Питање жељезничке везе Монархије са Истоком у аустроугарској политици градње прикључних жељезничких линија у правцу Босне послје Берлинског конгреса. 1971, VII, 7, с. 49—82, лат.
 Чланак. С. 80—82: The question of the railroad connection of the monarchy with the east in the austro-hungarian policy of the construction of connecting railroad lines in the direction of Bosnia after the Congress of Berlin. Summary.
284. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Аустроугарски планови градње стратешких жељезница на Балкану уочи кретске кризе и изградња жељезничке пруге према Боки Которској, Требињу и Дубровнику. 1972, VIII, 8, с. 11—31, лат.
 Чланак. С. 30—31: Austro-hungarian plans for the building of strategic railways on the Balkans on the eve of the crete crisis and the building of the railway line towards Boka Kotorska, Trebinje and Dubrovnik. Summary.
285. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД — ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Босна и Херцеговина 1875—1914. у радовима југословенских историчара у посљедњих десет година. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 245—259, ћир.
 Прилог. Текст под бројевима 1, 2. и 4 написао је др Ц. Јузбашкић, а текст означен бројевима 3, 5. и 6 др Н. Шехић.
286. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развика у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 304—310, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
287. ЈУЗБАШИЋ, ЦЕВАД
О аустроугарској колонизационој политици у Босни и Херцеговини послје анексије. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 325—331, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у БиХ.

288. ЈУЗБАШИЋ, ЏЕВАД
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«. »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 388—390, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
289. ЈУЗБАШИЋ, ЏЕВАД
Покушаји стварања политичког савеза вођства српског и муслиманског аутономног покрета у Босни и Херцеговини. 1978, XIV, 14/15, с. 141—202, лат.
 Чланак. С. 197—200: Прилог. Нацрт уговора. С. 200—202: Zusammenfassung. Versuche der Schaffung eines politischen Bündnisses zwischen der Führung der serbischen und der mohammedanischen Autonomiebewegung in Bosnien und der Herzegowina.
290. ЈУЗБАШИЋ, ЏЕВАД
Босанскохерцеговачки сабор и оснивање поштанске штедионице. 1981, XVII, 18, с. 257—271, ћир.
 Прилог.
291. ЈУЗБАШИЋ, ЏЕВАД
О укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје. 1982, XVIII, 19, с. 125—161, лат.
 Чланак. С. 160—161: Zusammenfassung. Über die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreich-ungarische Zollgebiet.
292. КАЦ, ВЕРА
Др Најдан Пашић, Социјалистичко самоуправљање у Југославији, »Радничка штампa«, Београд 1978. 1979, XV, 16, с. 327—330, ћир.
 Приказ.
293. КАЦ, ВЕРА
Др Драго Боровчанин, Изградња босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а, »Свјетлост«, Сарајево 1979. 1980, XVI, 17, с. 343—346, лат.
 Приказ.
294. КАЦ, ВЕРА
Др Илијас Хаџибеговић, Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године, Сарајево, »Свјетлост«, 1980. 1981, XVII, 18, с. 345—348, ћир.
 Приказ.
295. КАЧАВЕНДА, ПЕТАР
Прилог питању односа Команде босанских четника и Врховне команде Драже Михаиловића (1942). 1972, VIII, 8, с. 257—270, лат.
 Чланак. С. 269—270: A supplement of the question of the relations between chetniks command in Bosnia and the supreme command of Draža Mihailović (1942). Summary.

296. КАПИЦИЋ, ХАМДИЈА
Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске управе (државноправни односи). 1968, IV, 4, с. 59—81, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 80—81: Summary.
297. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Глас слободе од 1909—1929. године и његов значај за проучавање историје радничког покрета у Босни и Херцеговини. 1966, II, 2, с. 27—74, лат.
 Чланак. С. 71—72: Додатак — Најважнији библиографски подаци о Гласу слободе. С. 72—74: Резјуме.
298. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Облици подрике радничког покрета у Босни и Херцеговини револуцијама у Русији и Мађарској до конца 1920. године. 1967, III, 3, с. 75—86, лат.
 Чланак. С. 75: Summary.
299. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XV (1964), Сарајево 1966. године. 1967, III, 3, с. 290—293, лат.
 Приказ.
300. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XVI (1965), Сарајево 1967. 1968, IV, 4, с. 715—717, лат.
 Приказ.
301. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XVII (1966—1967), Сарајево 1969. године. 1969, V, 5, с. 353—354, лат.
 Приказ.
302. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Научни скуп Раднички покрет и КПЈ у Србији 1919—1941. 1969, V, 5, с. 394—397, лат.
 Осврт на скуп одржан у Београду 24. и 25. 11. 1969.
303. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Прилози за историју социјализма, бр. 6, Институт за савремену историју, Београд 1969. године. 1970, VI, 6, с. 278—280, лат.
 Приказ.
304. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Други (Вуковарски) конгрес КПЈ 1920 (Симпозијум одржан у Вуковару 22. и 23. јуна 1970). 1970, VI, 6, с. 295—298, лат.
 Осврт.
305. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ — ХАЦИБЕГОВИЋ, ИЛИЈАС
Улога Гласа слободе у ширењу социјалистичких идеја у Босни

- и Херцеговини од 1909—1919. године. 1971, VII, 7, с. 183—197, лат.
Прилог.
306. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XVIII (1968/69), Сарајево 1970. 1971, VII, 7, с. 279—281, лат.
Приказ.
307. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Почеци социјалистичке штампе на Балкану (Осврт на међународни научни скуп, одржан 20. и 21. XII 1971. у Београду). 1971, VII, 7, с. 299—303, лат.
308. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ — ХАЏИРОВИЋ, АХМЕД
Политика великих сила на Балкану уочи и на почетку другог свјетског рата (Међународна конференција, Софија 21—26. април 1971). 1971, VII, 7, с. 305—309, лат.
Осврт.
309. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Сарадња Социјалистичке радне групе »Уједињење« и Обласног одбора Социјалистичке партије Југославије за БиХ (1925—1929). 1973, IX/I, 9/1, с. 243—269, лат.
Чланак. С. 268—269: The cooperation of the worker's group »Ujedinjenje« (Unity) with the area committee for Bosnia and Herzegovina of the Socialistic party of Yugoslavia. Resume.
310. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Девета интернационална конференција историчара радничког покрета у Линцу од 11. до 15. септембра 1973. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 469—474, лат.
Осврт.
311. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Конституисање реформистичког радничког покрета у Југославији концем 1921. и почетком 1922. г. 1974, X/II, 10/2, с. 267—317, лат.
Чланак. С. 317: Summary. The constituting of reformist working class movement in Yugoslavia at the end of 1921. and the beginning of 1922.
312. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
О основним претпоставкама развитка радничког покрета у Босни и Херцеговини између два свјетска рата с посебним освртом на реформистички правац. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 113—132, ћир.
Чланак. С. 131—132: Zusammenfassung. Die Grundvoranssetzungen der entwicklung der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina zwischen den zwei weltkriegen, besonders hinsichtlich der reformistischen Richtung.

313. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 387—388, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
314. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Дјелатност Буре Баковића у радничком покрету у Босни и Херцеговини од 1905. до 1921. године. 1979, XV, 16, с. 11—20, ћир.
 Чланак.
315. КАРАБЕГОВИЋ, ИБРАХИМ
Кратак преглед рада Института за историју у Сарајеву у 1981. години. 1982, XVIII, 19, с. 365—375, лат.
 Годишњи извјештај о раду Института.
316. КАРАМАН, ИГОР
Проблеми економске интеграције хрватских земаља у Хабзбуршкој Монархији 1850—1918. 1973, IX/I, 9/1, с. 63—77, лат.
 Чланак. С. 76—77: Die probleme der wirtschaftlichen Integration der kroatischen Länder im Rahmen der Habsburger Monarchie 1850—1918. Zusammenfassung.
317. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Klaus Kreiser, Werner Diem, Hans Georg Majer: Lexicon der Islamischen Welt, 1—3, BD., Stuttgart 1974. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 428—429, ћир.
 Приказ.
318. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Проглас муслиманске академске омладине у Бечу од 1907. године. 1977, XIII, 13, с. 334—345, лат.
 Прилог. С. 345: Zusammenfassung. Aufruf der Moslimischen akademischen Jugend in Wien 1907.
319. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Преузимање »Гајрета« од стране Егзекутивног одбора Муслиманске народне организације 1907. године. 1978, XIV, 14/15, с. 203—222, лат.
 Чланак. С. 222: Zusammenfassung. Die Übernahme der Gesellschaft »Gajret« durch das Exekutivkomitee der Mohammedanischen Volksorganisation im Jahre 1907.
320. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Утицај комуниста на рад »Гајрета« у Мостару уочи другог свјетског рата. 1979, XV, 16, с. 147—161, ћир.
 Чланак. С. 160—161: Zusammenfassung. Der Einfluss der Kommunisten auf das »Gajret« in Mostar von Beginn des 2. Weltkrieges.

321. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Конгрес Муслимана интелектуалаца у Сарајеву 1928. године. 1980, XVI, 17, с. 175—190, лат.
 Чланак. С. 190: Zusammenfassung. Der Kongress der mohamedanischen Intellektuellen von 1928 in Sarajevo.
322. КЕМУРА, ИБРАХИМ
Политички мотиви оснивања Културно-просвјетног друштва »Народна узданица«. 1982, XVIII, 19, с. 305—313, лат.
 Прилог.
323. КЛАИЋ, НАДА
Из проблематике средњовјековне повијести Босне. 1978, XIV, 14/15, с. 17—79, лат.
 Чланак. С. 77—79: Zusammenfassung. Zur Problematik der Geschichte des bosnischen Mittelalters.
324. КЛАРИЋ, СЛАВИЦА
Прилог проучавању послужератне обнове и изградње порушених насеља у Босни и Херцеговини. 1981, XVII, 18, с. 311—317, ћир.
 Прилог.
325. КЛАРИЋ, ТИХОМИР
Др Милан М. Миладиновић, Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945, Лесковац, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књига 27, 1980. 1981, XVII, 18, с. 357—361, ћир.
 Приказ.
326. КЛАРИЋ, ТИХОМИР
Сарајево у револуцији I—IV, Сарајево, Историјски архив Сарајево, 1976—1981. 1982, XVIII, 19, с. 332—340, лат.
 Осврт.
327. КЛАРИЋ, ТИХОМИР
Обласна партијска савјетовања на Шехитлуцима (јун—јул 1941), Зборник радова, Бањалука, Институт за историју у Бањалуци, 1981. 1982, XVIII, 19, с. 341—345, лат.
 Приказ.
328. КЛАРИЋ, ТИХОМИР
Научни скуп Обласна партијска конференција КПЈ за Босанску крајину 21—23. 2. 1942. у Скендер-Вакуфу, Скендер-Вакуф, 21—23. 2. 1982. 1982, XVIII, 19, с. 358—363, лат.
 Осврт.
329. КЉАКОВИЋ, ВОЈМИР
Југословенска емигрантска влада према питању Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 307—315, лат.
 Саопштење на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 314—315: Summary.

330. КЉАКОВИЋ, ВОЈМИР
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 568—571, лат.
 Скуп одржан у Сарајеву, 18—20. 11. 1968.
331. КНАПИЧ—КРХЕН, ЦВЕТКА
Gerhard Botz, »Die Eingliederung Österreichs in den Deutschen Reich«, Planung und Verwirklichung des politischen administrativen Anschlusses (1938—1940), Linz 1972. 1973, IX/I, 9/1, с. 417—420, лат.
 Приказ.
332. КОЈОВИЋ, ДУШАН
Гласник на Институтот за национална историја, година 1968, књига I и II, Скопје 1968. 1969, V, 5, с. 365—367, лат.
 Приказ.
333. КОЛАР—ДИМИТРИЈЕВИЋ, МИРА
Рад Ивана Крндеља у Градском заступству Загреб од 1925. до 1928. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 227—241, лат.
 Чланак. С. 241: The work of Ivan Krndelj in the town representation of the town of Zagreb from 1925 to 1928. Resume.
334. КОЊЕВИЋ, МИЛЕ
Мјесто и улога »Хрватског државног сабора« у усташкој политици 1942. године. 1971, VII, 7, с. 115—135, лат.
 Чланак. С. 134—135: The place and role of the »Hrvatski državni sabor« (Croatian state parliament) in the Ustasha Political Maneuvers at 1942. Summary.
335. КОЊЕВИЋ, МИЛЕ
Др Рене Ловренчић, Генеза политике »новог курса«, Институт за хрватску повијест Свеучилишта у Загребу, Загреб 1972. 1972, VIII, 8, с. 365—367, лат.
 Приказ.
336. КОЊЕВИЋ, МИЛЕ
Опћински избори у Бановини Хрватској 19. маја 1940. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 271—300, лат.
 Чланак. С. 299—300: The municipal election in Banovina Croatia. Resume.
337. КОЊЕВИЋ, МИЛЕ
Однос Извршног одбора Хрватске (републиканске) сељачке странке према ЈНОФ (НФ) 1944—1945. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 207—220, ћир.
 Чланак. С. 220: Zusammenfassung. Das Verhältnis des Exekutivkomitees der Kroatischen (Republikanischen) Bauernpartei zu der J. N. O. F. (N. F.) 1944—1945.

338. КОВАЧЕВИЋ, БРАНА
Сјећање на Покрајинско партијско савјетовање у Иванчићима јануара 1942. 1968, IV, 4, с. 662—667, лат.
 Прилог.
339. КОВАЧЕВИЋ, ДУШАНКА
Организација КПЈ у Подгрмечу за вријеме народнослободилачке борбе. 1980, XVI, 17, с. 283—303, лат.
 Прилог. Саопштење с Научног скупа »Подгрмеч у НОБ«.
340. КРАЈЧОВИЋ, МИЛАН
Словаци и српско-хрватски односи за вријеме велике источне кризе 1875—1878. 1982, XVIII, 19, с. 105—123, лат.
 Чланак. С. 123: Zusammenfassung. Die Slowaken und die serbisch-kroatischen Beziehungen zur Zeit der grossen Ostkrise 1875—78.
341. КРАЉАЧИЋ, ТОМИСЛАВ — ЧАНКОВИЋ, МИОДРАГ
Мемоарска грађа као историјски извор и проблем њеног прикупљања, архивистичког сређивања и обраде. 1966, II, 2, с. 329—342, лат.
 Прилог. С. 341—342: Резјуме.
342. КРАЉАЧИЋ, ТОМИСЛАВ
Главна изложба Музеја револуције Босне и Херцеговине. 1967, III, 3, с. 333—336, лат.
 Осврт.
343. КРАЉАЧИЋ, ТОМИСЛАВ
Народна радикална странка у Босни и Херцеговини на изборима за уставотворну скупштину. 1969, V, 5, с. 197—216, лат.
 Чланак. С. 215—216: The National radical party in Bosnia-Herzegovina in the elections for the constituent assembly. Summary.
344. КРАЉАЧИЋ, ТОМИСЛАВ
Калајева политичка прошлост и дјелатност до 1882. године. 1981, XVII, 18, с. 101—120, ћир.
 Чланак. С. 119—120: Zusammenfassung. Kalláys politische Vergangenheit und Wirken bis zum Jahre 1882.
345. КРЕСО, МУХАРЕМ
Измјене у апарату њемачке окупационе управе у Југославији у првој половини 1943. године. 1970, VI, 6, с. 175—202, лат.
 Чланак. С. 202: Changes in the organization of the german occupational government in Yugoslavia in the first half of 1943. Summary.
346. КРИСТИЋ, СЛОБОДАН
Осврт на изворе и литературу за изучавање друштвено-економских промјена у Босни и Херцеговини 1945—1950. 1978, XIV, 14/15, с. 427—440, лат.
 Прилог. С. 440: Zusammenfassung. Ein Rückblick auf Quellenan-

- gaben und Literatur für die Untersuchung gesellschaftlich-ökonomischer Veränderungen in Bosnia und der Herzegowina 1945—1950.
347. КРИЗМАН, БОГДАН
Босна и Херцеговина и југословенско питање у 1918. години. 1968, IV, 4, с. 89—122, лат.
 Чланак. Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 122: Summary.
348. КРИЗМАН, БОГДАН
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 567—568 и 575—577, лат.
349. КРНДИЈА, ДРАГО
Активност ЗАВНОБиХ-а у области привреде. 1968, IV, 4, с. 367—387, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 386—387: Summary.
350. КРУШЕВАЦ, ТОДОР
Листови Дон Фране Милићевића. 1973, IX/I, 9/1, с. 333—363, лат.
 Прилог. О листовима »Херцеговачки босиљак«, »Нови херцеговачки босиљак« и »Глас Херцеговца«.
351. ЛАТАС, БРАНКО
Сарадња четника и Немаца против главне оперативне групе дивизија НОВЈ у долини Неретве (фебруар—март 1943). 1980, XVI, 17, с. 191—226, лат.
 Чланак. С. 225—226: Zusammenfassung. Die Zusammenarbeit von Tshetniks und Deutschen in den Kämpfen gegen die Hantoperativgruppe der Divisionen des NOVJ im Neretva — Tal (Februar — März 1943).
352. LAY, ERNEST
Franz Osterroth — Dieter Schuster: Chronik der deutschen sozialdemokratie, izdanje J. H. W. Dietz NACHF. GMBH, Hanover 1963. 1966, II, 2, с. 427—429, лат.
 Приказ.
353. LAY, ERNEST
Bert Andrëas: Le manifeste communiste de Marx et Engels (Histoire et bibliographie, 1848—1918) — Feltrinelli editore, Milano 1963. 1966, II, 2, с. 430—434, лат.
 Приказ.
354. LAY, ERNEST
Два приступа 27. марту 1941. у нашој историографији (Никола Б. Миловановић: Војни пуч и 27. март 1941. године — издање:

- »Просвета« — Београд 1960; и др Фердо Чулиновић: Двадесет-седми март — издање ЈАЗУ — Загреб 1965 са резимеом на енглеском језику). 1967, III, 3, с. 281—284, лат.
Приказ.
355. LAY, ERNEST
Архивски вјесник (Свезак I/1958; свезак II/1959; свезак III/1960; свезак IV—V/1962; свезак VI/1963; свезак VII—VIII/1964—1965) — Загреб. 1967, III, 3, с. 313—318, лат.
Приказ.
356. ЛЕВИ, МОНИ
Из револуционарног студентског покрета у Бечу. 1970, VI, 6, с. 217—243, лат.
Прилог. Сјећање.
357. ЛЕВИ, МОНИ
У казаматима Краљевине Југославије. 1971, VII, 7, с. 225—266, лат.
Прилог. Сјећање.
358. ЛУКАЧ, ДУШАН
Бања Лука у првим данима окупације. 1965, I, 1, с. 229—249, лат.
Чланак. С. 249: Banja Luka in the first days of the occupation.
359. ЛУКАЧ, ДУШАН
О потреби ширег изучавања услова који су допринијели различитом односу појединих слојева и група према устанку 1941. године. 1965, I, 1, с. 401—404, лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.
360. ЛУКАЧ, ДУШАН
Прилог изучавању националног питања у БиХ у периоду НОР-а. 1968, IV, 4, с. 471—490, лат.
Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 490: Summary.
361. ЛУКАЧ, ДУШАН
Др Здравко Антонић, Устанак у источној и централној Босни 1941, Војноисторијски завод, Београд 1973. 1973, IX/I, 9/1, с. 431—434, лат.
Приказ.
362. ЛУКАЧ, ДУШАН
Др Најдан Пашић, Национално питање у савременој епохи, Београд 1973. 1974, X/II, 10/2, с. 421—425, лат.
Приказ.
363. МАЏАР, БОЖО
Конвенција о положају православне цркве у Босни и Херцеговини закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 79—97, ћир.

- Чланак. С. 97: Zusammenfassung. Die Konvention über die Stellung der orthodoxen Kirche in Bosnien und der Herzegowina, abgeschlossen 1880 zwischen Oesterreich-Ungarn und dem Patriarchat von Konstantinopel.
364. МАЏАР, БОЖО
Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско-просвјетну самоуправу. 1979, XV, 16, с. 77—102, ћир.
 Чланак. С. 101—102: Zusammenfassung. Das Wirken der serbischen Opposition in Mostar in der ersten Phase des Kampfes um Selbstverwaltung in Glaubens- und Erziehungsfragen.
365. МАСЛО, АДЕМ
Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том XII, књ. 4, издање Војноисторијског института, Београд 1979. Документи Њемачког Рајха из 1944. и 1945. године. 1980, XVI, 17, с. 359—362, лат.
 Приказ.
366. МЕМИЋ, МУСТАФА
Карактеристике покрета отпора против спровођења одлука Берлинског конгреса у гусињском округу (1878—1880). 1979, XV, 16, с. 49—76, ћир.
 Чланак. С. 75—76: Zusammenfassung. Kennzeichnende Merkmale der Widerstandsbewegung gegen die Durchführung der Beschlüsse des Berliner Kongresses im Bezirk von Gusinje (1878—1880).
367. МИЋАНОВИЋ, СЛАВКО
О процесу политичког одређивања у Семберији посљедњих година пред рат и у току рата. 1971, VII, 7, с. 199—223, лат.
 Прилог. Саопштење с Научног скупа »Семберија у НОВ-и«.
368. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Политичко организовање графичких радника Босне и Херцеговине 1903—1941. године. 1974, X/II, 10/2, с. 215—234, лат.
 Чланак. С. 234: Summary. The political organizing of the graphic workers of Bosnia and Herzegovina 1903—1941.
369. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Лист »Ослобођење« као историјски извор. 1977, XIII, 13, с. 346—354, лат.
 Прилог. С. 354: Zusammenfassung. Das Blatt »Oslobodenje« als geschichtliche Quelle.
370. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Организационо-политичка изградња Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине 1945—1963. године. 1978, XIV, 14/15, с. 309—335, лат.
 Чланак. С. 334—335: Zusammenfassung. Organisatorisch-politischer Aufbau des Sozialistischen Bundes der Werktätigen Bosniens und der Herzegowina von 1945—1963.

371. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Библиографија издања Института за историју у Сарајеву и објављених радова сарадника Института 1959—1978. 1978, XIV, 14/15, с. 471—575, лат.
372. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Др Ахмед Хаџировић: Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918—1941. Издање Института за историју у Сарајеву и Издавачке организације »Рад« у Београду, Београд 1978. 1978, XIV, 14/15, с. 601—605, лат.
 Приказ.
373. МИЛИЧИЋ, БУДИМИР
Привредни развитак Сарајева 1919—1941. године. 1981, XVII, 18, с. 155—202, ћир.
 Чланак. С. 200—202: Zusammenfassung. Die wirtschaftliche Entwicklung Sarajevos von 1919—1941.
374. МИЉАНОВИЋ, МИТАР
Поводом педесетогодишњице Комунистичке интернационале. Маргиналије уз теоријску и практичну дјелатност Коминтерне. 1969, V, 5, с. 127—143, лат.
 Чланак. С. 142—143: On the occasion of the Communist internationals — marginal notes with the practical and theoretical activities of the Comintern. Summary.
375. МИТРАШЕВИЋ, ВЕСЕЛИН
Принципи микрофилмовања архивске грађе и друге документације и проблем сређивања и обраде микрофилмова. 1966, II, 2, с. 343—371, лат.
 Прилог. С. 370—371: Summary.
376. МИТРАШЕВИЋ, ВЕСЕЛИН
Фонд ЗАВНОБиХ-а као извор за проучавање босанскохерцеговачке државности. 1968, IV, 4, с. 549—558, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 558: Summary.
377. МИТРАШЕВИЋ, ВЕСЕЛИН
Нека питања из рада на реконструкцији и сређивању фондова грађе настале у институцијама радничког покрета, НОП-а и народне револуције у Босни и Херцеговини. 1968, IV, 4, с. 669—680, лат.
 Прилог.
378. МИТРАШЕВИЋ, ВЕСЕЛИН
Савезно савјетовање архивских радника Југославије у Охриду 3. и 4. септембра 1969. године. 1969, V, 5, с. 406—410, лат.
 Осврт.
379. МИТРАШЕВИЋ, ВЕСЕЛИН
Треће савезно савјетовање архивских радника Југославије. 1970, VI, 6, с. 302—305, лат.
 Осврт.

380. МИТРОВИЋ, ПАВЛЕ
Из културне историје радничког покрета Босне и Херцеговине до 1918. године. 1972, VIII, 8, с. 281—304, лат.
 Прилог.
381. МОРАЧА, ПЕРО
»Преглед историје СКЈ«. 1965, I, 1, с. 424—276 (SIC), лат.
 Одговор члана Редакционог одбора на примједбе у дискусији о
»Прегледу историје СКЈ«.
382. МОРАЧА, ПЕРО
НОП у Босни и Херцеговини у вријеме оснивања ЗАВНОБиХ-а.
 1968, IV, 4, с. 241—252, лат.
 Саопштење с Научног скупа *»Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«.* С. 251—252: Summary.
383. МОРАЧА, ПЕРО
Партизански рат и село у нашем НОР-у. 1971, VII, 7, с. 103—
 —114, лат.
 Чланак. С. 113—114: The pertizan war and the village in the people's liberation war.
384. МУШЕТА, ВЕСНА
Новији уџбеници о помоћним историјских (SIC) наукама. 1973,
 IX/I, 9/1, с. 443—448, лат.
 Приказ књига др Стјепана Антољака, Бартола Змајића и Ј.
 Стипишића.
385. НАГРАДИЋ, СЛОБОДАН
Војници револуције, »Народна армија«, Београд, 1980. 1982,
 XVIII, 19, с. 345—348, лат.
 Приказ.
386. НАГРАДИЋ, СЛОБОДАН
Тито — врховни командант, НИУ »Народна армија«, Београд,
 1980. 1982, XVIII, 19, с. 348—349, лат.
 Приказ.
387. НАУМОВ, Е. П.
Боснијско средње векове в советској историческој литератури.
 1982, XVIII, 19, с. 237—252, ћир.
 Прилог. Објављено на руском језику.
388. НЕЋАС, СТИВОР
Анексија Босне и Херцеговине и чешка буржоаска политика.
 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 99—112, ћир.
 Чланак. С. 111—112: Zusammenfassung. Die Aunexion Bosniens
 und der Herzegowina und die Politik der tschechischen Bourgeoisie.
389. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Раднички покрет у Босни и Херцеговини у првој половини 1921.
године. 1965, I, 1, с. 55—95, лат.
 Чланак. С. 94—95: The labour movement of Bosnia and Hercegovina in the first half of 1921 year.

390. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Напомене о образовању СКОЈ-а о доношењу Обзнане и обнављању организација КПЈ у првој половини 1921. године. 1965, I, 1, с. 344—349, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.
391. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Са непознатих страница. 1966, II, 2, с. 450—455, лат.
 Приказ монографије »Трговински и угоститељски радници Босне и Херцеговине у борби за своја права«.
392. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XIII — 1968 — Part 1—3, издавач International Institut voor sociale Geschiedenis, Amsterdam. 1969, V, 5, с. 368—370, лат.
 Приказ.
393. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XIV — 1969 — Part 1—3; издавач International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. 1970, VI, 6, с. 237—289, лат.
 Приказ.
394. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Независни синдикати у Босни и Херцеговини у периоду 1921. до 1924. године. 1971, VII, 7, с. 83—102, лат.
 Чланак. С. 101—102: The independent trade unions in Bosnia and Herzegovina in the period from 1921. to 1924. Summary.
395. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XV — 1970 — Part 1—3; издавач International Institut vor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. 1971, VII, 7, с. 291—295, лат.
 Приказ.
396. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Седма интернационална конференција историчара радничког покрета у Лициу од 15—18. септембра 1971. 1971, VII, 7, с. 311—315, лат.
 Осврт.
397. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Дјеловање комуниста у синдикатима у Босни и Херцеговини од 1925. до 1929. године. 1972, VIII, 8, с. 157—185, лат.
 Чланак. С. 184—185: Activities of the communists in trade unions in Bosnia and Herzegovina 1925—1929.
398. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Др Петар Милосављевић, Положај радничке класе у Србији 1918—1929. Издавачко предузеће »Рад«, Београд, 1972, Издавачки Институт за историју радничког покрета Србије. 1972, VIII, 8, с. 369—372, лат.
 Приказ.

399. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XVI — 1971. Part 1—2, izdavač International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. 1972, VIII, 8, с. 385—388, лат.
 Приказ.
400. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Фонд Земаљског извршног (Главног) одбора Народног фронта Босне и Херцеговине 1945—1953. године у Архиву Босне и Херцеговине. 1973, IX/I, 9/1, с. 399—410, лат.
 Прилог.
401. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Лукач др Душан, Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918—1941, Издавач Институт за савремену историју и НИП Export-press — Београд 1972. 1973, IX/I, 9/1, с. 421—429, лат.
402. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XVII — 1972, Parts 1—3, izdavač, International Institut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam. 1973, IX/I, 9/1, с. 453—459, лат.
 Приказ.
403. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
International review of social history, volume XVIII — 1973. Parts 1—3, izdavač, International Institut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam. 1974, X/II, 10/2, с. 413—419, лат.
 Приказ.
404. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
XI међународна конференција историчара радничког покрета у Линцу 9—13. септембра 1975. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 435—438, ћир.
 Осврт.
405. НЕДИМОВИЋ, УРОШ
Научни скуп »Живот и дјело Владимира Чопића« (Сењ 1—2. X 1976). 1977, XIII, 13, с. 386—389, лат.
 Осврт.
406. НИКОЛИЋ, ДАНКА
Стеван Белић, На бојним пољима Шпаније, Народна армија, Београд 1970. 1971, VII, 7, с. 277—278, лат.
 Приказ.
407. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Средњовјековна Босна и европска култура. Радови III, издања Музеја града Зенице 1973. 1974, X/II, 10/2, с. 375—380, лат.
 Приказ.

408. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Др Павао Анђелић: Хисторијски споменици Коњица и околине I, Коњиц 1975. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 413—415, ћир. Приказ.
409. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Војвода Иваниш Павловић. 1978, XIV, 14/15, с. 349—361, лат. Прилог. С. 361: Zusammenfassung. Woiwode Ivaniš Pavlović.
410. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Здравко Кајмаковић: Георгије Митрофановић, »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево 1977. 1978, XIV, 14/15, с. 582—585, лат. Приказ.
411. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Учешће војводе Петра и кнеза Николе Павловића у политичком животу средњовјековне Босне. 1980, XVI, 17, с. 61—68, лат. Чланак. С. 68: Zusammenfassung. Der Anteil von Herzog Petar und Fürst Nikola Pavlović ma politischen Leben des mittelalterlichen Bosniens.
412. НИЛЕВИЋ, БОРИС
О рађању новог друштва и цивилизације у дјелу проф. Десанке Ковачевић — Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, ИП »Веселин Маслеша«, Сарајево 1978. 1980, XVI, 17, с. 311—313, лат. Приказ.
413. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Хиландар, Југословенска ревија, Београд 1978. 1980, XVI, 17, с. 313—316, лат. Приказ.
414. НИЛЕВИЋ, БОРИС
Мухамед А. Карамехмедовић, Умјетничка обрада метала, Библиотека »Културно наслеђе«, ИРО »Веселин Маслеша« ОО Издавачка дјелатност, Сарајево 1980. 1981, XVII, 18, с. 319—321, ћир. Приказ.
415. ОДИЋ, СЛАВКО Ф.
Војнополитички положај окупатора и квислинга и њихових сарадника крајем 1943. године. 1968, IV, 4, с. 267—285, лат. Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 284—285: Summary.
416. О ДОСАДАШЊОЈ ДЈЕЛАТНОСТИ ИНСТИТУТА. 1965, I, 1, с. 479—483, лат.
Извјештај о дјелатности Института до покретања »Прилога«.

417. ОШТРИЋ, ВЛАДО
О односима између Васе Пелагића и радничког покрета у Хрватској. 1969, V, 5, с. 293—314, лат.
 Чланак. С. 314: Concerning the relations between Vaso Pelagić and the workers movement in Croatia. Summary.
418. ОШТРИЋ, ВЛАДО
Везе и сурадња између типографа у Босни и Херцеговини и Хрватског типографског друштва до 1903. године. 1971, VII, 7, с. 163—182, лат.
 Прилог.
419. ОТАШЕВИЋ, ДУШКО
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 411—413, лат.
 Прилог. Дискусија одржана у Сарајеву, новембра 1964.
420. ПАПИЋ, МИТАР
Шездесет година часописа преглед (SIC). 1970, VI, 6, с. 205—215, лат.
 Прилог.
421. ПЕДЕРИН, ИВАН
Господарски разлози аустроугарске окупације Босне и Херцеговине и развој њене привреде 1878—1918, у свјетлу аустријске путописне литературе. 1982, XVIII, 19, с. 271—289, лат.
 Прилог.
422. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
Еширеф Ковачевић, Границе босанског пашалука према Аустрији и Млетачкој Републици по одредбама Карловачког мира, »Свјетлост«, Сарајево 1973. 1974, X/II, 10/2, с. 391—393, лат.
 Приказ.
423. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
Халил Иналџик: Османско Царство класичног доба од 1300—1600, Српска књижевна задруга, Београд 1974. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 424—425, ћир.
 Приказ.
424. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
Радован Самарџић: Сулејман и Рокселана, Српска књижевна задруга, коло LXIX, књига 463, Београд 1976. 1978, XIV, 14/15, с. 577—582, лат.
 Приказ.
425. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
О приликама у босанском ејалету првих година XVIII стољећа. 1979, XV, 16, с. 197—204, ћир.
 Прилог.

426. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
Походи босанских паша на Црну Гору од 1706—1714. године. 1980, XVI, 17, с. 101—127, лат.
 Чланак. С. 127: Zusammenfassung. Feldzüge bosnischer Paschas nach Montenegro (1706—1714).
427. ПЕЛИДИЈА, ЕНЕС
О улози руског пуковника Михаила Милорадовића у дизању устанка црногорских, брдских и херцеговачких племена 1711. године против турске власти. 1981, XVII, 18, с. 221—229, ћир.
 Прилог.
428. ПЕНАВА, СЕНИЈА
Хамдија Поздерац, Прилог проучавању националних односа и социјалистичког заједништва, »Свјетлост«, Сарајево 1978. 1979, XV, 16, с. 314—317, ћир.
 Приказ.
429. ПЕНАВА, СЕНИЈА
Јованка Кеџман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918—1941, Народна књига и Институт за савремену историју, Београд 1978. 1980, XVI, 17, с. 340—343, лат.
 Приказ.
430. ПЕНАВА, СЕНИЈА
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XXVIII—XXX, 1977—1979, Сарајево 1979. 1980, XVI, 17, с. 356—359, лат.
 Приказ.
431. ПЕНАВА, СЕНИЈА
Извори и литература о проблемима еманципације муслиманске жене у Босни и Херцеговини. 1981, XVII, 18, с. 273—284, ћир.
 Прилог.
432. ПЕНАВА, СЕНИЈА
Херцеговина — часопис за културно и историјско наслеђе, Архив Херцеговине Мостар, Музеј Херцеговине Мостар, Регионални завод за заштиту споменика културе и природе Мостар, Мостар 1981, 1. 1982, XVIII, 19, с. 350—352, лат.
 Приказ.
433. ПЕТРАНОВИЋ, БРАНКО
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«. 1966, II, 2, с. 421—424, лат.
 Прилог. Дискусија одржана у Сарајеву, новембра 1964.
434. ПЕТРОВИЋ, РАДЕ
Отпор аустроугарској окупацији и прилике у Босни и Херцеговини 1878. године (Према извјештајима Талијанског конзу-

лата у Сарајеву). 1978, XIV, 14/15, с. 371—398, лат.
Прилог. С. 398: Zusammenfassung. Der Widerstand gegen die österreich-ungarische Okkupation und die Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina im Jahre 1878 (Nach den Berichten des Italienischen Konsulats in Sarajevo).

435. ПЕТРОВИЋ, РАДЕ

Почеци сарадње Јевђевића и Бирчанина са талијанским окупатором 1941. године (Прилог историји четничко-талијанске колаборације 1941). 1982, XVIII, 19, с. 203—235, лат.

Чланак. С. 234—235: Zusammenfassung. Die Anfänge der Zusammenarbeit zwischen Jevđević, Birčanin und dem italienischen Okkupanten i J. 1941.

436. ПОТОГИЈА, ФАХРИЈА

Преглед домаћих и страних часописа које прима Библиотека Института за историју радничког покрета у Сарајеву. 1967, III, 3, с. 349—352, лат.

437. ПОТОГИЈА, ФАХРИЈА

Преглед домаћих и страних часописа које прима Библиотека Института за историју радничког покрета у Сарајеву. 1968, IV, 4, с. 761—762, лат.

438. ПРЕГЛЕД ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ЧАСОПИСА КОЈЕ ПРИМА БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1965, I, 1, с. 486—489, лат.

439. ПРЕГЛЕД ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ЧАСОПИСА КОЈЕ ПРИМА БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1969, V, 5, с. 421—423, лат.

440. ПРЕГЛЕД ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ЧАСОПИСА КОЈЕ ПРИМА БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1970, VI, 6, с. 315—316, лат.

441. ПРЕГЛЕД ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ЧАСОПИСА КОЈЕ ПРИМА БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1971, VII, 7, с. 325—326, лат.

442. ПРЕГЛЕД ДОМАЋИХ И СТРАНИХ ЧАСОПИСА КОЈЕ ПРИМА БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1972, VIII, 8, с. 397—398, лат.

443. ПРИВУЉА, СУВХИЈА

Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941—1945, изд. Војноисторијски институт, Београд 1964. 1966, II, 2, с. 456—458, лат.

Приказ.

444. ПРИБУЉА, СУВХИЈА
Зборник Хисторијског института Југословенске академије,
свеска 5, Загреб 1963. 1967, III, 3, с. 294—299, лат.
Приказ.
445. ПУРИВАТРА, АТИФ
Три питања из политичког живота БиХ. 1965, I, 1, с. 405—411,
лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.
446. ПУРИВАТРА, АТИФ
Три годишњака »Гласника архива и Друштва архивиста Босне
и Херцеговине«. 1965, I, 1, с. 461—466, лат.
Приказ.
447. ПУРИВАТРА, АТИФ
Дискусија о »Предлогу студијског пројекта за историју СФРЈ«.
1966, II, 2, с. 414—416, лат.
Дискусија одржана у Сарајеву, новембра 1964.
448. ПУРИВАТРА, АТИФ
Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херце-
говине, година 1964—1965, књига IV—V, Сарајево 1965. 1966,
II, 2, с. 479—482, лат.
Приказ.
449. ПУРИВАТРА, АТИФ
Политичке партије према аграрној реформи у Босни и Херце-
говини непосредно после 1918. године. 1967, III, 3, с. 87—
—126, лат.
Чланак. С. 124—126: Summary.
450. ПУРИВАТРА, АТИФ
Став Комунистичке партије Југославије према националном
питању Муслимана у току народноослободилачког рата. 1968,
IV, 4, с. 491—531, лат.
Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Репу-
блике Босне и Херцеговине«. С. 530—531: Summary.
451. ПУРИВАТРА, АТИФ
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Репуб-
лике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 587—589, лат.
Скуп одржан у Сарајеву, 18—20. 11. 1968.
452. РАДОВИЋ, МОМЧИЛО
Штрајк жељезничара у Херцеговини априла 1920. 1980, XVI,
17, с. 271—282, лат.
Прилог.
453. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Неколико напомена о »Прегледу историје СКЈ«. 1965, I, 1, с.
353—360, лат.
Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.

454. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Аустријска социјална демократија и питање Босне и Херцеговине. 1966, II, 2, с. 7—25, лат.
 Чланак. С. 24—25: The austrian social democracy and the problem of Bosnia and Hercegovina.
455. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Актуелни проблеми историје народа Југославије у XX вијеку. 1967, III, 3, с. 227—233, лат.
 Прилог.
456. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Друштвено-историјски и политички коријени ЗАВНОБиХ-а. 1968, IV, 4, с. 13—22, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 22: Summary.
457. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 583—585, лат.
 Скуп одржан у Сарајеву, 18—20. 11. 1968.
458. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Хасан Бркић у свом времену. 1968, IV, 4, с. 619—632, лат.
 Чланак. С. 632: Summary.
459. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Распад Аустро-Угарске Монархије и појава наследних држава у свјетлу Интернационалног симпозијума у Бечу од 21. до 25. октобра 1968. године. 1968, IV, 4, с. 737—743, лат.
 Осврт.
460. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Десет година рада Института, 1969, V, с. 9—16, лат.
 Реферат о десетогодишњици Института, поднесен на свечаној сједници Савјета Института, 26. 12. 1969.
461. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
КПЈ и питање Босне и Херцеговине. 1969, V, 5, с. 19—26, лат.
 Чланак. С. 26: The Communist party of Yugoslavia and the question of Bosnia-Hercegovina. Summary.
462. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Аграрно-социјални покрети и промјене у југоисточној Европи. 1969, V, 5, с. 381—385, лат.
 Осврт на научни скуп одржан у Салцбургу 13. до 15. 10. 1969.
463. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Припремање, оснивање и дјелатност Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине са посебним освртом на њено стано-

- виште према националном питању на I и II конгресу. 1973, IX/I, 9/1, с. 163—226, лат.
- Чланак. С. 225—226: The preparation, fundation and work of the Socialdemocratic party of Bosnia and Herzegovina with a special review of its standpoint towards the national problem at the first and second congresses. Resume.
464. РЕЦИЋ, ЕНВЕР
Национално питање у политичкој активности Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине од Другог конгреса до Конгреса уједињења. 1974, X/II, 10/2, с. 163—214, лат.
 Чланак. С. 213—214: Summary. National question in the political activity of Socialdemocratic party of Bosnia and Herzegovina from the second congress to the union congress.
465. РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ. 1965, I, 1, с. 5—6, лат.
 Уводни текст поводом објављивања првог броја »Прилога«.
466. РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ. 1968, IV, 4, с. 7—8, лат.
 Уводни текст поводом објављивања материјала с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«.
467. РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ. 1973, IX/I, 9/1, с. 9, лат.
 Текст о прерастању Института за историју радничког покрета у Институт за историју у Сарајеву.
468. САЛА, ТЕОДОРО
Италијанске базе хрватског сепаратизма. (1929—1940). 1978, XIV, 14/15, с. 241—280, лат.
 Чланак. С. 280: Zusammenfassung. Italienische Basen des kroatischen Separatismus 1929—1940.
469. САРАЈЛИЋ, АБДУЛАХ
Босна и Херцеговина у НОР-у. 1968, IV, 4, с. 253—265, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 265: Summary.
470. САРИЋ, САЈМА
Прилог проучавању колонизације у Босни и Херцеговини од 1918—1934. 1978, XIV, 14/15, с. 415—425, лат.
 Прилог. С. 425: Zusammenfassung. Ein Untersuchungsbeitrag zur Kolonisierung in Bosnien und der Herzegowina von 1919 (SIC) bis 1934.
471. СКОВРЕНЕК, ЈЕРЖИ
Концепција нације »Хотела Ламбер« у конфронтацији с балканском стварношћу. 1979, XV, 16, с. 21—36, хир.
 Чланак. С. 36: Zusammenfassung. Die Nation-Konzeption »Hotel Lambert« in Konfrontation mit der balkanischen Wirklichkeit.

472. СЛИПИЧЕВИЋ, ФУАД
*Осврт на књигу Од традиције до идентитета (Др Мухамед Хаџи-
 јахић: Од традиције до идентитета — генеза националног пита-
 ња босанских Муслимана — Свјетлост — Издавачко предузеће*
Сарајево, 1974. година). 1974, X/II, 10/2, с. 433—445, лат.
473. СЛИПИЧЕВИЋ, ФУАД
Е. П. Наумов: Господствујућиј класс и госуларственнаја власт
в Сербии XIII—XV в. в., Издаваљельство »Наука«, Москва 1975.
1975/76, XI/XII, 11/12, с. 415—419, ћир.
 Приказ.
474. СТУДИЈСКИ ПРОЈЕКАТ ДЈЕЛА »ИСТОРИЈА САВЕЗА КО-
 МУНИСТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ«. 1981, XVII, 18, с.
 371—394, ћир.
 Аутори Пројекта: др Здравко Антонић, др Драго Боровчанин, др
 Илијас Хаџибеговић и др Недим Шарац.
475. СУЋЕСКА, АВДО
Неке специфичности историје Босне под Турцима. 1968, IV, 4,
с. 43—57, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републи-
 ке Босне и Херцеговине«. С. 55—56: Литература. С. 56—57:
 Summary.
476. СУЋЕСКА, АВДО
Нови подаци о настанку и висини таксита у Босни. 1974, X/II,
10/2, с. 135—154, лат.
 Чланак. С. 154: Summary. Some new data about the origin and
 height of taxit in Bosnia.
477. ШАРАЦ, НЕДИМ
Приказ V главе »Прегледа историје СКЈ« — кореферат. 1965,
I, 1, с. 313—322, лат.
 Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.
478. ШАРАЦ, НЕДИМ
Босна и Херцеговина у концепцијама устава југословенске др-
жаве 1920—1921. године. 1968, IV, 4, с. 123—155, лат.
 Саопштење с научног скупа »Историјске претпоставке Републи-
 ке Босне и Херцеговине«. С. 154—155: Summary.
479. ШАРАЦ, НЕДИМ
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Репуб-
лике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 577—578, лат.
 Скуп одржан у Сарајеву, 18—20. 11. 1968.
480. ШАРАЦ, НЕДИМ
Осврт на политику Комунистичке партије у Босни и Херцего-
вине пред Пету земаљску конференцију 1940. године. 1970, VI,
6, с. 117—124, лат.

- Чланак. С. 124: The policy of the Communist party of Yugoslavia in Bosnia and Hercegovina before the fifth national conference of 1940. Summary.
481. ШАРАЦ, НЕДИМ
Промјене назива и подјела на бановине југословенске монархије 1929. године. 1974, X/10, 10/2, с. 319—330, лат.
Чланак. С. 330: Summary. The change of the name and the division into ban's dominions of the yugoslav monarchy 1929.
482. ШАРАЦ, НЕДИМ
Неколико напомена уз дискусију о токовима политичког живота у Босни и Херцеговини на прелазу из XIX у XX вијек. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 321—323, ћир.
Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
483. ШАРАЦ, НЕДИМ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 366—371, ћир.
Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
484. ШАРАЦ, НЕДИМ
Ин мемориам. Др Никола Бабић. 1978, XIV, 14/15, с. 9—10, лат.
485. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Тринаест бројева бањолучком социјалистичког листа »Народни глас«. 1965, I, 1, с. 471—476, лат.
Осврт.
486. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Неки моменти из дјелатности радничког друштва »Пријатељи природе«. 1966, II, 2, с. 163—176, лат.
Чланак. С. 176: Short Summary.
487. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Вопроси историје в 1965. г. (1—12 свеска). 1966, II, 2, с. 463—472, лат.
Приказ часописа.
488. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Југословенски историјски часопис. Орган Савеза друштава историчара Југославије, број 1—2 из 1966. год. 1967, III, 3, с. 285—289, лат.
Приказ.
489. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Српски грађански политички кругови према питању преуређења државе и положају Босне и Херцеговине. 1968, IV, 4, с. 157—188, лат.

- Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 187—188; Summary.
490. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Четничке и сличне националистичке организације у борби против радничког покрета и Комунистичке партије Југославије у раздобљу између два рата. 1969, V, 5, с. 27—60, лат.
 Чланак. С. 59—60: Chetnik and similar national organisations in the fight against the workers movement and the Communist party of Yugoslavia in the period between two wars. Summary.
491. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Борба Муслимана Босне и Херцеговине за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију (Књига грађе у издању Архива СР Босне и Херцеговине, Сарајево 1967. Сабрао и уредио: др Фердо Хауптман). 1970, VI, 6, с. 265—269, лат.
 Приказ.
492. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Проблеми нацизма у историографији Њемачке Демократске Републике. 1971, VII, 7, с. 137—160, лат.
 Чланак. С. 159—160: The problem of nazism in the historiography of the German Democratic Republic. Summary.
493. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Покрет Муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију у свјетлу преговора са Земаљском владом за Босну и Херцеговину 1901. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 97—161, лат.
 Чланак. С. 159—161: The muslim movement for religions and vakuf-mearet autonomy in the light of negotiations with the Bosnia and Herzegovina lands council of 1901. Resume.
494. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Проблем унутрашње и спољне колонизације у политици аутономног покрета Муслимана. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 333—342, ћир.
 Дискусија на скуповима о етничком развоју у Босни и Херцеговини, Сарајево, 19. 11. и 8. 12. 1975.
495. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 378—386, ћир.
 Дискусија одржана у Институту за историју, јуна 1975.
496. ШЕХИЋ, НУСРЕТ
Нека питања аграрног односа у политици муслиманског аутономног покрета. 1977, XIII, 13, с. 133—166, лат.

Чланак. С. 165—166: Zusammenfassung. Einige Fragen über die Agrarverhältnisse in der Politik der moslimischen Autonomiebewegung.

497. ШЕХИЋ, НУСРЕТ

Митар Папић, Историја српских школа у Босни и Херцеговини, ИП »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево 1978. 1978, XIV, 14/15, с. 591—596, лат.

Приказ.

498. ШЕХИЋ, НУСРЕТ

Др Бранислав Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији (1919—1929), Институт за савремену историју и Народна књига, Београд 1979. 1980, XVI, 17, с. 327—334, лат.

Осврт.

499. ШЕХИЋ, НУСРЕТ

Др Ибрахим Карабеговић, Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919—1941. »Свјетлост«, Сарајево 1979. 1980, XVI, 17, с. 336—340, лат.

Приказ.

500. ШЕХИЋ, НУСРЕТ

Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину и његова дјелатност након слома Аустро-Угарске (новембар—децембар 1918). 1982, XVIII, 19, с. 163—202, лат.

Чланак. С. 201—202: Zusammenfassung. Der Volksrat der Serben, Kroaten und Slowenen für Bosnien und der Herzegowina und sein Wirken nach dem Zusammenbruch. Österreich-Ungarns (Nov. — Dez. 1918).

501. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА

Дјелатност Клуба академичара Бање Луке пред II свјетски рат. 1965, I, 1, с. 109—136, лат.

Чланак. С. 135—136: Activity of the »Academics' club Banja Luka« in the time preceding the world war II. С. 136: Извори, штампа, сјећања, литература.

502. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА

Улога напредне студентске и средњошколске омладине у револуционарно-демократском покрету у земљи у годинама пред II свјетски рат. 1965, I, 1, с. 385—387, лат.

Дискусија о »Прегледу историје СКЈ«.

503. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА

Напредна средњошколска омладина Босне и Херцеговине у револуционарно-демократском покрету 1937—1941. године. 1968, IV, 4, с. 593—617, лат.

Чланак. С. 616—617: Summary.

504. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Др Славољуб Цветковић — Напредни омладински покрет у Југославији 1914—1928. Г., ИДН, Одјељење за историјске науке, Београд, 1966. 1968, IV, 4, с. 713—714, лат.
 Приказ.
505. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Новаја и новејшаја историја 1967. године, бр. 1—6. 1968, IV, 4, с. 732—733, лат.
 Приказ часописа.
506. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Неколико података о страдању комуниста из БиХ у стаљинским »чисткама«. 1969, V, 5, с. 329—336, лат.
 Прилог.
507. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Научни скуп: Омладина у антифашистичком покрету Југославије 1935—1945. 1969, V, 5, с. 398—401, лат.
 Осврт на скуп одржан у Бихаћу 25. и 26. 9. 1969.
508. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Интернационала омладине — централни орган ИК КИМ-а о омладинском покрету у Југославији 1936—1941. 1970, VI, 6, с. 245—251, лат.
 Прилог.
509. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Вопроси историје, 1—12, Москва 1969. 1970, VI, 6, с. 290—292, лат.
 Приказ часописа.
510. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Вопроси историје, бр. 1—12, 1974. године. 1974, X/II, 10/2, с. 409—411, лат.
 Приказ часописа.
511. ШКАРИЦА, ДУБРАВКА
Дискусија о књизи др Расима Хурема »Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Свјетлост«, Сарајево 1972. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 364—366, ћир.
512. ШОТРА, ЉИЉАНА
Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Војноисторијски институт, Београд 1964. 1966, II, 2, с. 444—445. лат.
 Приказ.
513. ШТАЈНЕР, ХЕРБЕРТ
О контактима аустријских и југословенских комуниста уочи и за вријеме другог свјетског рата. 1981, XVII, 18, с. 297—304, ћир.

- Прилог. Рад објављен под насловом »Die jugoslawische kommunistische Partei im Мај 1940« у часопису »Zeitgeschichte, Nr VII/1, Jg. 1979, с. 1—18. Прево с њемачког др Цевад Јузбашић.
514. ТАДИЋ, КАТИЦА — КРИСТИЋ, СЛОВОДАН
Цензуром изостављени текстови у Гласу слободе 1919. године. 1973, IX/I, 9/1, с. 373—397, лат.
 Прилог.
515. ТАДИЋ, КАТИЦА
Радмила Бузалко: Библиографија ОСКЈ (СИК), Марксистичке свеске, Сарајево, 1973, III, бр. 1—4. 1974, X/II, 10/2, с. 427—429, лат.
 Приказ.
516. ТАДИЋ, КАТИЦА
Борис Ђорић: Нада 1895—1903. књ. I—II, Сарајево, »Свјетлост«, ООУР Издавачка дјелатност, 1978, књ. I — књижевноисторијска монографија и књ. II Библиографија (Библиотека културно наслеђе). 1979, XV, 16, с. 299—301, ћир.
 Приказ.
517. ТАДИЋ, КАТИЦА
СКОЈ 1919—1948. Хронолошки преглед у три књиге. Др Славољуб Цветковић, СКОЈ 1919—1929; Др Миролуб Васић, СКОЈ 1929—1941; Др Петар Качавенда, СКОЈ 1941—1948. Београд, »Младост«, 1979. (Библиотека »Монографије«). 1980, XVI, 17, с. 351—353, лат.
 Приказ.
518. ТАДИЋ, КАТИЦА
Хисторија радничког покрета, НОР-а и социјалистичке револуције у Истри, Хрватском приморју и Горском котару, Год. III/1980, Св. 3. Ријека, Центар за хисторију радничког покрета и НОР-а Истре, Хрватског приморја и Горског котара, 1980. 1981, XVII, 18, с. 364—367, ћир.
 Приказ часописа.
519. ТЕМАТСКИ ПРОГРАМ ИНСТИТУТА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У САРАЈЕВУ. 1965, I, 1, с. 484—485, лат.
520. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XIX година 1970—1971, Сарајево. 1973, IX/I, 9/1, с. 449—452, лат.
 Приказ.
521. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Уједињена омладина српска и њено доба. Грађа из совјетских архива, Матица српска, Нови Сад 1977. 1979, XV, 16, с. 291—294, ћир.
 Приказ.

522. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Збирка Михаила Д. Хримова о југословенским земљама у XIX вијеку. 1980, XVI, 17, с. 239—249, лат.
Прилог.
523. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације. 1981, XVII, 18, с. 45—71, ћир.
Чланак. С. 70—71: Zusammenfassung. Der Ban von Verkehrswegen in Bosnien und Herzegowina von Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur österreichisch-ungarischen Okkupation.
524. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Первое сербское восстание 1804—1813. гг. и Россия. Книга первая 1804—1807, Издательство «Наука», Москва 1980. 1981, XVII, 18, с. 327—332, ћир.
Приказ.
525. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Мидхат Шамић, Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX стољећу (1836—1878) и њихови утисци о њој, «Веселин Маслеша», Сарајево 1981. 1981, XVII, 18, с. 332—335, ћир.
Приказ.
526. ТЕПИЋ, ИБРАХИМ
Шарл Иријарт, Босна и Херцеговина — путопис из времена устанка 1875—1876, ИРО «Веселин Маслеша», Сарајево 1981. 1982, XVIII, 19, с. 325—328, лат.
Приказ.
527. ТОШИЋ, ЂУРО
Надежда Д. Павловић, Деспот Ђурађ Бранковић, Минерва, Београд — Суботица 1973. 1973, IX/I, 9/1, с. 413—416, лат.
Приказ.
528. ТОШИЋ, ЂУРО
О дријевској царини. 1979, XV, 16, с. 189—195, ћир.
Прилог.
529. ТОШИЋ, ЂУРО
Становништво средњовјековног трга Дријева. 1982, XVIII, 19, с. 75—104, лат.
Чланак. С. 104: Zusammenfassung. Die Einwohner der mittelalterlichen Handelsstadt Drijeva.
530. ВОЈИНОВИЋ, ПЕРКО
Радничко културно-спортско друштво «Пелагић» у Бањалуци (1928—1941). 1972, VIII, 8, с. 305—321, лат.
Прилог.

531. ВРАЖАЛИЋ, ЕШРЕФ
Документи ЗАВНОБиХ-а у свјетлу Повеље Уједињених нација. 1968, IV, 4, с. 437—446, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 446: Summary.
532. ВРАЖАЛИЋ, ЕШРЕФ
Дискусија на Научном скупу »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. 1968, IV, 4, с. 581—583, лат.
533. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Георгес Хаупт: Друга интернационала 1889—1914 (Критичка студија извора. Библиографски есеј). 1970, VI, 6, с. 275—277, лат.
 Приказ.
534. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (1970, XX, br. 77, 78, 79, 80). 1971, VII, 7, с. 287—289, лат.
 Приказ часописа.
535. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Преглед домаћих и страних часописа које прима Библиотека Института за историју у Сарајеву. 1973, IX/I, 9/1, с. 485—487, лат.
536. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Преглед домаћих и страних часописа које прима Библиотека Института за историју у Сарајеву. 1974, X/II, 10/2, с. 459—461, лат.
537. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Библиографија »Прилога« 1965—1974. 1974, X/II, 10/2, с. 463—480, лат.
538. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Тодор Крушевац: Босанскохерцеговачки листови у XIX веку, »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево 1978. 1979, XV, 16, с. 294—299, ћир.
 Приказ.
539. ВРДОЉАК, ЖЕЉКА
Др Милан Весовић: Револуционарна штампа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918—1929. године, Институт за савремену историју — Београд 1980. год. 1980, XVI, 17, с. 334—336, лат.
 Приказ.
540. ВУЈАНОВИЋ, ВОЈИСЛАВ
Прилози за оријенталну филологију, XXVII/1976, Сарајево 1978. 1979, XV, 16, с. 330—333, ћир.
 Приказ.

541. ВУКМАНОВИЋ, СВЕТОЗАР
У Сарајеву и источној Босни 1941. и почетком 1942. Савјетовање у Иванчићима. 1968, IV, 4, с. 651—661, лат.
 Прилог.
542. ВУКОМАНОВИЋ, МЛАДЕН
Устанак у горњој Херцеговини јуна 1941. године. 1965, I, 1, с. 199—228, лат.
 Чланак. С. 227—228: Резјуме. Востание в верхнеј Герцеговине в ијуне 1941. года.
543. ВУКОМАНОВИЋ, МЛАДЕН
Делатност Васе Пелагића на организовању радника у Србији деведесетих година XIX века. 1969, V, 5, с. 281—292, лат.
 Чланак. С. 292: The activities of Vaso Pelagić in organising the workers' in Serbia in the 1890's.
544. ЗАНИНОВИЋ, МАТЕ
Дјелатност ЗАВНОБиХ-а у области просвјете. 1968, IV, 4, с. 389—412, лат.
 Саопштење с Научног скупа »Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине«. С. 412: Summary.
545. ЗДРАВЕВА, МИЛКА
Др Александар Матковски: Крепосништвото во Македонија во време на турското владеење — Le sergavage en Macédonie pendant la domination turque. Изд. Институт за национална историја, Скопје 1978. 1978, XIV, 14/15, с. 585—588, лат.
 Приказ.
546. ЗИРДУМ, АНДРИЈА
Мотив писања и сврха Ластрићева повијесног дјела Epitome vetustatum bosneusis provinciae. 1977, XIII, 13, с. 79—96, лат.
 Чланак. С. 95—96: Zusammenfassung. Beweggründe und Zweck des geschichtswerkes Lastić's Epitome vetustatum bosneusis provinciae.
547. ЗЛАТАР, БЕХИЈА
Неки подаци о санџак-бегу Мехмед-бегу Обреновићу. 1974, X/II, 10/2, с. 341—346, лат.
 Прилог.
548. ЗЛАТАР, БЕХИЈА
Тома Поповић, Турска и Дубровник у XVI веку, Београд 1973. 1974, X/II, 10/2, с. 385—389, лат.
 Приказ.

549. ЗЛАТАР, БЕХИЈА

Др Адем Ханџић: Тузла и њена околина у XVI вијеку, Сарајево, »Свјетлост« 1975. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 426—428, ћир.

Приказ.

550. ЗЛАТАР, БЕХИЈА

Копчићи и Вилићи (Прилог питању изучавања муслиманских беговских породица у Босни и Херцеговини у XVI стољећу). 1977, XIII, 13, с. 322—327, лат.

Прилог. С. 327: Zusammenfassung. Die Kopčićs und die Vilićs.

551. ЗЛАТАР, БЕХИЈА

О неким муслиманским феудалним породицама у Босни у XV и XVI стољећу. 1978, XIV, 14/15, с. 81—139, лат.

Чланак. С. 138—139: Zusammenfassung. Über einige mohammedanische feudale Familien in XV und XVI Jahrhundert in Bosnien.

552. ЗЛАТАР, БЕХИЈА

Прилози за оријенталну филологију XXV/1975, Сарајево 1977. 1978, XIV, 14/15, с. 620—623, лат.

Приказ.

553. ЗЛАТАР, БЕХИЈА

Подаци о становништву Сарајева у попису босанског санџака из 1604. године. 1980, XVI, 17, с. 227—238, лат.

Прилог.

554. ЖИВКОВИЋ, НИКОЛА

Експлоатација железa у Босни од стране Немаца у току другог светског рата. 1972, VIII, 8, с. 323—336, лат.

Прилог.

555. ЖИВКОВИЋ, ПАВАО

Башиџиџи засставитине Браила Тезаловића. 1973, IX/I, 9/1, с. 319—325, лат.

Прилог. С. 323—325: Testamentum Braylli Texalovich.

556. ЖИВКОВИЋ, ПАВО

Дипломатска активност Браила Тезаловића. 1974, X/II, 10/2, с. 31—53, лат.

Чланак. С. 53: Summary. The diplomatic activity of Brailo Tetzalović.

557. ЖИВКОВИЋ, ПАВО

Подаци о робљу као извор за историјску географију средњовјековне Босне. 1974, X/II, 10/2, с. 333—340, лат.

Прилог.

558. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
Динић — Кнежевић др Душанка, Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку, посебна издања, књига CDLXIX, Одјељење историјских наука, Београд 1974. 1974, X/II, 10/2, с. 381—384, лат.
 Приказ.
559. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
Јарослав Шидак: Студије о »Цркви босанској«, и богумилству. Загреб 1974. 1975/76, XI/XII, 11/12, с. 419—424, ћир.
 Приказ.
560. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
Радич Озрисаљић, трговац и дипломата на двору породице Павловића. 1977, XIII, 13, с. 301—321, лат.
 Прилог. С. 320—321: Zusammenfassung. Radič Ozrisaljić, ein Kaufmann und Diplomat am Hof der Familie Pavlović.
561. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
И. Воје. Кредитна трговина у средњовјековном Дубровнику, АНУБиХ, дјела књ. 49, Одјељење друштвених наука, Сарајево 1976. 1977, XIII, 13, с. 373—381, лат.
 Приказ.
562. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
Учешће босанске властеле у диоби Конавала. 1979, XV, 16, с. 181—188, ћир.
 Прилог.
563. ЖИВКОВИЋ, ПАВО
Др Лука Ђаковић, Прилози за демографску и ономастичку грађу Босне и Херцеговине I, АНУБиХ, Грађа, књ. 23, Одјељење друштвених наука, Сарајево 1979. 1980, XVI, 17, с. 318—322, лат.
 Приказ.

ПРИЛОЗИ
ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

За издавача
др ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ

Лектор и коректор
мр ТИХОМИР КЛАРИЋ

Преводи резимеа на енглески језик
мр СРЕБРЕН ДИЗДАР

Технички уредник
др ИБРАХИМ КЕМУРА

Тираж
500 примјерака

Штампа: НИШРО »Ослобођење« ООУР Штампарска дјелатност
За штампарију: инж. Петар Скерт

Издавач: Институт за историју у Сарајеву. Адреса: ПРИЛОЗИ, Сарајево, Буре Ђаковића 9, телефон 38—899, жиро-рачун 1010-603-175, поштански фах 310.

Часопис излази повремено

У трошковима штампања овог броја учествовала је и Самоуправна интересна заједница за науку СР Босне и Херцеговине.

